

398.353

~~ΧΑΒ~~

ΙΩΑΝ. Ε. ΧΑΒΑΚΗ
ΙΑΤΡΟΥ

**Η ΑΡΡΩΣΤΙΑ Ο ΓΙΑΤΡΟΣ
= ΚΑΙ ΤΑ ΦΑΡΜΑΚΑ =
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ**

ρ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΩΣΤΗ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

ΙΩΑΝ. ΧΑΒΑΚΗ
ΙΑΤΡΟΥ

ΔΗΜ. ΤΙΤΗ ΒΙΒΛ. ΘΗΚΗ
— Χ Α Ν Ι Ω Ν —
Αρ. βιβλ. 1684
Χρονολ. Εισαγ. 31-8-1954
Είδος βιβλ. Παιδική Κιβλ.
Αριθ. 3923531 CHA

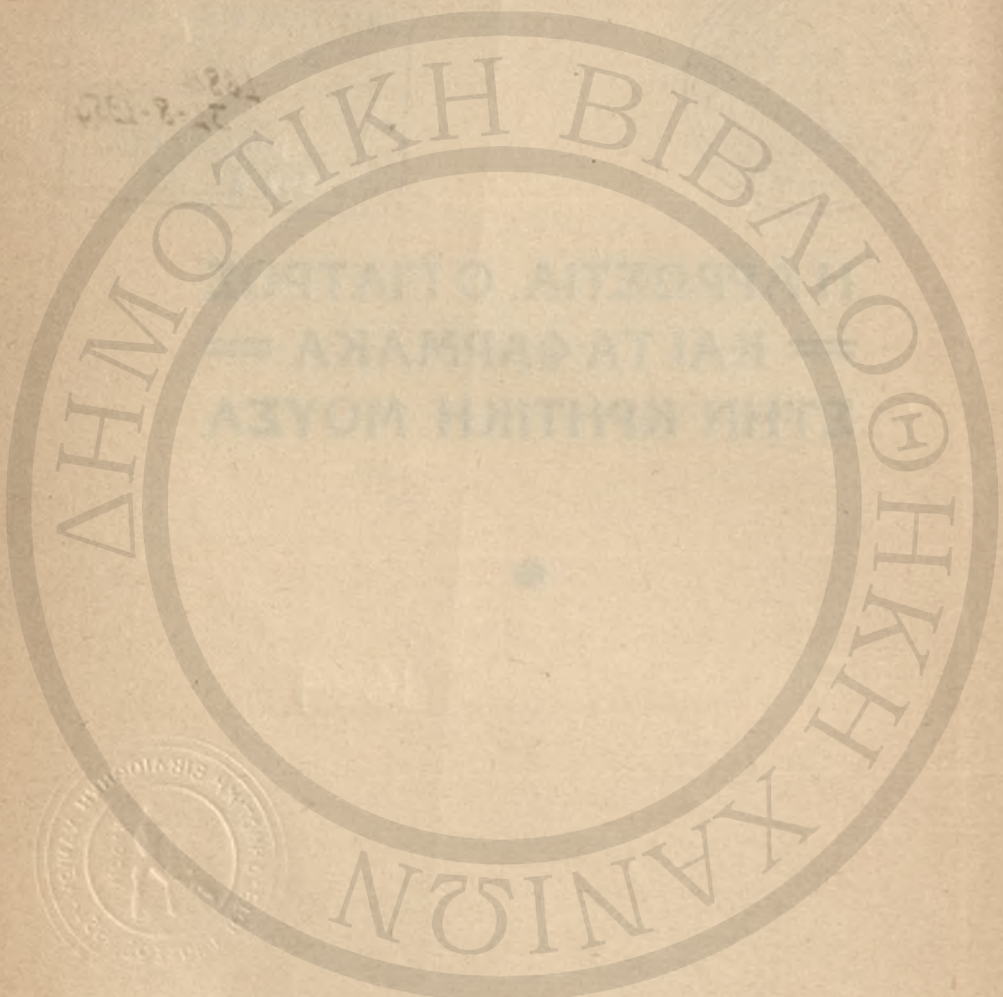
Η ΑΡΡΩΣΤΙΑ, Ο ΓΙΑΤΡΟΣ
= ΚΑΙ ΤΑ ΦΑΡΜΑΚΑ =
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Κ. Σ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

398 353

CHA

1917

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ἄφιεροῦται
Στοὺς Νεκροὺς καὶ Ἀναπήρους Ὑγειο-
νομικοὺς τοῦ τελευταίου πολέμου.

Ι. Χ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης, πολύπλοκη καὶ δυσερεῦνητη ὅπως ὁ πολυθρύλητος Κρητικὸς λαβύρινθος, δὲν ἀπέκτησε ἀκόμη (παρὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Ψιλλάκη, τοῦ Μουρέλλου, τοῦ Κριάρη κ.ἄ.), τὸ μυθικὸ τῆς Θησεία, ποῦ θὰ ἐπετύγχανε τὴν πλήρη τῆς διερεῦνησι.

Βέβαια, οἱ ἐργασίες ποῦ ἔχουν γίνεи μέχρι σήμερον πάνω σ' αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀσήμαντες. Ἡ γενικότῃς ὅμως ποῦ τὶς διακρίνει, τῆς δίνουν ἕνα τόνο μονόλογο καὶ ξηρό. Οἱ καθ' ἕκαστα λεπτομέρειες λείπουν.

Γι' αὐτὸ ἔχω τὴ γνώμη πὼς κάθε Κρητικὸς διανοούμενος, δὲν κάνει τίποτα τὸ παράλογο, ἂν μὲ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεών του ἐπιχειρῇ νὰ τελειοποιήσῃ τὸν μίτο ποῦ θὰ διευκολύνῃ τὸ Θησεία τοῦ μέλλοντος στὴ δουλειά του.

Μὲ τὴν πεποίθησι αὐτὴ, παραδίδω αὐτὴ τὴ μικρὴ μου προσπάθεια στὸν ἀναγνώστη.

ἰατρός Ι. ΧΑΒΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐφ' ὅτου ὁ ἡμιμυθικός Θαλήτας συνέθεσε καὶ ἐτόνισε τὰς «Ἐπιχωρίους ᾠδὰς του», ἡ Κρήτη δὲν ἔπαψε νὰ μᾶς δίδει μελοποιούς καὶ ποιητάς. Ὁ Κνώσιος Ἰοφών, ὁ καθαρωδὸς Χρυσόθεμις, ὁ ὄρχηστής Ζήνων, ὁ ἱστορικός καὶ ποιητὴς Δίκτυς καὶ ἀκόμη ὁ Ὑβρίας ὁ Πετελλίδης, ὁ Ριανὸς καὶ ὁ Μεσομίδης, ἀρκετὰ ἐκαλλιέργησαν τὶς μούσες κατὰ τὴ μακρυνὴ ἐκείνη ἐποχὴ.

Ὁ Κρητικὸς μεσαίωνα μᾶς ἔδωκε καὶ ἄλλους ποιητάς. Ὁ ἀνώνυμος Κρής μοναχὸς, ποιητὴς τοῦ ποιήματος περὶ «Ξενητείας», ὁ Σαχλίκης, ὁ ἐκ Χάνδακος Γεώργιος Κοῦμνος, ὁ Ἰωάννης Πικατόρος, ὁ Μαρίνος Φαλλιέρος, ὁ Θεολογίτης Μοσχολέος, οἱ ἀγνώστοι ποιηταὶ τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», τοῦ «Γύπαρη» καὶ τοῦ «Ζήνωνος», ὁ Μανώλης Σκλάβος, ὁ Ἀχέλης, ὁ ποιητὴς τοῦ «Κατζάρου» καὶ ἀκόμη ὁ Φόλλας, ὁ Φόσκολος, ὁ Χορτάτζης, ὁ Κορνάρος, ὁ Μπουνιαλῆς καὶ ὁ Πικρός, παρὰ τὶς ἀτέλειες ποὺ παρουσιάζουν, ἐδημιούργησαν θαυμάσιους στίχους καὶ ἔθεσαν, — ὅπως ἀπὸ ὅλους ὁμολογεῖται, — τὴ βᾶσι τῆς σημερινῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Μὰ ἔκτος ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους τούτους Κρητας ποιητάς, ἡ λεπτὴ καὶ εὐαίσθητη Κρητικὴ ψυχὴ, δὲν ἔπαψε νὰ ἐμπνέη κάθε τόσο κάθε Κρητικὸ, στὸ νὰ δημιουργῆ νὰ βελ-

τιώνη, νὰ συμπληρώνη ἢ καὶ νὰ παραποιῆ, ἀναλόγως τοῦ οἴστρου του, στίχους. Ἔτσι ἐδημιουργήθη στὴν Κρήτη ἓνα εἰδικὸ εἶδος «ποιητικῶν παραλλαγῶν», ἢ «οῖμα» καὶ μὰ ἀντιπροσωπευτικὴ τάξις ποιητῶν, οἱ «οῖμαδόροι», οἱ ὁποῖοι, γνήσιοι ἀλλὰ ἄγνωστοι ποιηταί, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς «ποιητάρηδες» τῆς ἀδελφῆς Κύπρου.

Ἡ Κρητικὴ Μοῦσα, ἂν ἐξαιρέσωμε τίς ἐργασίαις τοῦ Ξανθουρίδη, δὲν ἔχει μελετηθεῖ οὔτε ἱστορικά, οὔτε ταχτοτροπικά, οὔτε γλωσσολογικά ἀπὸ κανένα. Χαρακτηρισμένη ἀπὸ τὸ κρητικὸ τῆς ἰδίωμα, ἐδυσκόλεψε σημαντικὰ τὴ μελέτη τῆς ἀπὸ ξένους καὶ δικούς μας μελετητάς. Τὸ μειονέκτημα (;) αὐτό, ἔκαμε τοὺς περισσοτέρους λογίους νὰ κρίνουν τὰ τραγούδια τῆς μὲ κάποια δυσμενῆ προκατίληψη. Ἄλλοι ὅμως, ὅπως ὁ μεγάλος μας ποιητὴς Κωστής Παλαμᾶς, ἀναγνωρίζοντες τίς ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς τοὺς, τὰ ἔκριναν μὲ πολὺ ἐπαινετικά λόγια.

Ὅπως ὅλα τὰ λαϊκὰ τραγούδια, ἔτσι καὶ τὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, διακρίνονται σὲ λυρικά καὶ σὲ ἐπικά. Ἀκριβῆς ὅμως διάκρισις τούτων, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν μπορεῖ, νὰ γίνῃ. Γενικώτερα, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου των, θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ διακρίνωμε σὲ ἀγροτικά, σὲ γιορτερά, σὲ ἱστορικά, σὲ θρησκευτικά, σὲ ἐρωτικά, σὲ σατυρικά, σὲ γνωμικά, σὲ μοιρολόγια καὶ σὲ παιδικὰ καὶ νὰ τὰ συμψηφίσωμε ἕστερα σὲ δυὸ μεγάλες κατηγορίες: στὰ ἐπίσημα Κρητικὰ τραγούδια, αὐτὰ ποὺ δὲν τραγουδιοῦνται ἀλλ' ἀντιπροσωπεύουν ἀπλῶς τὴν ἐπίσημη Κρητικὴ τέχνη, καὶ στὰ κοινὰ, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ τραγουδιοῦνται σὲ χορούς, σὲ πανηγύρια, σὲ γάμους καὶ σὲ βαφτίσια.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ τὰ διακρίνωμε σὲ ἱστορικά (ὅπως τὰ τραγούδια τοῦ Δασκαλογιάν-

νη και τοῦ Ἀληθάκι), σὲ ἥρωικά (*Ακριτικά τραγούδια Κρήτης), σὲ μαντινάδες (τὰ περίφημα Κρητικά δίστιχα) ἢ σὲ τραγούδια τοῦ «δρομου» και τῆς «τάβλας», ὅπως τὰ λέμε στήν Κρήτη, ἀνάλογα μὲ τὴν ὥρα πού τὰ τραγουδοῦμε, βαδίζοντες στή γαμήλιο πομπή ἢ καθισμένοι στὸ τραπέζι.

Ἀλλὰ και αὐτὴ ἀκόμη ἡ διάκρισις ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου των δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτή, γιατί τὸ περιεχόμενό τους εἶναι ποικίλο. Τοῦτο ὀφείλεται στήν ψυχοβιολογική σύστασι τοῦ Κρητικοῦ ἢ ὁποία, ἀπλῆ και εὐαίσθητη ὅπως εἶναι, συγκλονίζεται βαθειὰ ἀπὸ παντός εἶδους συναισθήματα. Ἡ ἰδιοσυστασία αὐτὴ τοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ τραγουδήσῃ μὲ ἀνείπωτη ἱκανότητα, τὸν ἔρωτα και τὴν ἀγάπη, τὴ χαρὰ και τὴ λύπη, τὸ γάμο, τὴ γέννησι και τὸ θάνατο.

Τραγουδώντας τὴ χαρὰ και τὴν πίκρα τῆς ζωῆς ὁ Κρητικός, δὲν ἄφησε νὰ τοῦ ξεφύγῃ τίποτα ἀπὸ ὅσα τοῦ ἔφεραν ἀπ' αὐτὴ βαθειὰ ἐπίδρασι στήν ψυχὴ του. Κι' ἂν ἔτραγουδήσῃ τὴν ἀγάπη, τὸ θεϊκὸ αὐτὸ δῶρο, δὲν ἔπαψε νὰ τραγουδῇ κι' ἄλλα θέματα λιγώτερο ποιητικά, ἀπλῶς και μόνο γιατί, ὅπως λέμε στήν Κρήτη, «τ' ἀγγίζανε στήν ψυχὴ»... Τέτοια θέματα εἶναι οἱ ἀρρώστιες, τίς ὁποῖες πάντοτε προσέβλεπε μὲ φόβο, ὁ γιατρός, τὸν ὁποῖον αἰείποτε ἐσέβeto, και τὰ φάρμακα, τὰ ὁποία πάντοτε ἐξετίμα. Τὰ τραγούδια του αὐτά, θὰ τὰ ἐξετάσωμε παρακάτω.

Α'

Η ΑΡΡΩΣΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ

Ὁ Κρητικὸς φοβᾶται καὶ ἐφοβεῖτο πάντοτε τὶς ἀρρώστιας. Θεοφοβούμενος ὅμως καὶ σκεπτικιστῆς ὅπως εἶναι, νομίζει ὅτι, πολλὰς ἀπ' αὐτῆς, τὶς στέλνει ὁ Θεὸς γιὰ τιμωρία :

Τῆ τύχῃ μου ἔτονε γραφτό, δὲ βλαστημῶ κιανένα·
κ' ὅτι κ' ἂν πάθῃ τὸ κορμὶ τὰ χεὶ ὁ Θεὸς γραμμένα.

Ἡ μεγαλοψυχία του ἐν τούτοις, ὁ φόβος του πρὸς τὴν ἀρρώστια καὶ ἡ πίστις ὅτι τὶς ἀρρώστιας τὶς δίδει ὁ Θεός, διαφαίνονται καλλίτερα στὸ παρακάτω δίστιχο :

Ἄχι τὸ γιαγκιλίκι μου, τὴ λαύρα τῶ σκοθιῶ μου !
Μὴν τῆνε δίδεις, γιαραμπί, τῶ ντουχιουμάνιδῶ μου.

Τὸ φόβο του ἀκόμη πρὸς τὶς ἀρρώστιας δείχνει καὶ ἡ ἀπογοήτευσίς πού παθαίνει σὰν ἀρρωστήση, ἡ ὁποία τὸν κάνει νὰ σκέπτεται ὅτι οἱ ἀρρώστιας φέρουν, πολλὰς φορὰς, καὶ τὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ συμπεραίνει, μὲ κάποια ψυχρὴ φιλοσοφικότητα :

Ἀπάνω στὴ φωθιά, φωθιά· στὸν πόνο, ἄλλο πόνο·
καὶ τῆ φωθιάς μου ὁ γιατρός, ὁ χάρος εἶναι μόνο.

“Άλλοτε, με την ίδια φιλοσοφικότητα, εκφράζει τὸν ἴδιο φόβο, ἀλλὰ περισσότερο συγκεκαλυμμένα :

Κλαίγε, καρδιά μου, ράιζε, κλαίγε, μὰ δὲν πειράζει...
πάθη, ποὺ δὲν γιαιτρεύονται, ἢ πλάκα τὰ σκεπάζει.

Καὶ τέλος, ἄλλες φορές, περισσότερο ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀρρώστια του, κλίνει γόνυ πρὸ τῆς θεϊκῆς παντοδυναμίας, ποὺ νομίζει πὼς δὲν θέλει νὰ τὸν «κάμη καλά», δηλαδή, νὰ τὸν θεραπεύση :

Σὰν ὁ μεγαλοδύναμος, δὲ θέλει νὰ με γιάνη,
ἄς γίνη ὁ χάροντας γιαιτρός κ' ἢ μαύρη γῆς βοτάνι.

“Άλλες ἀρρώστιες, ὁ Κρητικός, δὲν τις ἀποδίδει στὴ θεϊκὴ δύναμι :

“Αν μ' ἀρνηθῆς δὰ πὰ νὰ πῶ τῆ ντάγγας νὰ σὲ πιάση,
νὰ πίνης ριτσινόλαδο, ὄστο νὰ σοῦ περάση.

Κι³ ἀκόμη :

“Αν μ' ἀρνηθῆς δὰ πὰ νὰ πῶ τοῦ τζίμπλη νὰ σὲ πιάση,
νὰ τρῶς ψομί καὶ ζάχαρι, ὄστο νὰ σοῦ περάση.

Ἐδῶ τις ἀρρώστιες τις θεωρεῖ λοιμικές. Καὶ μάλιστα με τὴν ἔννοια τοῦ «ἐπιδήμου» νοσήματος («πολλοῖς τε ἐν ἐνὶ χωρίῳ γιγνόμενον» Γαλ. XVII, Α, 667). “Αν μ' ἀρνηθῆς, λέει στὴν ἀγαπημένη του, (ἀφοῦ δὲν μπορῶ νὰ σοῦ κάμω τίποτε ἄλλο), θὰ πάω νὰ πῶ «τῆ ντάγγας» καὶ τοῦ «τζίμπλη» νὰ σὲ πιάσουν, δηλαδή, νὰ σὲ προσβάλουν, νὰ σὲ ἀρρωστήσουν.

«Ντάγγα» καὶ «τζίμπλη» λένε στὴν Κρήτη — καὶ μάλι-

στα στίς ἀνατολικῆς ἐπαρχίαις —, τὴ γριππόδη καταρροή καὶ τὴ φλεγμονώδη ἐπιπεφυκίτιδα. Ἡ πρώτη ἀρρώστια ἔχει προφανέστατα σχέσι μὲ τὸ δάγγειο πυρετὸ (ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ὀνομασία *edngue*). Παρουσιάζει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς λοιμικῆς, καὶ ἐπομένως, τῆς μεταδοτικῆς ἀρρώστιας. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ ἀρρώστια αὐτὴ, δὲν ἦταν καθόλου ἄγνωστη στὴν Κρήτη. Τὸ 1881, ὅπως ἀναφέρει ὁ Δ. Βαρούχας στὸ περιοδικὸ τῆς Φαρμακολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν, ἐπεσκέφθηκε τὰ Χανιά, μεταδόθηκε στὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ βίασταξε σὰν ἐπιδημία τρεῖς μῆνες. Ἄν λάβωμε ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐπιδημία αὐτὴ ἐντοπίσθηκε μέσα στὰ τείχη καὶ ὅτι δὲν ἐπεξετάθηκε στὸ ὑπόλοιπο νησί, πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε, πὼς ἡ λέξι «ντάγγα», παγκρήτιος ὅπως εἶναι, δὲν ἀποτελεῖ δικό της ἀπομεινάρει. Προσωπικῶς, ἔχω τὴ γνώμη, πὼς ἀποτελεῖ λεκτικὴ ἀραβικὴ κληρονομία. Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ Vembery ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γαλλικὴ ὀνομασία «*dengue*» προέρχεται ἀπὸ ἀραβικὴ ρίζα καὶ σημαίνει ἀρρώστια ἢ ὑπερβολικὴ κόπωση. Λίγο παράτολμο θὰ ἦταν νὰ σχετίζαμε τὴ λέξι ἀρρώστια-«ντάγγα» μὲ τὴ μινωικὴ λέξι «*daraka*» ποὺ ἀναφέρεται στὸν πάπυρο τῆς 18ης Αἰγυπτιακῆς Δυναστείας. Ἡ μινωικὴ αὐτὴ ἀρρώστια—ὅπως ἀναφέρουμε καὶ στὴν ἀνέκδοτη μελέτη μας «Μινωικὴ Ἱατρικὴ,—ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπιδημικο-λοιμώδους παθήσεως, δηλαδὴ τῆς «ντάγγας» τῆς μεταμεσαιωνικῆς Κρήτης.

Ἡ δευτέρη ἀρρώστια εἶναι ὀνοματοποιημένη ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ἔκκριμα τῆς ἐπιπεφυκίτιδος, τὸ ὁποῖον συγκολλᾷ τὰ βλέφαρα καὶ συγκλείει τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ ὁποῖον καλεῖται «τζίμπλα».

“Άλλες ἀρρώστιες, ὁ Κρητικός, τις θεωρεῖ κολλητικές, γι’ αὐτὸ λέει :

Ἄλλάργο σου κι’ ἀλλάργο μου, ψῶρ ἄ χεις καὶ φοβοῦμαι,
νά μὴν τὴν κολληθῶ κι’ ἐγώ, καὶ δὲ μπορῶ νὰ ξοῦμαι.

Κι’ ἄλλες, τέλος, τις θεωρεῖ ὡς προκαλούμενες ἀπὸ κακὴ διατροφή, ἀπὸ ἐπίδρασι τοῦ καιροῦ ἢ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες :

Μιάς κοπελιάς ἐμίλησα κ’ εἶπε μου νὰ κατσαύσω
κ’ εἶπα τῆ: σκιᾶς τ’ ἀτζάκι σου δά φτάξω νὰ σοῦ πιάσω.

Ἐδῶ ἡ λέξις «ψώρα» καὶ «κάτσασμα» ἔχουν τὴ σημασία ἢ μὲν πρώτη παντὸς ἐξανθηματικοῦ νοσήματος ποῦ ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια τὸν κνισμό, ἢ δὲ δεύτερη, τῆς πλημμελοῦς σωματικῆς ἀναπτύξεως συνεπέα ἰδιοσυστατικῶν ἢ ἐνδοκρινικῶν αἰτίων.

* * *

Ὁ Κρητικός τις ἀρρώστιες ποῦ θὰ πάθη, τις νοιώθει πλήρως ἀντικειμενικά:

Ἀρρώστου μούρη φαίνεται καὶ πεινασμένου ἀχείλη
τὸν ἀκοῦτε νὰ λέη. Γι’ αὐτὸ τὸν βλέπουμε νὰ περιγράφη
μὲ ἀντικειμενικότητα πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπτώματά τους :

Ὡς λει τὸ χιόνι στὸ βουνὸ ἦβαλ’ ἀρχὴ καὶ λυώνω’
μὰ πᾶσα νοῦς τὸν πόνο μου δὲν τότε φανερώνω.

Πόνος στὸν πόνο μὲ κρατεῖ, πόνος στὸν ἄλλο πένο,
καὶ καίγομαι, καὶ χάνομαι, καὶ μέρα νύχτα λυώνω.

Ἐχτίκισές με, ἀγάπη μου, καὶ προσπατῶ καὶ βήγω,
καὶ μὲ ρωτοῦν οἱ φίλοι μου, μὰ δὲ τοὺς τ’ ἀποδείχνω.

Ἴδρωσα ἕγὼ κι' ὁ ἴδρωσ μου, μυρίζει τοῦ θανάτου
λυπήσου με μελαχροινό, πού ἔμαι τοῦ μισεμάτου.

Οἱ σπουδαιότερες ἀρρώστιες γι' αὐτὸν εἶναι ὁ πόνος,
τὸ ντέρτι, ὁ ρίγος, ἡ κρυγιότη, ἡ κουζουλάδα, τὸ χτικιό, ἡ
ντάγκα, ὁ τζίμπλης, τὸ κάτσασμα, ἡ λουῖβα, ἡ εὐλογιά, ἡ
κακὴ ἀρρωστιά, ἡ μουρνιά, τὸ μαράζι καὶ ἄλλες. Ὅλες
αὐτὲς τίς ἀρρώστιες τίς ἐτραγούδησε :

Πονῶ κι' ἐγώ, πονεῖς καὶ σύ, τὰ δύο μας ἕναν πόνου
ἔλα νὰ πᾶμε στοῦ γιαιτροῦ, νὰ γιάνουμε ντελόγο.

Πάσχω νὰ γιάνη ὁ πόνος μου, μ' αὐτὸς χειροτερεύει,
καὶ λίγος λίγος φθείρομαι σάν βρούσι πού στερεύει.

Ντέρτι καὶ πόνος μὲ βαστᾶ, κοντεύει νὰ ποθᾶνω.
στὸν πόνου βρίζω γιαιτρεϊγιά· στὸ ντέρτι εἶντα νὰ κᾶνω ;

Τὴν τρίτη τὸ ξημέρωμα μοῦ ἔπεισε ἕνα λόγου,
καὶ ρίγος ξεφανερωτὸς μ' ἐτίναξε ντελόγου.

Μὰ ἕγὼ δὰ σοῦ καταραστῶ νὰ μὴ σ' ἀφήσ' ὁ ρίγος,
μόνο σ' ἀθίσ' ἡ κεραθιά καὶ σὰ μαδήση ὁ πρίνος.

Ἀπόψε μὲ συρίγωσε τὸ ἀγάπης ἡ κρυγιότη,
μήδε γαμπᾶς μὲ ζέσταινε, μήδ' ἡ παντέρμη νιότη.

Ἄχι κι' ἐκουζουλάθηκα, πιάσετε, δέσετέ με,
κι' ἀμέτε με στὸ ἀγάπης μου, κι' ἀμπαντονιάρετέ με.

Γιὰ ἕδὲς πῶς ἐκατάντησα, κι' ὄλ' οἱ γιαιτροὶ τὸ λένε,
πῶς ἔχω βέβαιο χτικιό κι' ἀζωντανὸ μὲ κλαῖνε.

Ἀπ' ἀγαπήσει κι' ἀρνηθεῖ, δὸς του, Χριστέ μου, δὸς του
λουῖβα πολλή στὸ πρόσωπο, νὰ μὴ βρεθῆ γιαιτρός του.

Θέλω νὰ βγάλης εὐλογιές, μὰ ὄχι τὸ θανάτὸ σου,
νὰ λυώσουνε οἱ ὁμορφιές, πού ἔχεις στὸ πρόσωπό σου.

Ὁ ἔρωτάς σου μάθια μου, θάνατο δὰ μοῦ δώση,
θάνατο γῆ κακὴ ἀρρωσθιά, κι' ὁ κόσμος δὰ τ' ἀνοιώση.

Ὡς μέ ἕρρες νά ξεραθῆς, κι' ὡς μέ ἕδες νά μαράνης,
κι' ὅσες φορές μέ φίλησες, τόσες μουρνιές νά βγάνης.

Οἱ γνώσεις του ὅμως γιά τίς ἀρρώστιες, ἂν και εἶναι γεμάτες ἀπό σοφή παρατηρητικότητα, στεροῦνται, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐπιστημονικῆς ἀξίας. Ἀνατομικῆς γνώσεις ἔχει πολὺ περιορισμένες. Στὴν καρδιά, ἀνατομικῶς, διακρίνει τέσσερα φύλλα καὶ τέσσερις στύλους. Διακρίνει ἀκόμη «κνισάρια» (ἐπίπλου), «χολή» (δηλαδὴ περιεχόμενο τῆς χοληδόχου κύστεως) καὶ «στενά», (δηλαδὴ πνευλογεννητικὸ σωληνα) :

Τέσσερα φύλλά ἕχ' ἡ καρδιά, τέσσερις στύλους ἔχει,
τόσον καιρὸ τὴν ἀγαπῶ, κοντὸ δὲν τὸ κατέχει :

Πέ το τοῦ πούστη π' ἀγαπᾶς, πῶς δά τότε σκοτώσω,
νά βγάλω τὰ κνισάρια του, στὸν ἥλιο νά τ' ἀπλώσω.

Ἄπ' ἀγαπήσῃ κι' ἀρηθῆ νά τότε ἴδῳ στὸ στρῶμα,
μαῦρες καὶ κίτρινες χολές νά βγάνει ἀπὸ τὸ στόμα.

Μάνα, σὰν ἦμουν ἄτυχη, μάνα, γιάντα μ' ἐγέννας,
καὶ δὲ μ' ἐπλάντας στὰ στενά, νά μὴ μέ ἴδει κιανένας.

Οἱ φυσιολογικῆς του γνώσεις περιορίζονται στὴ γνῶσι τοῦ «βασμοῦ» (σφυγμοῦ) καὶ «τση ψῆς», (ἐννοία ἀφηρημένη, πὺ ἀλλοτε συγκεντρώνει τὸ σύνολο τῶν ψυχοβιολογικῶν λειτουργικῶν καὶ ἀλλοτε περικλείεται στὰ στενά ὄρια τοῦ στομάχου καὶ τῆς πέψεως). Ἐδρα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναπνοῆς θεωρεῖ τὸν «τόπο τση καρδιάς» καὶ ὅλη ἡ παθολογικὴ του φυσιολογία συνοψίζεται στὸ ὅτι ἡ ἀρρώστια «τρώει» (κατατρώγει) τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ φωτιά τρώει τὸ σίδηρο, ὅπως ὁ σάρακας (ἡ σκοληκόμορφος κάμπη τοῦ ἐντόμου σῆς) τρώει τὸ ξύλο, καὶ ἀπλού-

στερα, ὅπως τὸ σκουλήκι τρώει ἐσωτερικὰ τὸ μῆλο:

Εἶδα ἴσαι πάλι σήμερο, κι' ἐπαίξαν οἱ βασμοί μου,
καὶ ρίγος ξεφανερωτός, ἤπιασε τὸ κορμί μου.

Ἄχ ἡ καρδιά μου πῶς πονεῖ, κ' ἡ ψῆ μου ἀνεκατώνει,
κ' ἡ γι ὄρεξι μου ζήτηξε, τζορμπά με τὸ λεμόνι.

Ἄνεστενάζω θλιβερά, πού τσῆ καρδιάς τὸν τόπο,
πό κειά πού βγαίν' ἡ ἀναπνιά κ' ἡ ξῆσι τῶν ἀθρώπω.

Τρώ' ἡ φωτιά τὸ σίδερο, κι' ὁ σάρακας τὸ ξύλο,
καὶ σὺ μοῦ τρώς τῆ νιότη μου, σά σκούληκας τὸ μῆλο.

Παθογεννητικὲς αἰτίες γιὰ τὶς ἀρρώστιες νομίζει τὸν
ἔρωτα καὶ τὶς ψυχικὲς καὶ σωματικὲς κοπώσεις :

Ὁ ἔρωτας τὸν ἄνθρωπο, Θεέ μου, πὼς τὸν δαμάζει,
κορμί σὰν τριαντάφυλλο, τὸ κάνει καὶ χτικιάζει.

Οἱ πρίκες καὶ τὰ βάσανα τὸν ἄθροπο γεροῦνε,
κ' ἐγὼ πού τὰ ἔχω καὶ τὰ δυό, πὼς δὲ με καταλυοῦνε.

Σ' αὐτὲς ὅμως τὶς αἰτίες κατατάσσει καὶ φυσικοὺς πα-
ράγοντας, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τοὺς στίχους 28-29 ἐνὸς παλιοῦ
τραγουδιοῦ «Τοῦ δούλου τὸ τραγούδι», πού περι-
λαμβάνει στὴ συλλογὴ τῆς ἡ Ἐλπίς Μέλαινα. Σ' αὐτό, ὁ
προσλαμβανόμενος ὑπέρτης ἀπαιτεῖ ἀπὸ τ' ἀφεντικό του,
μεταξὺ ἄλλων, νὰ μὴν τὸν ἀφήνῃ τὸ βράδυ νὰ δουλεύῃ
πολύ, ἂν θέλῃ νὰ μείνῃ πολὺν καιρὸ στὴν ὑπηρεσία του,
γιατὶ εἶναι εἰσίσθητος στὸ ψῦχος :

Ἄπο ἴνωρίς, ἀπο ἴνωρίς, πέμπε μ' Ἄγά στὸ σπίτι,
γιατὶ τ' ἀποεὶ βλάφτει με, περίσσα εἰς τῆ μύτη.

Γνωρίζει ἀκόμη καὶ τὶς ἐπιδημίες, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει
«θανατικά», μετὴν ἔννοια δηλ. τοῦ νοσήματος τὸ ὁποῖον

«τοὺς πολλοὺς ἀναιρεῖν» (Γαλ. XIX, 893). Γιὰ νὰ πά-
ψουν, παρακαλεῖ τὴν Παναγία νὰ βοηθήσῃ καὶ θὰ τῆς
πάῃ γιὰ «τάξιμο» κερὶ ἢ λαμπάδες :

Τάσω σου, Παναγία μου, ἄσπρες λαμποδοῦλες,
νὰ πάψῃς τὸ θανατικὸ 'πὸν τσι κοπελοποῦλες.

Οἱ ἐπιδημίες αὐτές, γνωρίζει ὅτι φέρνουν μεγάλη θνη-
σιμότητα. Γι' αὐτὸ τὶς παραβάλλει μὲ τὸν πόλεμο :

Δέ σ' ἀπαρνοῦμαι 'γὼ ποτέ, εἴμητας νὰ γυρίσῃ,
πόλεμος γῆ θανατικὸ, νὰ μᾶζε ξεχωρίσῃ.

Ποιητικὴ περιγραφή πανωλικῶν ἐπιδημιῶν βρίσκομε σὲ
δλόκληρα τραγούδια. Ὁ Γιανναράκης, στὴ συλλογὴ του,
διέσωσε ἓνα τραγούδι, πού, ὅπως ἀναφέρει, γράφτηκε γιὰ
τὴν ἐπιδημία τῆς πανώλους τοῦ 1717. Ἐμεῖς, ἂν κρίνωμε
ἀπὸ τὸ μέτρο πού ἔχει γραφεῖ, φρονοῦμε πὸς τὸ τραγού-
δι αὐτὸ γράφτηκε σὲ παλιότερη ἐπιδημία :

Ὅρίσατε Χανιά κι' ἀποδεχθῆτε
ρόδον ἀπὸ τὴν πόλιν μυριστήτε.
Δὲν εἰν' εὐτοῦνο ρόδον νὰ μυρίζῃ
μόνον πανοῦκλα εἶναι καὶ θερίζει.
.....

Ἄν θέλετε, μάλιστα, τὴν καταγωγὴ αὐτοῦ τοῦ τρα-
γουδιοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ διαμφισβητήσουμε. Ἡ
φρασεολογία του, πού μοιάζει περισσότερο μὲ Βυζαντινὴ
ἢ Κυπριακὴ, δὲν ταιριάζει μὲ τὴ φρασεολογία κανενὸς
ἄλλου Κρητικοῦ τραγουδιοῦ, τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Κι' ἂν ἔγη
κάποια σχέσι μὲ τὴν Κρήτη, αὐτὴ εἶναι τὸ ὅτι ἀναφέρε-
ται γιὰ τὰ Χανιά.

Γιὰ τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ἔχομε νὰ ἀναφέρωμε κάτι:
Ἐπιδημία πανώλους κατὰ τὸ 1817, δὲν ἀναφέρεται που-
θενὰ στὴ Μεσόγειο. Γι' αὐτό, ἂν κρίνωμε ἀπὸ δύο δε-
δομένα πού ἔχομε, ἡ ἐπιδημία γιὰ τὴν ὁποία ἀναφέρεται
δῆθεν, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ δέκα χρόνια μπροστά. Τὸ
ἓνα δεδομένο εἶναι, — ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸ δεύτερο
ἡμιστίχι τοῦ ἴδιου τραγοῦδιου — ὅτι ἡ ἐπιδημία ἤρθε στὰ
Χανιά ἀπὸ τὴν Πόλι. Τὸ ἄλλο εἶναι ὅτι πανωλικὴ ἐπι-
δημία στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ γενικὰ στὴν Ἑλλάδα
εἶχαμε τὸ 1827 (Laveran: Traité de Pathologie, Paris,
1889, VI. p. 108). Ἔτσι καὶ ἡ ἐπιδημία τῆς Κρήτης, κατ'
ἀναλογία, θὰ ἦταν τὸ 1827 καὶ ὄχι τὸ 1817 ὅπως ἀναφέ-
ρει ὁ Γιανναράκης.

Ἐξακολουθοῦντες νὰ ἔχομε τὴ ἴδια γνώμη ὡς πρὸς
τὴν ἰθαγένεια τοῦ τραγοῦδιου παρατηροῦμε ὅτι στερεῖται
ιατρικοῦ ἐνδιαφέροντος γιατί δὲν μᾶς προσφέρει παρατη-
ρήσεις ἐπιστημονικῆς φύσεως. Τὸ μόνο πού ἀναφέρει εἶ-
ναι ὅτι ἡ ἐπιδημία ἤρθε ἀπὸ τὴν Πόλι καὶ ὅτι εἶχε ἄφθο-
να θύματα στὰ Χανιά, ἀφοῦ :

Τὰ παραθύρια ποῦσαν στὰ τσιτσέκια
ἀπούσανε πρεπειὰ στὰ σπίθια μέσα
ἀράχνες ἐγεμίσανε κι' ἐκεῖνα
καὶ σπίθια ἔρημα πολλὰ πομεῖνα...

Γιὰ τὸ πρῶτο ἔχομε νὰ ἀναφέρωμε, ὅτι στὴν Κων-
σταντινούπολι ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλες ἐπιδημίες πανώ-
λους. Αἰτία ἡ στενὴ ἐπαφὴ τῆς μὲ τὴν Ἀσία, καὶ ὕστερα
ἡ μοιρολατρία τῶν Τούρκων. Ἡ πρώτη γνωστὴ ἐπιδημία
πανώλους στὴν Κωνσταντινούπολι ἦτο ἡ τοῦ 531-580 ἐπὶ
τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ τελευταία, ἡ τοῦ 1841.

Ἡ ἐπιδημία αὐτή, ἐπεκταθεῖσα σ' ὁλόκληρη τὴν περι-
οχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐξαπλώθηκε στὴν Αἴγυ-
πτο καὶ διήρκεσε, μὲ ὑφέσεις καὶ παροξύνσεις, μέχρι τοῦ
1884. Τὸ τραγοῦδι ὅμως, πού διέσωσε ὁ Γιανναράκης, δὲν
ἀναφέρεται οὔτε στὴν πρώτη οὔτε στὴ δεύτερη ἐπιδημία.

Γιὰ τὸ δεύτερο, δηλαδὴ γιὰ τὴ μεγάλη θνησιμότητα
πού εἶχε στὰ Χανιά, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε, ὅτι ἡ πανώ-
λης εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς φοβερώτερες ἐπιδημικὲς ἀρρώστιες.
Ἡ μεγάλη αὐτὴ θνησιμότητα πού ἐμφάνιζε πάντοτε,
συνετέλεσε νὰ τῆς δοθῇ ἡ ὀνομασία τὴν ὁποίαν ἔχει ἀπὸ
τὸ ἑλληνικὸ ρῆμα «πανόλλυμι» (ἀττικὸς τύπος πανοῶ),
πού σημαίνει ἀφανίζω, καταστρέφω, ἐξολοθρεύω. Ἡ ὀνο-
μασία αὐτὴ τῆς ἐδόθη τὸν βον μ.Χ. αἰῶνα καὶ ὄχι, ὅπως
κακῶς ὑποστηρίζεται, τὸ 1894, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀνακάλυ-
ψι ἀπὸ τὸν Ὑερσὲν τοῦ εἰδικοῦ παθογενετικοῦ τῆς αἰ-
τίου. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι πρὸ τοῦ βον αἰῶνα
ἡ πανώλης, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες λοιμικὲς ἀρρώστιες,
ἐκαλεῖτο μὲ τὴ γενικὴ ὀνομασία «λοιμός». Τέτοιοι δὲ λοι-
μοὶ — πανωλικὲς ἐπιδημίες — ἦσαν οἱ πρὸ τοῦ βον αἰῶνα
ἀναφερόμενοι λοιμοὶ τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Θουκυδίδου, τοῦ
Γαληνοῦ, τῶν Ἀντωνίων, τοῦ Ἀγίου Κυπριανοῦ καὶ
ἄλλοι.

Σχετικὴ μὲ τὴν ἐπιδημία αὐτὴ τοῦ 1827 εἶναι, πιθανό-
τατα, ἡ ἐπιγραφή πού ἀνεκάλυψε ὁ Ξανθοῦδίδης στὸ
Σιναῖτικο μετόχι τοῦ Ἀγίου Ματθαίου στὸ Ἡράκλειο. Ἡ
ἐπιγραφή αὐτὴ, πού ἀνήκει στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου
Χαραλάμπους, ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο ἐκτίσθηκε κατὰ τὴ
διάρκεια μιᾶς τέτοιας ἐπιδημίας, ἀπὸ τοὺς σαπωνοποιοὺς
τῆς πόλεως, «Ἰνα» ὁ Ἅγιος, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται στὴν
Κρήτη ὡς ἀλεξίκακος κατὰ τῆς νόσου, «σώσῃ αὐτοὺς ἐκ

της σωματοφθόρου λοίμης». Ὁ Ξανθουδίδης ὁμως, βασιζόμενος σὲ περιγραφὰς τῶν Raulin καὶ Spratt, ἀναβιβάζει καὶ τὴν ἐπιδημία καὶ τὸ κτίσιμο τοῦ παρεκκλησίου σὲ 1796.

* * *

Τὴ φυματίωσι ὁ Κορητικὸς τὴν ὀνομάζει χτικιό, κτικιό ἢ βερέμι. Αὐτῆς τῆς ἀρρώστιας περιγράφει τὸ βῆχα, τὴν ἀνορεξία, τὴ συνεχῆ κατάκλισι, καὶ ἀκόμη τὴν ἔλλειψι ἐπιθυμίας τοῦ βερεμιάρη ἀνδρα, νὰ ἐγγίση τὸν κόρφο τῆς ὥραιας γυναίκας του. Τὸ τελευταῖο αὐτό, ἐρχόμενο σὲ ἀντίθεσι μὲ τις ἐπικρατοῦσες σήμερα ἀντιλήψεις γιὰ τὶς σεξουαλικὰς ὁρμὰς τοῦ φυματικοῦ, τοποθετήθηκε ἐπίτηδες ἀπὸ τὸν ποιητὴ, γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ βδελυρότης τῆς ἀρρώστιας :

«Ἦλιε, καὶ ἂν πᾶς στὸν τόπο μου καὶ δῆς τὰ γονικά μου,
χαιρέτα μου τὴ μάννα μου καὶ τὰ γλυκά μ' ἀδέρφια
καὶ ὁ ἄνδρας ποῦ μοῦ πήρανε ἐβγήκε βερεμιάρης.
Ψωμί τοῦ δίδω δὲν τό τρώ, κρασί καὶ δὲν τό πίνει
στρώνω του τρεῖα στρώματα χρουσὲς προσκεφαλᾶδες.
Σήκω, βερέμη, πλάγιασε, σήκω, βερέμη, θέσε.
καὶ ἄγγιξε καὶ στὰ στήθη μου νὰ βρῆς δυὸ λεμονάκια
νὰ βρῆς τ' ἀπρίλη σοὶ δυοσιές, τοῦ μᾶη τὰ λουλούδια...»

* * *

Οἱ γνώσεις του ἐπίσης γιὰ τὰ ἐπαισοδιακὰ γεγονότα τῆς ζωῆς, τὸ γάμο καὶ τὸν τοκετό, εἶναι περιορισμένες. Γνωρίζει «τ' ἀγκάστρι», ὅπως ἀποκαλοῦνε στὴν Κρήτη τὴν ἐγκυμοσύνη, καὶ ἀναφέρει ἀπ' ὅλες τὶς συμπαθητικὰς

διαταραχές πού παρουσιάζονται κατά τη διάρκειά του, τις διαταραχές τῆς ὀρέξεως :

Καλογοριπούλα, καλογοῦ, μικρὴ καλογοριπούλα
εἰντά ἔρωες στ' ἀγκάστρι σου καὶ μύρισην ὁ γυιός σου;
—Κυδῶνι ἔτρώγα τὸ ταχύ, μῆλο τὸ μεσημέρι
ἀργά ἔπινα γλυκὴν κρασί...

Γιὰ νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἐγκυμοσύνη, ἔχει τὴ γνώμη πὼς πρέπει νὰ προηγηθῇ τὸ «ξεπαρθένεμα». Τὸ ξεπαρθένεμα ὅμως δὲν τὸ ἐννοεῖ ὁ Κρητικὸς μὲ τὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξεως, γιατί οἱ γνώσεις του περὶ παρθενικοῦ ἡμέρος καὶ παρθενίας δὲν εἶναι σαφεῖς. Ξεπαρθένεμα θεωρεῖ, λόγῳ τῆς ὑφισταμένης μεγάλης αὐστηρότητος τῶν ἡθῶν, κάθε ἐπικοινωνία τοῦ ἄρρενος μὲ τὸ θῦλυ, τὸ ὁποῖο θέλει στενὰ περιορισμένο καὶ πάναγγο.

Ἀπὸ τις ἀντιλήψεις αὐτὲς τοῦ Κρητικοῦ, ἐδημιουργήθη ἡ λέξις «ἀπάρθενη» τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ λαὸς μὲ τὴ σημασία ξεδιάντροπη, ξετσιῶπη, ἀτιμασμένη. Τὴ λέξι αὐτὴ τὴ λέει σὲ γυναῖκες ἢ σὲ κορίτσια πού ἔχουν πολλὰς σχέσεις μὲ τὸ ἀνδρικό φύλο, ἔστω καὶ ἂν οἱ σχέσεις τους αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἀκόμη παράνομες. Μὲ τὴ σημασία αὐτὴ συναντοῦμε τὴ λέξι στὸ παρακάτω τραγοῦδι:

Ὅπως ἀργὰ ἐπέρνονα ἀπὸ τὴ γειτονίτσα
κι' ἐργοῖκου κι' ἐδικάζανε μάννα καὶ θυγατέρα.
—Μωρὴ σκύλα, μωρ' ἀνομιά, σκύλα μαγαρισμένη,
παιδί δὲν εὐαγγέλισες τὰ κάλλη ἀπού ἕως πού ἴντα ;
—Δώμπως θαρρεῖς, μανίτσα μου, κι' ἀπάρθενη δὲν εἶμαι ;
Θωρεῖς τὸ νιὸ ἀπού περνᾶ ἀργὰ ταχὺ τὸ αὐλές μας ;
Τρία παιδιά ἔχω μετ' αὐτὸ κι' εἶμαι κι' ἀγκαστρομένη...

Γιὰ τὴ «γέννα», ὅπως ἀποκαλοῦνε στὴν Κρῆτη τὸν

τοκετό, αναφέρει τὸ «κοιλοπόνεμα» δηλαδή τὴν ἐπέλευσὴ τῶν ὠδύνων, τὰ «σκαμινὰ» δηλαδή τὸ εἰδικὸ κάθισμα ποὺ παλιότερο χρησιμοποιοῦσαν στὴν Κρήτη γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ τοκετοῦ καὶ ἀκόμη τὶς «μαστόρισε», ὅπως ἀποκαλοῦνε στὴν Κρήτη τὶς μαμές.

"Ὀντα σ' ἐγέννα ἡ μάνα σου χρυσᾶ ἴσαν τὰ σκαμινὰ τῆς
μαλαματένιοι οἱ πόνοι τῆς κι' ἀγγέλοι τὰ παιδιὰ τῆς

Θωρεῖς ἐκεῖνη τὴν κορφὴ τὴν πίσω παραπίσω ;
δυὸ λυγρὲς κοιλοπονοῦν κι' οἱ δυὸ ἴναι ἀδερφάδες
ἢ μιὰ τον πλούσα κι' ἄσκημη, κι' ἢ γ' ἄλλη φτωχὴ κι' ὠραία.
Σ' τοῦ πλούσας παινοβογαίνουνε ἑκατὸ δυὸ μαμηδες..

* * *

Πολὺ λεπτὲς καὶ ἀρκετὰ περίεργες, γιὰ τὴ σοφὴ παρατηρητικότητά ποὺ τὴ διακρίνει, εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ γιὰ τὴν ιδιοσυστασία, τὴν κληρονομικότητα, τὴν ψυχικὴ διάθεσι συνεπεῖα ἐνδοκρινικῶν διαταραχῶν, τὴ σεξουαλικὴ ἱκανότητα καὶ γενικὰ γιὰ τὶς ιδιότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν ὑγιῆ ἄνθρωπο :

"Ὅλα τὰ δέντρα εἶναι δεντρὰ καὶ τὰ νερὰ νερὰ ἴναι
κι' ἀπ' ἄνθρωπο ὡς ἄνθρωπο μεγάλη διαφορὰ ἴναι.

Σ' αὐτὸ τὸ δίστιχο ἀποκρυσταλλώνει ὁ Κρητικὸς τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὶς ψυχικὲς, πνευματικὲς καὶ σωματικὲς ιδιότητες, ποὺ χαρακτηρίζουν κάθε ἄνθρωπο. Καὶ λέει αὐτὸ τὸ δίστιχο, ὅχι γιὰτὶ γνωρίζει κατὰ βάθος τὸ ἄλλο ἀκόμη ζήτημα τῆς ιδιοσυστασίας, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ βαθεῖα παρατηρητικότητά του, τὸν κάνει νὰ πιστεῖη πὼς κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἰδιαίτερα προτερήματα καὶ ἰδιαίτερα ἐλαττώματα:

Μὴν τὸ πιστέψης πὼς ποτὲ ἄνθρωπος τοῦ παιδιοῦ τοῦ
δὰ μὴν ἀφήσῃ μοιρασά τσοὶ πράξεις τοῦ σογιοῦ του.

«Μὴν τὸ πιστέψης», λέει ὁ Κρητικός, πὼς ἓνας πα-
τέρας δὲν θ' ἀφήσῃ μοιρασά, δηλαδὴ κληρονομιά, στὸ
παιδί του, τίς ἠθικὰς ἀρχὰς τῆς οἰκογενείας του. Αὐτό,
ὅσο καὶ ἂν ἔρχεται σὲ ἀντίθεσι πρὸς τὴ γνώμη τοῦ σοφοῦ
Γάλλου φυσιολόγου P. Richet (1800), δὲν ἀφίσταται καὶ
τόσο πολὺ τῆς ἀληθείας. Ἐὰν οἱ ψυχικὰς ἰδιότητες δὲν κλη-
ρονομοῦνται μὲ τὴν στενὴ σημασία τῆς λέξεως, ὅπως ὑπο-
στηρίζει ὁ Ρισσέ, τὰ οἰκογενειακὰ παραδείγματα, (οἱ πρά-
ξεις τοῦ σογιοῦ) ὅπως ὀρθῶς παρατήρησε ἡ Κρητικὴ ψυχὴ,
ἐπηρεάζουν σημαντικὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν στενωτέρων
ἀπογόνων.

Σχετικὸ μὲ τὴν κληρονομία τῶν οἰκογενειακῶν αὐ-
τῶν παραδειγμάτων εἶναι καὶ τὸ παρακάτω δίστιχο :

Ἄδονάτο ἴναι νὰ γενῆ χοίρου ἄλλῆ μετὰξι
καὶ τοῦ χοριάτη τὸ παιδί νὰ ἔχη ἀνθρωπιὰ καὶ τάξι.

Στὸ δίστιχο ὅμως αὐτὸ ἡ λέξι χωριάτης, πρέπει νὰ
ἐρμηνευθῆ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἄξεστου ἀνθρώπου καὶ ὄχι
μὲ τὴ σημασία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ κάθεται στὸ χωριό.

Στὴν Κρήτη ὑπάρχει μιὰ «ρατσομανία», ἂν μοῦ ἐπι-
τρέπεται ἡ ἔκφρασις. «Καλῆς ράτσας ἄνθρωπος» λένε οἱ
Κρητικοί. Δηλαδὴ γερός στὸ σῶμα καὶ καλὸς στὴν ψυχὴ.
Κι' ἀκόμη λένε: «Πάρ' ἄνθρωπο ἀπὸ γενιὰ καὶ σκύλο
ἀπὸ μητάτο». Δηλαδὴ, ὅταν θελήσῃς νὰ παντρευθῆς φρόν-
τισε νὰ βρῆς ἄνθρωπο ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, κι' ὅταν
θελήσῃς νὰ ἀγοράσῃς σκυλί, ἀγόραξέ το ἀπὸ καμιὰ
μάντρα.

Σχετικὸ μὲ τὶς παροιμίαις αὐτὲς εἶναι καὶ τὸ παρακάτω δίστιχο :

Τὸ λένε ὄλ' οἱ ἄρχοντες, κατέχομέ ντο κι' ὅλοι
ἄνθρωπος νᾶναι ἀπὸ γενιά καὶ νᾶναι κι' ἀπὸ σόϊ.

Στὸ δίστιχο αὐτὸ ὁ πλεονασμὸς «νᾶν' ἀπὸ γενιά καὶ νᾶναι κι' ἀπὸ σόϊ» ἔχει τεθεῖ ἐπίτηδες, γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἀδρῆ ἀλήθεια τῆς σκέψεως τοῦ ποιητῆ.

«Γενιά» ἐννοοῦνε στὴν Κρήτη τὴν κατάστασι ἀπὸ ἀπόψεως ὑγείας καὶ ψυχισμοῦ, τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων ποὺ περιλαμβάνει ἢ ἐξ αἵματος συγγένεια ἐντεῦθεν τοῦ πάππου κατὰ κλίμακα κατιοῦσα. «Σόϊ» δὲ λένε, τὴν ἴδια κατάστασι τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ ἐντεῦθεν κατὰ κλίμακα ἀνιοῦσα, ἀπεριορίστως.

Ἡ γενιά καὶ τὸ σόϊ ἔχουν παίξει πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἐξελικτικὴ ἀνάπτυξι τοῦ ἀνθρώπου στὴν Κρήτη. Τὸ σύνολο τῶν ἀτομικευμένων περιπτώσεων, ποὺ μπορεῖ νὰ μαζέψῃ ἓνας λεπτολόγος ἐρευνητής, μποροῦν νὰ βασίσουν μιὰ καινούργια ρατσικὴ θεωρία καὶ νὰ προσφέρουν πολῦτιμα στοιχεῖα, στὴν ἀνθρωπολογικὴ ἐπιστήμη. Οἱ Κρητικὲς ἀντιλήψεις περὶ γενιᾶς καὶ σογιοῦ, ἐγέννησαν τὸ «εὐ-ανδρον» τῶν κατοίκων κι' ἀκόμη ἂν θέλετε, τὰ καλὰ καὶ εὐγενῆ προτερήματα τῆς Κρητικῆς ψυχῆς.

Οἱ ρατσικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις, ὅμοιαι κατὰ τὸ πλεῖστον στὶς γενικὲς τοὺς γραμμῆς, μεταδίδονται ἄγραφαι ἀπὸ γενιά σὲ γενιά. Πολλὲς ἐν τούτοις, ἐκπεφρασμέναι σὲ δίστιχα καὶ τραγουδία, προδίδουν πάνω σ' αὐτὰ τὶς καθ' ἕκαστα ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ.

Ὁ Κρητικὸς τὶς ρατσικὲς τοῦ ἀντιλήψεις τὶς βασίζει πρῶτα στὴ νσότητα καὶ στὴν ὑγεία, ἔπειτα στοὺς ψυχικοὺς

καὶ γεννητικούς χαρακτήρες καὶ τέλος στήν ὁμορφιά. Ὁ-
ταν πρόκειται νὰ παντρεφτῆ, ἂν τὸ γάμο δὲν τὸν ὑπαγο-
ρεύει τὸ συμφέρο, πάντοτε κρατεῖ αὐτὸ τὸ μέτρο.

Τὸ μᾶθη βοῦί μὴ ρεχτῆς καὶ τῆ λαμπρῆ γυναίκα
π' ἂν εἶναι κι' ἑκατὸ χρονῶ δείχνει πὼς εἶναι δέκα.

Μὴ διαλέξης, λέει τὸ δίστιχο, ὅταν πρόκειται νὰ παν-
τρεφτῆς, τῆ γυναίκα σου κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Πάσχα. Τό-
τε, ὅπως εἶναι στολισμένη, ὅσων χρονῶν καὶ ἂν εἶναι θὰ
σοῦ φανῆ νέα. Μὴν ξεγελασθῆς λοιπὸν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο,
νὰ πάρης γυναίκα γριά.

Γιὰ τίς ψυχικὲς καὶ σωματικὲς ιδιότητες ὁ Κρητικὸς
ἔχει ἰδιάζουσες ἀντιλήψεις :

Σελάτο βοῦί ἡγόραζε καὶ γάϊδαρο καμπούρη
γυναίκα λιανοκάμωτη καὶ χοῖρο μακρομούρη.

Μαῦρο σταμνὶ ἀγόραζε καὶ κόκκινο τσικάλι
γυναίκα λιανοκάμωτη νὰ τὰ φραθῆς τὰ κάλλη.

Μὴν παραξενευθῆτε ποὺ ὁ Κρητικὸς γιὰ νὰ δημιουρ-
γήσῃ τὸ Ἴνδαλμά του ἀνακατεύει βόδια, γαϊδούρια, χοί-
ρους, σταμνιά καὶ τσικάλια. Ὁ Κρητικὸς εἶναι γεωργὸς
καὶ ἡ ψυχὴ του ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Θὰ μπο-
ροῦσε νὰ ἀνακατέψῃ, σὰν τὸν Ἄραβα ποιητὴ, τὰ λουλού-
δια τοῦ κάμπου μὲ τίς ὁμορφίαις τοῦ βουνοῦ γιὰ νὰ μᾶς
δημιουργήσῃ τὸν τύπο τῆς γυναίκας ποὺ θέλει. Ἄκόμη θὰ
μποροῦσε, ἂν ζοῦσε στήν πόλι, νὰ θέλῃ τῆ γυναίκα του,
σὰν τὸν Παράσχο, «ὠχρὴν καὶ φθισιῶσαν». Ἐν τούτοις
αὐτὸς ποὺ γνωρίζει ὅτι τὸ «σελάτο βοῦί» ἔχει πιὸ μεγάλη
ἀντοχὴ στὸ ὄργωμα, αὐτὸς ποὺ γνωρίζει ὅτι ὁ «καμπούρης
γάϊδαρος» σηκώνει περισσότερο φορτίο, αὐτὸς ποὺ γνωρί-

ζει ὅτι ὁ «μακρομούρης χοῖρος» εἶναι περισσότερο παμφάγος καὶ ἐπομένως εὐανάπτυχτος, καὶ ἀκόμη αὐτὸς ποῦ ἔχει παρατηρήσει ὅτι τὸ «μαῦρο σταμνί» καὶ τὸ «κόκκινο τσικάλι» δίδουν τὸ μὲν πρῶτο δροσερὸ νερὸ τὸ δὲ δευτέρου καλομαγειρευμένο φαγητό, γνωρίζει γιὰτί θέλει καὶ τὴ γυναίκα τοῦ «λιανοκάμωτη».

Ὁ τύπος τῆς «λιανοκάμωτης» γυναίκας, μπορῶ νὰ πῶ, ὅτι ἐπικρατεῖ στὶς γυναῖκες τῆς Κρήτης. Σὲ ὅλες σχεδὸν προέχουν ἰσχυρά, τὸ ἐπίμηκες, ἡ ὁμαλὴ καὶ ὁμοιόμορφη στρογγυλότης καὶ ἡ ἔλλειπῆς ἀνάπτυξι περιμέτρων στὰ διάφορα ἐπίπεδα τοῦ σώματος.

Ὁ τύπος αὐτός, ποῦ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὸ «μακρόγραμμο» ἀνθρωπομετρικὸ τύπο, ἢ ἂν θέλετε στὸν «Longilineo» τύπο τοῦ Viola, ἀποτελεῖ μὲ τὸν «brevilineo»—ποῦ δὲν λείπει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὰ δυὸ ἄκρα, μέσα στὰ ὁποῖα κυμαίνεται ἡ ἔννοια τοῦ νορμότυπου (normolineo). Δηλαδὴ τοῦ ἰδεώδους τύπου τῆς τέχνης ποῦ ἐδημιούργησε τὸ δαιμόνιο τοῦ Λεονάρδου Da Vinci,

Ἐνα λαϊκὸ τραγούδι, ποῦ ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴν ἀτελῆ ὁμοιοκαταληξία τοῦ στίχου, φαίνεται πολὺ παλιό, μᾶς δίδει πρὸ ραφιναρισμένες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ πάνω σ' αὐτό. Τὸ παραθέτομε ὁλόκληρο :

Σὰν θές τὸν κόσμο νὰ χαρῆς, τὸν κόσμο νὰ γλεντήσης
σίμωσε κοντὰ σὲ μένα νὰ σοῦ πῶ ποιὰ ἴνα γιὰ σένα :
—Ψηλὴ γυναίκα μὴν παρῆς : συκιὰ ξεκλωνισμένη,
ἢ συκιὰ ἢ ξεκλωνισμένη πάντα τῆς εἶναι μαραμένη.
—Κοντὴ γυναίκα μὴν παρῆς : νιαυὸ (ἀδύνατο) κοντορνιθάκι
τὸ νιαυὸ κοντορνιθάκι γάνει καὶ μικρὸ αὐγουλάκι.
—Χοντρή γυναίκα μὴν παρῆς : βουτοὶ τοῦ ταβερνιάρη
τὸ βουτοὶ τοῦ ταβερνιάρη, μεθυσμένους κουμαντάρει.

—^α Ασπρη γυναίκα μὴν παρῆς : σακκὶ ἀλευρωμένο·
τὸ σακκὶ τ' ἀλευρωμένο πάντα ἔναι πασπαλισμένο.
—Μαύρη γυναίκα μὴν παρῆς : τηγάνι μουζωμένο·
τὸ τηγάνι μουζωμένο πάντα εἶναι μαυρισμένο.

—Πάρε ψιλομελάχροινη καὶ μαύρα μάτια νᾶχη·
κι' ἂν γεράση, κι' ἂν χαλάση, πάντα μαύρα μάτια νᾶχη.

Στὸ τραγούδι αὐτὸ δὲν ἔχω νὰ κάνω σχόλια· παρατη-
ρῶ μονάχα πὸς οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ νὰ θέλει γιὰ
γυναίκα του κάθε γυναίκα «ψιλομελάχροινη» καὶ «λιανοκά-
μωτη» (οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις ἔχουν στὴν Κρήτη σχεδὸν ταυ-
τόσημη ἔννοια), συμπίπτουν ἀπόλυτα μὲ τις ἀντιλήψεις
πολλῶν Εὐρωπαίων, ποὺ προτιμοῦν γιὰ γυναίκα τους, τὸν
τύπο τῆς γυναίκας φὸς-μαίγκο. Ἐλλὰ τὴν ταυτόσημη ἔν-
νοια «ψιλομελάχροινη» καὶ «λιανοκάμωτη» μᾶς τὴ δίδει
πιο νοητὴ τὸ παρακάτω δίστιχο :

Ψιλὸ μελαχροινάκι μου εἶντα ψιλὸ ψιλὸ ἴσαι
καὶ γιὰ τὸ σφιχταγκάλιασμα εἶντα ζαρίφικό ἴσαι.

Ἡ ψιλομελάχροινη καὶ λιανοκάμωτη γυναίκα, ἔχει
καὶ στὴν Κρήτη πολλὰ θέλγητρα. Ὁμορφιά, ἐνεργητικό-
τητα, ἐρωτικὴ χάρι καὶ σεξουαλικὴ θερμότητα. Ὅλα αὐτὰ
στὴν Κρήτη ὑπολογίζονται τόσο ἀπὸ ἀπόψεως εὐγονίας,
ὅσο καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὠφελιμιστικῆς σκοπιμότητος. Ὁ
Κρητικὸς καὶ θερμὸς εἶναι καὶ πιστὸς στὴ γυναίκα του,
καὶ στίς γεωργικὰς του δουλειάς, χρειάζεται τὴ γυναίκα
του μὴ γερά χέρια. Ὅμως οἱ προτιμήσεις αὐτὲς τοῦ Κρη-
τικοῦ βρῖσκουν ἀπόλυτα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τους ἐπιβε-
βαίωσι. Ἄν ἀνατρέξωμε στὴ λειτουργικὴ ἀνθρωπομετρία
τοῦ Pende, ὁ μακρόγραμμος ἄνθρωπος παρουσιάζεται νὰ

ἀνήκη στὸν «ὑποφυτικό τύπο» (tipo ipovegetativo-eccitocatabolico) πὸν περιλαμβάνει ἄτομα μὲ ἔντονες ὀργανικὲς λειτουργίες καὶ μὲ ψυχικὲς ἀντιδράσεις γρήγορες καὶ εὐστροφες.

Ἡ κακὴ ἀκόμη ψυχικὴ διάθεσις πὸν παρατηρεῖται σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους μὲ διάφορες σωματικὲς ἀτέλειες, δὲν διέφυγε τὴν παρατηρητικότητά τοῦ Κρητικοῦ. Ἄσχετα ἂν ἡ παρατηρητικότητά αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιά γνώσι ἀπὸ τὴ σύγχρονη ψυχοτεχνικὴ καὶ τὰ «συμπλέγματα κατωτερότητος»:

Ἄπ' ἀστρατή, φωθιά, σεισμό, πανώγλα, πείνα, χιόνι,
κι' ἀπὸ καμπούρη καὶ σπανό, ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώνη.

Δὲν γνωρίζω ἂν πραγματικὰ ὅλοι οἱ ραχητικοὶ ἢ οἱ σπανοί, ἔχουν τόση κακὴ ψυχικὴ διάθεσις, ὥστε ὁ ποιητὴς νὰ παρακαλῇ τὸ Θεὸ νὰ τὸν λυτρώνη ἀπὸ τὰ ὀκτῶ αὐτὰ ἐπικίνδυνα πράγματα, πὸν ἀναφέρει τὸ δίστιχο. Στὴν Κρήτη ὅμως, ὅταν ἓνας ἄνθρωπος φέρει καμμιά σωματικὴ ἀτέλεια συγγενῆ ἢ ἐπίκτητο, θεωρεῖται «σημαδεμένος». Σημαδεμένος δὲ ἄνθρωπος θὰ πῆ, ἄνθρωπος κακός, στὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς ἔδωσε τὴν ἀτέλεια πὸν ἔχει γιὰ νὰ διακρίνεται.

Παλιότερα μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς δὲν ἐρχότανε σὲ κοινωνικὲς ἢ ἐπιμικτικὲς σχέσεις οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι στὴν Κρήτη. Ἔτσι δημιουργήθηκε βέβαια μιὰ ἄδικη τάσι εἰς βάρος τῶν δυστυχῶν ἀναπήρων, ἡ ὁποία ὅμως κατὰ βάθος ἐξυπηρέτησε ἄρκετὰ τὴν ἐξελικτικὴ ἐπιλογὴ τοῦ εἴδους στὴν Κρήτη. Σήμερα ἡ τάσις αὐτὴ ἔχει λείψει ἢ ὑπάρχει λανθάνουσα εἰς τὸ ἐλάχιστο. Τὸ δίστιχο ὅμως πὸν ἀναφέραμε παραπάνω ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν τάσι· δείχνει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτῆρος ἐνὸς ἀτόμου, πὸν ὀφεί-

λεται στην αντίληψη τῆς κατωτερότητός του μεταξύ ἴσων
καὶ λέγεται ἀκόμη καὶ σήμερα κατὰ περιστάσεις.

Ὁ Κρητικὸς εἶναι θερμὸς στὸν ἔρωτα. Αἰσθάνεται
πολὺ καὶ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ. Ἡ προσωπικότης του εἶ-
ναι γεμάτη συναισθηματικότητα καὶ σπιρτάδικο πνεῦμα.
Τὸ μαρτυροῦν ἡ κλίσι του στὰ φλέρι καὶ ἡ σταθερότης
του στὴν ἀγάπη. Σ' αὐτὴ ἔχει ἀφιερώσει ὅλα του τὰ δι-
στιχα. Ἄν μάλιστα θέλετε, μπορῶ νὰ σᾶς πῶ ὅτι ὁ Κρη-
τικὸς, ὅταν τραγουδεῖ, φλερτάρει. Γι' αὐτὸ ἂν τὸν ἐξετά-
σωμε κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς σύγχρονης ψυχολογίας, θὰ
τὸν βροῦμε νὰ συγκεντρῶνῃ γύρο ἀπὸ τὰ σεξουαλικά του
ἔνστικτα, πολλὰς ἀπὸ τὶς συγκινήσεις του. Ἐν τούτοις τὸ
«libido» (desiderio sessuale) ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο ποῦ
ἀγαπᾷ εἶναι πάντοτε μειωμένο. Κι' αὐτὸ γιατί ὁ Κρητι-
κὸς ἀγαπᾷ τὴν ἀγαπημένη του περισσότερο ψυχικὰ παρὰ
σωματικὰ. Τὸ libido ἐν τούτοις μένει ἀναλλοίωτο μέχρι
τὴν προχωρημένη ἡλικία. Γι' αὐτὸ θ' ἀκούσετε γεμάτα
ὑπονοούμενα νὰ τραγουδοῦν στὸ γέρο-Κρητικὸ ποῦ τ' ἀρέ-
σει νὰ χαριεντίζεται μὲ τὰ κοριτσόπουλα, τὸ παρακάτω
χαρακτηριστικὸ δίστιχο :

Πάντα τὸ γεροντόβουῖδο στὴν πρασινάδα ἴρασει
δὲν ἔχει δόντια νὰ μασῇ μὰ σκιας . . . ἀνεχαράσσει...

καὶ ἐννοοῦνε ὅτι μολονότι τὸ σῶμα του εἶναι ἀσθενές, τὸ
πνεῦμα του εἶναι πρόθυμο...

Μὰ τὰ ὑπονοούμενα δὲν σταματοῦν ποτὲ στὴ λαϊκὴ
Κρητικὴ μουσα. Τὸ «γῆρας» δὲν ἔρχεται μόνο. Ἡ σεξουα-
λικὴ ἀδυναμία γίνεται πραγματικότης. Καὶ ὁ γέρο-Κρητι-

κός πολύ μεταφορικά, αλλά και αρκετά φιλοσοφημένα, εκφράζει την πραγματικότητα :

Χανιώτικο μου γιασεμί και κόκκινό μου μήλο
τ' άλέσματα τελειώσανε κι' έστύλωσα τὸ ... μύλο.

Γιὰ τὶς ἀρρώστειες καὶ τὶς ἄλλες καταστάσεις ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν ἰατρικὴν, αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις περιέχουν περίπου τὰ κοινὰ Κρητικὰ τραγούδια. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ἔχουν στενὴν σχέσιν μετὰ τὴ βαθειὰ παρατηρητικότητα, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν Κρητικὴν ψυχὴν. Πολλὲς ὅμως ἀπ' αὐτὲς συνδέονται ἀκόμη μετὰ παλιότερες ἀντιλήψεις ἢ δοξασίαις.

Παρακολουθώντας τὴν Κρητικὴν ψυχὴν σὲ κάθε τῆς ἐκδήλωσιν, ἔγω τὴ γνώμη πὼς ὁ Κρητικὸς τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὸ κάθε τί, τὶς ξεθάφτει ἀπὸ τὸ χωράφι του μετὰ τ' ἄλετρι, ὅπως τὶς ἀντίκες, τὶς γαλατοῦρες καὶ τὶς παλιὰς πέτρας. Καὶ νομίζω πὼς θὰ συμφωνήσετε μαζί μου, ὅταν παρατηρήσετε καὶ σεῖς κάθε ἄξεστο καὶ ἀγράμματο γέρο-Κρητικὸ νὰ ἐμβαθύνῃ, νὰ βεβαιώσῃ ἢ νὰ διαμφισβητῇ μετὰ ἐπάρκεια, ὅ,τι δεδομένο, σὲ ἀνάλογο θέμα, προσφέρει ἢ ἐπιστήμη.

* * *

Ἐξετάσωμε τώρα τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἴδιον θέμα τῆς πρὸ ἐπίσημης Κρητικῆς μουσικῆς. Στὴ μουσικὴ αὐτὴ, ἐπειδὴ τὰ τραγούδια εἶναι ἡρωικά, κωμικά ἢ δραματικά, δὲ συναντοῦμε συχνὰ εἰκόνας μετὰ ἀρρώστειας ἢ μετὰ ἀρρώστους. Τὴν ἔλλειψιν ὅμως αὐτὴν, πολλὰς φορὰς τὴν ἀποζημιώνει ἡ παραστατικότης τῆς εἰκόνας :

Ἐμπρὸς στὴ βρῦση πέφτω λιγωμένος
κι' ἡ κόρη ἐθάρρει κι' εἰμ' ἀποθαμένος

τό πρόσωπό μου ξαναραίνει πάλι
γιὰ νὰ μὲ συνηφέρῃ ἀπὸ τὴ ζάλη.

Μ' αὐτοὺς τοὺς στίχους ὁ Θεολογίτης Μοσχολέος, περιγράφει στὸ ποίημά του «Ὁ ἀγαπητικὸς τῆς βοσκοπούλας», τὴ λιποθυμία.

Ἀνάλογα ὁ ποιητὴς τῆς ποιμενικῆς κωμωδίας «Γύπαρις» περιγράφει τὴν ἴδια νοσηρὰ κατάστασι :

Κρίμα στὸν νιὸ δίχως κακὸ νὰ πέση ν' ἀποθάνῃ
ὅπου βοσκὸς καλλίτερος στὴν Ἰδα δὲν ἐφάνῃ.
—Μὰ κρίνω νὰ 'ναι ζωντανὸς γιὰτὶ κτυπᾷ ἡ καρδιά του
καλὰ καὶ νὰ μὴδὲ γροικῶ νὰ βγαίν' ἡ ἀναπνία του.

(«Γύπαρις» Γ', στ. 535)

Ἐδῶ μάλιστα ἡ παρατηρητικότης τοῦ ποιητῆ φθάνει νὰ μᾶς δίδῃ πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς λιποθυμίας. Ἀπότομη — δίχως κακὸ — ἀπώλεια τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς κινήσεως. Περισσότερο ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι ποὺ ἀναφέρουμε, λόγῳ τῆς ἱατρικῆς ἐννοίας ποὺ περικλείουν. Στούς στίχους αὐτοὺς ὁ ποιητὴς λέγει ὅτι ὁ λιποθυμήσας πιστεύει νὰ εἶναι ζωντανὸς γιὰτὶ «κτυπᾷ» ἡ καρδιά του. Πράγματι, ἀπὸ κλινικῆς ἀπόψεως, ἡ παρατήρησις αὐτὴ εἶναι σωστή. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα πῶς ἐβγήκε ἡ παρατήρησις αὐτὴ καὶ ποιὲς οἱ γνώσεις τοῦ ποιητῆ σχετικὰ μὲ τὴν καρδιά καὶ τίς ἐξεταστικῆς τῆς μεθόδους.

Κλινικά, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν καρδιακὴ λειτουργία, ὅταν ἡ λιποθυμία εἶναι βαρεῖα, πρέπει νὰ τὴν ἀκροα-

σθοῦμε μὲ εἰδικὸ ὄργανο ἢ ἀκόμη καὶ ἀπ' εὐθείας μὲ τ' αὐτὶ μας. Ἡ ἀκρόασις ὅμως, ὡς μέθοδος ἐξεταστική, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ κωμωδία γράφτηκε τὸν 160 αἰῶνα, δὲν εἶχε ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὸ διάσημο Γάλλο ἀνατομοπαθολόγο καὶ κλινικὸ R. Laenec (1816). Βέβαια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς προηγοῦνται τὰ περὶ σφυγμοῦ βιβλία τοῦ Γαληνοῦ καὶ οἱ γνώσεις περὶ καρδίας τῆς σχολῆς τῶν Ἀραβῶν τοῦ 11ου αἰῶνα. Τίς γνώσεις του ὅμως ὁ ποιητὴς δὲν φαίνεται νὰ τις παίρῃ οὔτε ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ πρώτου, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρει καθόλου γιὰ τὸ σφυγμὸ, οὔτε ἀπὸ τῆ σχολῆ τῶν δευτέρων. Κι' αὐτὸ γιὰ τὸ τέλος τῆς Ἀραβοκρατίας στὴν Κρήτη, συμπίπτει μόλις τὸ 961 μ.Χ. καὶ προηγεῖται κατὰ πολὺ τῶν γνώσεων τοῦ 11ου αἰῶνα.

Ὁ ἴδιος ποιητὴς, λίγο παρακάτω στὴν Ε' πράξι τῆς κωμωδίας του, μᾶς περιγράφει, ἄρκετὰ παραστατικά, ψυχικὰ καταστάσεις, ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἰατρική:

Ἄφτω, κρυγαίνω, καίγομαι, τρομάσω καὶ φοβοῦμαι
ἀποκοτῶ καὶ χάνομαι καὶ δὲν κατέχω ποῦ ἔμαι.

(στ. 101)

Κι' ἀκόμη παραπάνω στὴ Β' πράξι, ἐρμηνεύοντας τὴν ψυχικὴ κατάστασι, στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Γύπαρις, ὅταν συναντᾷ τὴν Πανώρηα του κοιμωμένη σὲ κάποια βρύση τῆς Ἰδης καὶ σκέπτεται νὰ τὴ φιλήσῃ, μᾶς δίδει περὶ τοῦ τὴν ἴδια εἰκόνα :

Κρυαίνω κι' ἄφτω, πεθυμῶ, φοβοῦμαι καὶ τρομάσω
κινῶ καὶ πάλι σέρνομαι, φεύγω καὶ πάλι ἀράσσω.

(στ. 229)

Πῶς θὰ μπορούσε καλύτερα ν' ἀποδοθῆ ἢ κυκλοθυμική κατάσταση πού μᾶς πιάνει, ὅταν ὁ φόβος καὶ ὁ δισταγμὸς δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ ἐκτελέσωμε ὁποιαδήποτε ἐπιθυμητὴ μας πράξι ;

* * *

Στὰ τραγούδια τοῦ Στεφάνου Σαχλίκη βρίσκομε δυὸ χαρακτηριστικὲς ἀρρώστιες. Τὴν ψώρα καὶ τὴ λέπρα ἢ λῶβα. Οἱ ἀρρώστιες αὐτὲς ἔχουν γιὰ τὸ θέμα μας ἰδιαίτερη σημασία, γιὰτὶ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν ποιητὴ μεταδιδόμενες στοὺς νέους ἀπὸ τὶς «πολιτικὲς», δηλαδὴ ἀπὸ τὶς κοινὲς γυναῖκες :

Κάτεχ' υἱέ μου Φραντζισκῆ, ἐδῶ κι' εἰς ἄλλην χώραν
ὡς διὰ τοὺς νέους ἡ πολιτικὲς ἔβεν μεγάλη ψώρα
κι' ὅποιος σμίγεται μ' αὐταῖς χρειὰ κάμνει νὰ ψοριάσῃ
κι' ἂν ἔχει πράγμα τίποτες ὅλον νὰ τὸ ξεδιάσῃ.
Καὶ μερικοὶ γιατρεύονται καὶ περπατοῦν στὴν χώραν
καὶ μερικοὶ λεπριάζουσι καὶ μερικοὶ λωβιάζουν
κι' ἀφ' τὴν λωβάδα τὴν πολλὴν τὴν νιότην των διαβάζουν.
(στ. α. 340)

Στοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ Σαχλίκη παρατηροῦμε δυὸ πράγματα πού ἐνδιαφέρουν τὴν ἰατρική. Πρῶτο τὴν κατάστασι τῆς δημοσίας ὑγείας ἀπὸ ἀπόψεως ἀφροδισίων. Καὶ δεύτερο τὶς ἐπιστημονικὲς οὕτως εἰπεῖν ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γι' αὐτὰ τὰ νοσήματα.

Ἡ ὑπαρξὶς κοινῶν γυναικῶν, δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο σπάνιο σὲ κάθε ἐποχῆ. Ἔτσι καὶ ἡ ὑπαρξὶς «πολιτικῶν» κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαχλίκη, δὲν ἔχει μεγάλη σημασία. Ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει ἡ διαπίστωσις καὶ ἡ περι-

γραφή ἀπὸ τὸν ποιητὴ νόσημάτων, τὰ ὅποια, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, συνδέονται στενότερα μὲ τὴ σύφιλι.

Μὲ τίς λέξεις «ψώρα» καὶ «λέπρα» ὁ Σαχλίκης περιγράφει δυὸ νοσήματα τελείως ξεχωρισμένα σήμερα ἀπὸ τὴν λατρικὴ ἐπιστήμη. Τὰ νοσήματα ὅμως αὐτά, ὅπως περιγράφονται στὰ τραγούδια του, ἀποτελοῦνε, κατὰ τὴ γνώμη μας, μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ ἀρρώστια, σὲ δυὸ διαφορετικὰ στάδια.

Παλιότερα μὲ τὴ λέξι «ψώρα» ἐννοοῦσανε γενικὰ κάθε νόσημα ἐξανθηματικό. Ἔτσι, βασιζόμενοι στὸ στίχο 342, πού λέει : «κι' ὅποιος σμίγεται μ' αὐταῖς χροιά κάμνει νὰ ψωριάσῃ», πιστεύομε πὼς ὁ ποιητὴς, μὲ τὸ ῥῆμα «ψωριάζω», ἐννοεῖ γενικὰ τὴν ἔκθυσι ἑνὸς ἐξανθήματος.

Τὴν ἔκθυσι τοῦ ἐξανθήματος αὐτοῦ ἔμειψ ταυτίζομε μὲ τὴ συφιλιδικὴ ροδάνθη. Πρῶτο γιατί παρουσιάζεται ἀμέσως κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρρώστιας πρὸς τὴν ὁποία, ἔνεκα τούτου, παρουσιάζει ἄμεση σγέσι, καὶ δεύτερο γιατί ἡ ψώρα, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα, δὲν χροιάζεται γιὰ νὰ μεταδοθῆ, νὰ «σμιχθῆ» ὁ μολυνόμενος μὲ γυναίκα.

Τίς ἀντιλήψεις μας αὐτὲς τίς βεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς παρακάτω, συνδέοντας τὴν ψώρα—ἐξανθηματικό νόσημα, μὲ τὴ λέπρα ἢ λουῖβα.

Ἡ νόσος λέπρα, ἂν καὶ γνωστὴ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, εὐρύτατα δὲ διαδεδομένη στὴν Κρήτη κατὰ τὸ δέκατο καὶ δέκατο τρίτο αἰώνα, ἐταυτίζετο νοσολογικὰ μὲ τὴ σύφιλι. Μάλιστα πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἔτων ἡ σύφιλις ἐθεωρεῖτο λατὴ λέπρα. Λέγοντας ἐπομένως ὁ ποιητὴς πὼς ὅσοι δὲν θεραπεύσουν τὸ ψωρίασμα πού ἔπαθαν, διατρέχουν τὸν κίνδυνο νὰ λεπριάσουν ἢ νὰ λουβιάσουν, δὲν ἐννοεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι θὰ παρουσιασθοῦν σ' αὐτοῦς

τὰ δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ συμπτώματα τῆς ὀρρώστιας. Τὰ συμπτώματα αὐτά, συνιστάμενα στήν ἀπόπτωσι τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς, τῶν ὀφρύων καὶ τοῦ γενείου, στὸ σχηματισμὸ τῶν συφιλιδικῶν πλακῶν ἐπὶ τῶν βλεννογόνων καὶ στήν ἐμφάνισι τῶν κωμωμάτων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος, ὁμοιοῦν καταπληκτικὰ μὲ τὰ ἀνάλογα φαινόμενα τῆς λέπρας.

Σχετικὸ μὲ τὴν ἰατὴ λέπρα τοῦ παρελθόντος (τὴ σύφιλι), εἶναι ἀκόμη καὶ ἓνα παλιὸ ἀκριτικὸ Κρητικὸ τραγούδι :

Ἐδιάλεξέ με ὁ βασιλιάς τοὶ βίγλες νὰ βιγλίσω
κι' οὐλες τοὶ βίγλες βίγλησα κι' οὐλες λαγόνεπά τις
κι' οὐλες τοὶ βρῆκα ξυπητητές κι' οὐλες καλά φυλάγαν
τὴ βίγλα τοῦ Σαρακηνοῦ, τὴ βρῆκα κι' ἐκοιμάτο.
—Μωρὲ «λουβοσαρακηνὲ»

Συχνὰ στήν Κρητικὴ μουσα ὅπου συναντᾶται ἡ λέξις Σαρακηνὸς βρῖσκεται ἐνωμένη μὲ τὴ λουῖβα. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ Σαρακηνοί, ὅπως ἐκαλοῦντο οἱ Ἄραβες στήν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα, εἶχαν κάποια σχέσι μὲ τὴ λουῖβα ἢ λέπρα. Τὴ σχέσι αὐτὴ τὴν ταυτίζομε μὲ τὴ μετάδοσι ἰατῆς λέπρας στὸ νησί κι' ὄχι τῆς πραγματικῆς χρονίας λοιμώδους ὀρρώστιας. Καὶ τὴν ταυτίζομε μ' αὐτὴ τὴν ὀρρώστια πρῶτο γιατί ὡς στρατεύματα κατακτητικὰ ποὺ ἦσαν δὲν θὰ ἐφημίζοντο ἐπαρκῶς γιὰ τίς ἠθικὰς τους ἀρχὰς καὶ δεύτερο γιατί δὲν πιστεύομε καθόλου στὰ ἴδια στρατεύματα νὰ ὑπῆρχαν στρατιῶτες μὲ πραγματικὴ λέπρα, πράγμα ποὺ θὰ ἐμείωνε ἀρκετὰ τὴ στρατιωτικὴ τους ἀξία.

Ἀνεξάρτητα τοῦ τελευταίου, τὰ τραγούδια αὐτὰ μᾶς

πιστοποιούν πὸς στὴν Κρήτη παλιότερα ἢ σύφιλις ἦταν γνωστή, ἀλλὰ ἐταυτίζετο μὲ τὴ λέπρα. Αὐτὸ ἔχει σημασία γιατί δείχνει πὸς ἡ ἀρρώστια ἦταν διαδεδομένη ἀπὸ παλιά σ' ὅλο τὸν κόσμο.

Πρῶτος πού ἀσχολήθηκε μὲ τὴ σύφιλι στὴν Εὐρώπη καὶ τῆς ἔδωσε μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα, εἶναι ὁ ἱατρὸς Ἰερώνυμος Φρακαστόρος ἀπὸ τὴ Βερόνα τῆς Ἰταλίας (Syphilidis sive morbi Gallici 1530). Βασίσθηκε γιὰ νὰ τὴν ὀνομάσῃ στὸ μῦθο τοῦ Σύφιλου, βοσκοῦ τοῦ βασιλέως Ἀλκιθόου. Ὁ βοσκὸς αὐτὸς ὕβρισε μὲ ἀνευλαβεῖς ἐκφράσεις τὸν Ἀπόλλωνα, γιατί μὲ τίς μεγάλες ζέστες πού ἔκανε, τοῦ ἔσκότωνε τὰ βόδια του. Κι' ὁ Ἀπόλλωνας, γιὰ τιμωρία, τὸν ἀρρώστησε μ' αὐτὴ τὴν ἀρρώστια. Ἐκτοτε ἡ ἀρρώστια τοῦ Συφίλου ὀνομάσθηκε σύφιλις. Ἄλλοι ὅμως παράγουν τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὸ σῦς (χοῖρος) καὶ φιλῶ.

Κυρίως ὅμως γιὰ τὴ σύφιλι γίνεται λόγος ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν καὶ συγκεκριμένα ἀφ' ὅτου ἡ Νεάπολις τῆς Ἰταλίας ἐπολιορκήθηκε ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Καρόλου τοῦ 8ου τῷ 1494. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἀρρώστια πῆρε τρομακτικὸ ἐπιδημικὸ χαρακτῆρα στὴν Εὐρώπη. Βρίσκομε δὲ νὰ τὴν ὀνομάζουν «πάθος τῆς Νεαπόλεως», «Καστίλιον πάθος», «πάθος τῶν Πορτογάλλων» καὶ ἀκόμη «Γαλλικὸν πάθος ἢ μάλ-φρανσαι» ἀπὸ ὅπου καὶ στὴν Κρήτη ἐβγήκε ἡ κοινὴ ὀνομασία της «μαλαφράντζα».

Ἡ συφιλιδικὴ ἐπιδημία τοῦ 1494, ἔκαμε νὰ πιστευθῇ, πὸς ἡ νόσησις μεταφέρθηκε στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴ νῆσο Ἄϊτη μὲ τοὺς ναῦτες τοῦ Κολόμβου, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ τους στὴν Ἰσπανία (1493), μετὰ τὴν ἀνακάλυψι τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ γνώμη αὐτὴ γενικὰ δὲν εἶναι σωστή.

Ειδικότερα μάλιστα για την Κρήτη, αντιτίθεται στις γνώσεις του Σαχλίκη για την αρρώστια. Τα τραγούδια του Σαχλίκη, που γράφτηκαν στην Κρήτη γύρω από το 1450-1500, την παρουσιάζουν σαφέστατα με την εξέγηση πώς μεταδίδεται από τις «πολιτικές». Έτσι, αν η νόσησις μεταφέρθηκε στην πραγματικότητα στην Ευρώπη το 1493, το χρονικό διάστημα μέχρι του 1500, δεν μας φαίνεται αρκετό για να διαδοθῆ στην Κρήτη τόσο πολύ, μέχρι του σημείου που ο Σαχλίκης να μᾶς περιγράφη το πρώτο, το δεύτερο και το τρίτο της στάδιο. Γι' αυτό πιστεύουμε, όπως και παραπάνω αναφέραμε κ' όπως βγαίνει από το διάβασμα του Λευτικού τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πώς ἡ σύφιλις ἦταν πολὺ γνωστὴ σ' ὅλο τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν πὸ παλιὰ ἔποχῆ.

Ἡ ἀρρώστια ἔλαβε ὄντοτητα ἐπιστημονικὴ, ἀφ' ὅτου ὁ Γάλλος ἰατρός Ρικὸρνι (1800-1889), ἐξεχώρησε τὸ μαλακὸ ἀπὸ τὸ σκληρὸ ἔλκος. Τέλος ἀπὸ τὴ λέπρα ἀποχωρίσθηκε ἀφ' ὅτου ὁ Χάνσεν ἀνεκάλυψε κατὰ τὸ 1868 τὸν ὁμώνυμο βᾶκιλλο, δηλαδὴ τὸ μικροβίον ποὺ προκαλεῖ αὐτὴ τὴν ἀρρώστια.

Γιὰ τὴ λέπρα φρονῶ πὼς ἔφθασε στὸ νησί ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, ἴσως κατὰ τὴν ἔποχῆ τῶν Φαραώ. Μὲ τὴν Αἴγυπτον τῆς ἔποχῆς αὐτῆς εἶναι γνωστὸς σήμερον οἱ σχέσεις τῶν ἀρχαίων Κεφτιοῦ (Κρητῶν). Γνωστὸ ὅμως ἀπὸ ἱστολογικὰς μελέτας τῆς μούμιαις του εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φαραὼ Θωμψῆς ὁ Β' ἦταν λεπρός. Ὁ Φαραὼ αὐτός, πληροφορηθεὶς ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Ἄμμωνος ὅτι ἔπρεπε νὰ καθαρίσῃ τὸ βασιλείον του ἀπὸ τοὺς λεπρούς, ἐμάζεψε 80.000 ἀπ' αὐτοὺς καὶ τοὺς περιώρισε στὸ Δέλτα τοῦ Νείλου. Ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ ἔφυγαν ἀργότερον οἱ

Φιλισταίοι τῆς Γραφῆς γιὰ τὴν Ἀσία. Κι' οἱ Φιλισταῖοι θεωροῦνται σήμερα ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη ὡς στρατιῶτες ἐκστρατευτικοῦ σώματος κατὰ τῆς Αἰγύπτου, πιθανότατα κρητικῆς καταγωγῆς.

* * *

Στὴν κωμωδία «Στάθης» τοῦ Φόλλα Μενώτου, ποὺ γράφηκε στὸ Ἡράκλειο μεταξὺ 1645 καὶ 1669, ὁ ὑπὲρ-τῆς Πετροῦτζος (Πρᾶξις Γ', στ. 281), ἐπιτιμῶντας τὸ δάσκαλο ἢ πεδάντη ποὺ μιλεῖ σὰν μορφωμένος ὅλο ἰταλικά, λέει :

Κάνκαρα κι' ἀποστήματα νὰ βγάλῃ τὸ κορμί σου
μίλιε καὶ σὺ ρωμαίικα, καθάρια κι' ἀποκρισοῦ

Ἡ λέξις «κάνκαρα» μᾶλλον ὅμως στὴν πραγματικό-τητα «κάνκερα» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἰταλικὴ λέξις «canchero», ποὺ σημαίνει καρκίνος, καὶ ποὺ ἐτέθη ἐπί-τηδες παραφρασμένο στὴν ἑλληνικὴ, γιὰ νὰ θίξῃ περισσό-τερο τὸ δάσκαλο.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἔχουν σημασίαν γιὰ τὸ θέμα μας. Δεί-χνουν μὲ ἀρρώστια τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστημονικὴ κατάκτη-σις ἐπετεύχθηκε ἐπαρκῶς ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐργασίαι τῶν Λαέννεκ, Cruveillier, Cornil, Lebarr κλπ. μετὰ ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα (Art. Cancer : Dict. Encyclop. des Arts Medic).

Ἡ ἀρρώστια αὕτη, γνωστὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, φαίνεται ἢ πολὺ διαδεδομένη στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε τὸ ποίημα, ἢ ἐπιστημονικὰ περισσό-τερο ὑψωμένη ἀπὸ τὴν ἀρχαία τῆς ἀοριστία.

Ὁ Μάρκος Ἀντώνιος Φώσκολος, στὴν κωμωδία του «Φορτουναῖτος» (1667-1669) μᾶς δίδει καὶ αὐτὸς μερικὲς εἰκόνας σχετικὲς μετὰ ἀρρώστιας.

... δὲν τρώγει. Γροῖκα μιὰ φορὰ τὴν ἤπιασε ἕνας πόνος
ὀπίσω στό ξερβὸ νεφρὸ καὶ ἤρχετο στό βυζί τση . . .

Στοὺς στίχους αὐτοὺς θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διακρίνη τὴν πνευμονία. Μὰ πρὸ πολὺ τὸ νεφρικὸ κωλικὸ μὲ κάποια ἀνώμαλη ἀντανάκλασι τοῦ πόνου στὸ σύστοιχο μαστό.

Παρακάτω ὁ ἴδιος ποιητὴς (σκηνὴ γ' ἄττος γ', στ. 182), θέτει στὸ στόμα τοῦ ὑπηρέτη Μποζίκη τὴ φράσι :

τοίτους καὶ λάρια ἀγιάτρευτα νὰ βγάλῃς εἰς τὰ μάτια

ποὺ μᾶς δείχνουν δυὸ ταυτόσημες ὀφθαλμικὲς παθήσεις τῆς ἐποχῆς.

Στὸ ἴδιο ποίημα συναντοῦμε καὶ ἄλλες ἀρρώστιας τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι παραφρασμένα ἀπὸ τὴν ἰταλική, ὅπως τὴ «ματορέσσα» (στ. 783) : μανία, παραφροσύνη, ἐκ τοῦ ἰταλ. mattia. τὴ «ντεζούτιλε» (στ. 240 E) δηλ. τὴν ἀνικανότητα, ἐκ τοῦ ἰταλ. disutile-ἄχρηστος, τὴ «ρεουμάτικο» (στ. I. 203) ἐκ τοῦ ἰταλ. reumatico-ρευματισμὸς καὶ πολλὲς ἄλλες σχετικὲς μετὰ τὰ φάρμακα καὶ γενικὰ τὴν ἰατρική.

Οἱ ἰταλικὲς αὐτὲς λέξεις, δὲν σημαίνουν βέβαια πὼς στὴν Κρήτη, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, συναντοῦμε αὐτοῦσια τὴν ἰταλικὴ σοφία στὴν ἰατρική. Σημαίνουν ἀπλῶς τὴ σχετικὴ ἐπίδρασι ποὺ εἶχε στὴ γλῶσσα μας ἡ ἐνετικὴ κατά-

κτησις καὶ ποῦ φαίνεται ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱατρικῆς ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα.

Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆ, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς κωμωδίας ἦταν ἐνετικῆς καταγωγῆς ζήσας ἐπὶ πολ-
λὰ χρόνια στὸ Ἑράκλειο (ἴδε πρόλογον ἐκδόσεως Ξανθοῦδι-
δου 1922, σελ. 9), δὲν φαίνεται καθόλου βαθειά. Ἀντί-
θετα μάλιστα, κρίνοντας ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ποιητὴς στὸ
ἴδιο ποίημα μεταχειρίζεται πρὸς δήλωσι νοσημάτων λέξεις
γνησίως ἑλληνικῆς (ἴδε στ. 461 : τράλα = σκοτοδίνη, ζάλη
ἐκ τοῦ ρήματος δραλίζω, ὁμοίως Δ. 362 : σπλήνης = σπλη-
νῶν καὶ ἄλλες), βγάζομε τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἐπίδρασις
αὐτῆ δὲν ἦταν καθόλου μονομερῆς.

Ὁ Βιτοέντζος Κορνάρος, ὁ «μέγας», κατὰ τὸν Τυπάλ-
δον, Ἕλλην ποιητὴς (Παναθήναια Κ.Β. 1911, σελ. 300),
δίδει ἀρκετὲς εἰκόνες νοσημάτων, στὸ μεγάλο του δημιούρ-
γημα, τὸν «Ἐρωτόκριτο» :

Τοῦτό 'ναι σὰν τῆς ἀρρωστίας τὴν κάυλα ὄντες ἀρχίσει
κι' εἶν' χρειὰ γιαμνιά ὁ ἀρρωστος νὰ τὴ φλεγτομῆση
νὰ μὴν ἀφήση τὸ κακὸ τὰ φλέγες του νὰ πιάνη
στὸ αἷμα ν' ἀνακατωθῆ καὶ νὰ τότε ποθάνη . . .

(Α. 741)

Αὐτὰ λέει ἡ Νένα στὴν Ἀρετοῦσα, ὅταν ἡ τελευταία
«με σιγανάδα καὶ ντροπῆ» (στ. 636), κράζει τὴν πρώτην
στὸ δωμάτιό της, γιὰ νὰ τὴν πληροφορήσῃ τὴ μεγάλη της
ἐπιθυμία καὶ τὴ λαχτάρα νὰ μάθῃ «ποιὸς εἶν' αὐτὸς» ποῦ
κάθε νύκτα τῆς τραγουδεῖ τόσο γλυκὰ σὰ παράθυρά της.

Νένα, μεγάλη πείραξι ἔχω στὸ νοῦ μου μέσα
.
καὶ πεθυμῶ καὶ λαχταρῶ νὰ μάθω νὰ κατέχω

ποιός εἶν' αὐτός πού τραγουδεῖ κι' ἔγνοια μεγάλη ἔχω.
Κι' ἐτούτη ἢ τόση πεθυμιὰ μοῦ φέρνει σάν λαχτάρα
κι' ὡς θυμηθῶ πὼς τραγουδεῖ μοῦ ὄχεται λιγομάρα.

Ἡ πιστὴ Νένα, προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ της, τὶς σκέψεις της. «Αὐτὸ πού παθαίνεις», τῆς λέγει, «μοιάζει μὲ τὴν κάϋλα πού προηγείται τῆς ἀρρώστιας». Κι' ὅπως στὴν ἀρρώστια εὐθὺς μόλις παρουσιασθῆ αὐτὴ ἡ κάϋλα εἶναι ἀνάγκη γρήγορα (γιαμινὰ) νὰ φλεβοτομηθῆ ὁ ἀρρωστος γιὰ νὰ μὴν ἀφήσῃ τὸ κακὸ νὰ πιάσῃ τὶς φλέγες του, ἔτσι καὶ σὺ πρέπει νὰ διώξῃς αὐτές σου τὶς σκέψεις, νὰ ξεπνήσῃς καὶ νὰ ξεζαλισθῆς (στ. 765), γιατί, ἂν δὲν τὸ κάμῃς, γνωρίζε πὼς :

Ἐτούτες οἱ κακὲς ἀρχές πού πύβουλα προδίδου
εἰς τὸ κορμί μὲ τὸν καιρὸ, πρίκες καὶ πάθη δίδου.

Ὁ ποιητὴς στοὺς στίχους αὐτοὺς ἔχει ὑπ' ὄψει του τὶς ὀξείες ἀρρώστιες πού εἰσβάλλουν μὲ πυρετό. Παρουσιάζοντας τὴν κατάστασι τῆς Ἀρειούσας μὲ τὸ προδρομικὸ στάδιο μιᾶς τέτοιας ἀρρώστιας, ἀναφέρει συγχρόνως καὶ τὶς παθογενετικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του γι' αὐτὰ τὰ νοσήματα. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, κοινὲς καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ μεταξὺ τοῦ λαοῦ, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῶν μικροβίων.

Παθογενετικὸ αἷτιο τῆς ἀρρώστιας αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἐθεωρεῖτο τὸ «κακό», τὸ ὁποῖο πιάνει τὶς φλέγες, ἀνακατώνεται μὲ τὸ αἷμα καὶ προκαλεῖ τὸ θάνατο. Ἡ ἔγνοια τοῦ κακοῦ δὲν ἔχει στὴν Κρήτη οὔτε τὴ σημασίαν τῶν δαιμονικῶν ἐπιηρειῶν τὶς ὁποῖες οἱ ἀρχαῖοι Ἀσσύριοι καὶ Βαβυλώνιοι ἐθεώρουν ὡς αἰτίες τῶν νόσων οὔτε τὴ σημασίαν τῶν μαγικῶν καὶ ἀποκρυφιστικῶν ἀντιλήψεων τῶν Αἰγυ-

πίων. «Κακὸ» θεωροῦνε στήν Κρήτη ἀπλῶς τὸ αἷτιο τῆς ἀρρώστιας. Τὸ αἷτιο δὲ αὐτὸ ἔχει μιὰ τόσο φαρδεῖα καὶ γενικὴ ἔννοια, πού πολλές φορὲς περικλείει μέσα του καὶ αὐτὴ ταύτη τὴν ἔννοια τῆς ἀρρώστιας.

Ἡ ὅλη παθογένεσις τῆς νόσου, συνίσταται, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ποιητῆ, στὸ ἀνακάτωμα τοῦ κακοῦ μὲ τὸ αἷμα καὶ τὴν πρόκλησιν τοῦ θανάτου. Ὁ μηχανισμὸς αὐτός, ἀπλὸς καὶ πρωτόγονος ὅπως φαίνεται, σχετίζεται ἀπόλυτα μὲ τὶς παλαιότερες θεωρίαι τῶν «μιασμάτων καὶ τῶν ἐκχύσεων». κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ μίασμα, ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ νοσογόνου στοιχείου, εἰσερχόμενον εἰς τὸ αἷμα προεκαλοῦσε τὰς νόσους. Τὸ αἷμα, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ποιητῆ, εὐρίσκειται στὶς φλέγες. Φλέγες δὲ ἔννοεῖ ὄχι βέβαια τὶς φλέβες ὅπως τὶς ἐννοοῦμε σήμερα, ἀλλὰ γενικὰ ὅλα τὰ ἀγγεῖα.

Παρακάτω ὁ ἴδιος ποιητῆς (Δ' 1413), μιλεῖ περισσότερο συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἀρρώστια τοῦ πατέρα τοῦ Ἐρωτόκριτου, ἀλλὰ δὲν μᾶς δίδει ἐπαρκῆ στοιχεῖα νὰ καταλάβωμε ἀκριβῶς τί ἀρρώστια εἶναι :

Μέσα σὲ τοῦτον τὸν καιρὸ εἰς ἀρρωστία μεγάλη
ἤπεσον ὁ Πεζόστρατος μὲ κάυλα καὶ μὲ ζάλη.

Στοὺς στίχους αὐτοὺς μποροῦμε νὰ διακρίνωμε τὴν πνευμονία. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ βασιζόμεθα σὲ ὑποθέσεις, ἀρκοῦμεθα νὰ ἀναφέρωμε πὼς ὁ ποιητῆς ἀπὸ τὶς γνώσεις του γιὰ τὶς ὀξείαις ἀρρώστιας, μᾶς ἀναφέρει ἀκόμη δυὸ συμπτώματα : τὸν πυρετὸ καὶ τοὺς ἰλίγγους.

Τὰ συμπτώματα αὐτὰ παρατηροῦνται σ' ὅλες τὶς ὀξείαις λοιμώξεις.

Στους ἴδιους στίχους ἀξιζει νὰ σχολιάσωμε τὴ φράσι : «ἀρρωστία μεγάλη». Μ᾽ αὐτὴ ἐννοοῦνε στὴν Κρήτη κάθε ἀρρωστία θορυβώδη. Λέγοντες δὲ θορυβώδη ἀρρωστία, ἐννοοῦμε κάθε ἀρρωστία ποῦ ἐκδηλώνεται ἢ διαδράμει μὲ φαινόμενα ἐντυπωσιακὰ, ὅπως εἶναι ὁ ὑψηλὸς πυρετός, τὰ ρίγη, οἱ ζαλάδες καὶ ἡ μεγάλη ἐξάντησις τοῦ ἀρρώστου. Τέτοια φαινόμενα βέβαια δίδει κυρίως ἡ πνευμονία. Γι' αὐτὸ τὴν ἀρρωστία ποῦ ἀναφέρουν αὐτοὶ οἱ στίχοι πὼς ἔπαθε ὁ Πεζόστρατος τὴν ἐξακρατηρίσαμε ἀρχικὰ ὡς πνευμονία. Ἡ ἀρρωστία αὐτὴ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴν πολὺ παλιὰ ἐποχὴ. Τὴν λένε μάλιστα ἀκόμη στὴν Κρήτη «περιπνευμονία» καὶ «πόντα». Ὁ Ἰλποκράτης ὅμως καὶ ὁ Γαληνὸς τὴν συνέχεαν μὲ ἄλλες παθήσεις τοῦ πνεύμονος καὶ περισσότερο μὲ τὴν πλευρίτιδα.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου του, περιγράφων ὁ ποιητὴς τὴν ψυχικὴ κατάστασι τῆς Ἀρετούσας μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἐρωτόκριτου στὸ κονταροκτύπημα, λέγει :

Ἦμοιασε τούτῃ τ' ἀρρωστου, ὅπου πολλὰ τὸν κρίνει
κάϋλα βαρὰ κι' ὄλο διψᾷ, πάντα ζητᾷ νὰ πίνη
κι' ὅσο τοῦ δίδουν τὸ νερὸ πλιά καίγεται καὶ βράζει
καὶ πλιά πληθαίν' ἢ δίψα του καὶ καὶ πλιά τὸν πειράζει
καὶ πλιά ὁ καημὸς στα σωθικὰ τότε κεντᾷ καὶ ξάφτει
καὶ τό, ζητᾷ γιὰ γιαιτρικὸ, ἐκεῖνο τότε βλάπτει.

Καὶ στὸ μέρος αὐτὸ ὁ ποιητὴς προσθέτει δυὸ καινούργια στοιχεῖα στὶ γνώσεις του γιὰ τὶς ἀρρώστιες : τὴ δίψα καὶ τὴν τάσι τῶν ἀρρώστων νὰ θέλουνε πράγματα, πού, κατὰ κανόνα, εἶναι ἀντίθετα μὲ τὴν ἀρρωστία τους. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, προέρχονται ἀπὸ παρατηρητικότητα ἢ ἀπὸ βαθειὰ πείρα κάθε ἀρρώστιας.

Σὲ ἄλλα μέρη τοῦ Ἑρωτόκριτου, συναντοῦμε καὶ ἄλλες ἄρρωστίες, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουν ὄνόματα ποὺ ἀκούονται ἀκόμη καὶ σήμερο στὴν Κρήτη. Ἔτσι στὸ στίχο Α 795, συναντοῦμε τὴ φράσι : «κι' ἀγκούσευε κι' ἐπόνει». Τὸ ρῆμα ἀγκουσεύω (ἀδημονῶ), σχηματίζεται ἀπὸ τὸ ὄνομα ἀγκούσα (παράφρασις τῆς ἰταλικῆς λέξεως angoscia=ἀγωνία) ποὺ σημαίνει στὸ Κρητικὸ ἰδίωμα στενοχώρια καὶ δύσπνοια.

Στὸ στίχο Α. 781, Α. 1008 καὶ Α. 2047, συναντοῦμε τὶς λέξεις ἄρρωστία καὶ ἄρρωστος, μὲ τὴ σημασία τῆς νόσου καὶ τοῦ νοσοῦντος.

Στὸ στίχο Ι. 774, συναντοῦμε τὴ λέξι «ζαβάγρα» ποὺ συναντᾶται ἀκόμη καὶ σήμερο στὴν Κρήτη μὲ τὴ σημασία τῆς νοσηρᾶς καταστάσεως. Στὸ στίχο Γ. 1307 συναντοῦμε τὴ λέξι «ἀφορμάγρα» ποὺ σημαίνει τὴ μανία, τὴν τρέλλα. Τέλος στὸ στίχο Δ. 454 συναντοῦμε τὴ λέξι «χτικιό», πού, κατὰ τὸν Χατζηδάκη, παραγωμὴν ἀπὸ τὴ λέξι «ἐκτικῆ» (νόσος), σημαίνει στὴν Κρήτη τὴ φυματίωσι.

Ἄφθονα ἐπίσης συναντοῦμε στὸ κείμενο διάφορα συμπτώματα νοσηρῶν καταστάσεων, ὅπως τὴν «ἀφοῦσα» (τὸ ἐκ τοῦ πυρετοῦ δυσάρεστο ὑποκειμενικὸ αἶσθημα), τὴ «βαβοῦρα ἢ βαβουρανια» (δηλαδὴ τὸν βόμβον τῶν ὠτων)ς τὴ «βράσι» (δηλαδὴ τὸν πυρετό), τὴ «ζάλη» (δηλαδὴ τοῦ, ἰλίγγους), τὴν «κατασκέπασι» (δηλαδὴ τὴ δυσχέρεια τῆς ἀναπνοῆς — τὴν τάσι πρὸς λιποθυμία), τὸν «πόνο», δηλαδὴ τὰ διάφορα εἶδη κωλικῶν), τὴ «φούσκωσι» δηλαδὴ τὸν μετεωρισμό, τὴ «χολήκασι» (δηλαδὴ τὴν ἥπατοπάθεια) καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ἄπὸ τὶς ὀνομασίες αὐτές, ποὺ κατὰ τὸ πλεῖστο εἶναι

ἑλληγικότετες, ὑποστηρίζεται ἑπαρκῶς ἡ ἀντίληψις τῆς περιορισμένης ἐνετικῆς ἐπιδράσεως στὴν ἰατρικὴ, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω.

Περὶσσότερο ἀπὸ τίς ἀρρώστειες, ὁ ποιητὴς ἀσχολεῖται μὲ τίς πληγὲς καὶ τὰ τραύματα. Στὸ κονταροκτύπημα καὶ στὸν πόλεμο μεταξὺ τοῦ ρήγα τῆς Βλαχιᾶς καὶ τοῦ ρήγα τῶν Ἀθηνῶν, βρίσκει κανεὶς πολλὰ τέτοιες περιγραφές :

Ἐνίκησεν ὁ Κρητικὸς, λαβωματιὰ δὲν ἔχει
μόνο μικρὴ μικρὴ πληγὴ καὶ λίγο αἷμα τρέχει.

Ἐδῶ ὁ ποιητὴς διακρίνει «λαβωματιὰ» δηλαδὴ μεγάλο τραῦμα καὶ «πληγὴ» δηλαδὴ μικρὸ τραῦμα.

Στὸ φρούδι ἀποκατωθιὸ κι' ἔτοια πληγὴ τοῦ κάνει
ποῦ ὕστερα τοῦ κακούργησε κι' ἤστεκε ν' ἀποθάνη.

(B. 1409)

Διακρίνει ἀκόμη ὁ ποιητὴς τραύματα ποῦ κακουροῦν, δηλαδὴ ποῦ ἐπιμολύνονται καὶ ποῦ μποροῦν νὰ προκαλέσουν καὶ τὸ θάνατο.

Στὴ μονομαχίᾳ τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τὸν Ἄριστο τὸν ἀνηψιὸ τοῦ ρήγα τῆς Βλαχιᾶς, ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τραῦμα σὲ χῶρα πολύτιμη :

Ἀνοίγει τ' ὄλα τ' ἄρματα στὴ σάρκα τότε σώνει
εἰς τὸ βυζὶ ἀποκατωθιὸ εἰς τῆς καρδιᾶς τὸν τόπο
ἐκεῖ ποῦ βρίσκεται ἡ πνοὴ κι' ἡ ζήση τῶν ἀνθρώπων.

(Δ. 1778)

Ἐξηγώντας δὲ παρακάτω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μονομαχίας αὐτῆς λέει :

Βρίσκουν τ' ἑφτά λαβωματιές και τσ' ἔξε δὲν ψηφοῦσι
μὰ ζείνη πού 'το στό βυζί τρέμου πολλά δειλιοῦσι
κράζουν τὸ ρῆγα σ' μιὰ μερὰ και λέσιν του μὲ γνῶσι
πὼς τὰ πενήντα νὰ χαθῆ και τὸ 'να νὰ γλυτώση.
'Ο τόπος ἦτον ἀκριβὸς κ' ἔχουν ἑλίγ' ὀλιπίδα
γιατ' ἤσωνε ἡ λαβωματιά κι' ἐτρώτα τὴν παγίδα.

Ἐδῶ ὁ ποιητὴς περιγράφει ἓνα τραῦμα ἐπιπεπλεγμένο.
Ἡ κοπανιὰ (τὸ κτύπημα) πού ὁ Ἄριστος ἔδωσε στὸν
Ἐρωτόκριτο ἦταν τόσο δυνατὴ, πού περνώντας ὀλόκληρο
τὸ σιδερένιο θώρακα, τὸν ἐτραυμάτισε σοβαρὰ κάτω ἀπὸ
τὸν δεξιὸ μαστό.

Τὴν χώρα αὐτὴ ὁ ποιητὴς τὴν ἀποκαλεῖ «ἀκριβὴ» δη-
λαδὴ πολύτιμη, γιατί κάτω ἀπ' αὐτὴ βρίσκεται ἡ καρδιά
μέσα στὴν ὁποία τοποθετεῖ, ὅπως και τὸ λαϊκὸ δίστιχο
πού συναντήσαμε παραπάνω, «τὴν πνοή» (δηλαδὴ τὴν ἀνα-
πνοή) και τὴ ζήση τῶν ἀνθρώπων. Μεταξὺ λαϊκοῦ διστί-
χου και τοῦ στίχου αὐτοῦ τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, βρί-
σκομε κάποια συσχέτισι, τὴν ὁποία ἀποδίδομε στὴν ἀνατο-
μικοφυσιολογικὴ ἄγνοια τῆς ἐποχῆς και στὴν ἀμοιβαία
ἐπίδρασι μεταξὺ τοῦ δημοφιλοῦς τούτου Κρητικοῦ τραγου-
διοῦ και τῆς Κρητικῆς ρίμας

Χαρακτηριστικὸ στοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ Ἐρωτό-
κριτου εἶναι ἡ ὑπαρξίς «προγνώσεως», τὴν ὁποίαν θέτουν
οἱ γιατροὶ ὡς πρὸς τὸ τραῦμα :

Κράζουν τὸ ρῆγα σ' μιὰ μερὰ και λέσιν του μὲ γνῶσι
πὼς τὰ πενήντα νὰ χαθῆ και τὸ 'να νὰ γλυτώση.

Τὴ βαρειά δὲ αὐτὴ πρόγνωσι, ὅτι ὑπάρχει μεγάλος
κίνδυνος «νὰ γαθῆ» (δηλ. νὰ πεθάνη), τὴ δικαιολογοῦν
μὲ τὸ ὅτι τὸ μέρος τοῦ τραύματος εἶναι πολύτιμο και

μὲ τὸ ὅτι μαζί μὲ τὰ ἄλλα ἔχει κτυπηθεῖ καὶ ἡ πλευρά.

Σὲ ἄλλο μέρος τέλος ὁ ποιητής, ἀποκαλεῖ τὰ τραύματα «λαβωματιές», «λαβωμούς», «πουνιαλιές» (δηλ. κτυπήματα μὲ ἔγχαιριδιο, μαχαιριές) καὶ τὰ ἀναφέρει νὰ καταφέρονται στὴν κεφαλή, στὸ κούτελο (μέτωπο), στὸν μῆλιγκα (κροταφική χώρα), στὸ στήθος, (θώραξ), στὸν τόπο «τῆ καρδιᾶς», στὴν κοιλιά καὶ σὲ διάφορα ἄλλα μέρη.

* * *

Στὸ τραγούδι «Κρητικὸς Πόλεμος» τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, πὺ ἐξέδωκε τὸ 1908 στὴν Τεργέστη ὁ ἀρχιμανδρίτης (νῦν Ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου) Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, δὲν συναντοῦμε πολλὰ εἰκόνες ἀπὸ ἀρρώστιας.

Στὴ σελίδα πάντως 423, μιλώντας ὁ ποιητής γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους πολεμιστὲς πὺ ἦρθαν στὴν Κρήτη ὡς σύμμαχοι ἢ μισθοφόροι τῶν Ἐνετῶν νὰ πολεμήσουν κατὰ τῶν Τούρκων, συναντοῦμε τὸ στίχο :

Μὰ τοὺς Φρανσέζους ἔπιασε ὅλους περίσσοι ρίγος

(στ. 23)

Στὸ στίχο αὐτό, ἂν καὶ δὲν πρόκειται περὶ κυριολεξίας, ὑπάρχει ἡ λέξις «ρίγος», μὲ τὴν ὁποία καὶ σήμερο ἀκόμη ὀνομάζουμε στὴν Κρήτη τὴν ἐλονοσία. Ἡ λέξις ἔχει φαίνεται τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὸ ρῆμα ριγῶ, πὺ ἐκφράζει τὸ κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς ἀρρώστιας δυσάρεστο αἰσθημα. Ἡ ὀνομασία ρίγος, ὑπάρχει στὴν Κρήτη ἀπὸ παλιά. Τὴ συναντοῦμε ἀκόμη στὰ ποιήματα τοῦ Σαχλίκη, μὲ τὴν ἴδια σημασία :

Ἔτσι τὸ κάνει ὁ ζαριστὴς ὅταν κερδίζει ὀλίγο ὕστερα παίρνει τράχουσα καὶ πόνο μὲ τὸ ρίγο.

Στὴ σελίδα 429, ὁ ποιητὴς Μπουνιαλιῆς, μιλεῖ πρὸ συγκεκριμένα γιὰ μιὰ ἄλλη ἀρρώστια, — τὴ «λυσσεντερία», ὡς τὴν ἀποκαλεῖ. Ἡ ἀρρώστια αὐτὴ, μεταφέρθηκε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Μάλτα, μαζὶ μὲ τὸ στρατὸ πού ἦρθε γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τοὺς Ἑνετοὺς :

Μὰ τὸ φουσατό ὅπου ἔφερε τοῦ Χάνδακος τὴν χρεῖαν
Ἐκεῖνοι ὅπου γλυτώσανε, εἶχαν λυσσεντερῖαν
κι' ἐγίνη τόση ἀρρωστία κι' εἰς τὸ σπητάλε ἐπηαῖνα
κι' ὅλοι οἱ φραντσέζοι ὄλημερις στὴ χώρα ἀποθαῖνα.

«Λυσσεντερία» ἢ ἐπὶ τὸ Κρητικότερον «λυσσεντερία», ὀνομάζουσαν ἀκόμη καὶ σήμερον τὴν Κρήτη, κάθε κλινικὴ εἰκόνα πού συνοδεύεται ἀπὸ πολλὰς διαρροϊκὰς κενώσεις. Ἡ λέξις εἶναι παραφθορὰ τοῦ ὄρου «δυσσεντερία», μὲ τὸν ὁποῖον πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίαι τῶν Zimmermann, Chomel, Gely, Masselot κλπ., ὁ Ἴπποκράτης, ὁ Ἀρεταῖος, ὁ Γαληνὸς καὶ οἱ ἄλλοι γιατροὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐννοοῦσαν ὅλες μαζὺ τὶς κοιλιακὰς παθήσεις (ἐκτὸς τῆς χολέρας) πού ἐσυνοδεύοντο ἀπὸ διάρροια.

Στὴν Κρήτη, κατὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε τὸ τραγούδι, ἡ λέξις ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν ἴδια σημασίαν. Δηλώνει δηλ. πάθησι πού συνοδεύεται ἀπὸ πολλὰς διαρροϊκὰς κενώσεις. Διευρυνόμεθα ὁμως : Ἐπρόκειτο ἄραγε περὶ δυσσεντερίας, ἢ ἐπρόκειτο περὶ χολέρας ; Ἡ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συνηγορήσωμεν ὑπὲρ τῆς χολέρας, τῆς ὁποίας ἡ κλινικὴ ἐξέλιξις εἶναι περισσότερο ταχεῖα τῆς δυσσεντερίας, ὁ δὲ λοιμικὸς χαρακτὴρας περισσότερο ἐκσεσημασμένος.

Βέβαια και ἡ σπάνια ἐξέλιξις τῆς δυσεντερίας πρὸς τὸ τοξικὸ κῶμα, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ σοβαρὸ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψι. Ὁ λοιμικὸς ὅμως χαρακτήρας πού ὁ ποιητὴς ἀποδίδει στὴν ἀρρώστια, ἡ μεγάλη θνησιμότης πού ἀναφέρει καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς νοσηλείας τῶν πασχόντων σὲ νοσοκομεῖα, συνδυαζόμενα μὲ τὰ ὅσα γιὰ τὸ νόσημα ἀναφέρουν ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Ἀρεταῖος, ὁ Κέλσος, ὁ Αὔρηλιανός, ὁ Φορέστος καὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ μὲ τὰ ἀνάλογα φαινόμενα πού παρατηρήθησαν κατὰ τὶς μεγάλες χολερικές ἐπιδημίες τοῦ 1818, τοῦ 1884 καὶ τοῦ 1852 στὴν Εὐρώπη, πείθουν ἀπόλυτα γιὰ τὴ «λυσσεντερία» τῆς Κρήτης, τῶν χρόνων τοῦ Μπουνιαλῆ.

Ἐξιοπρόσεκτο ἀκόμη στοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ ποιητῆ εἶναι ἡ πληροφορία πού μᾶς δίδει γιὰ τὴν ὑπαρξὶ νοσοκομείων. Τὰ «σπητάλε», ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ὁ Μπουνιαλῆς, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὰ περίφημα ἐνετικά «Λαζαρέτα», τὰ ὁποῖα εἶχον ἰδρύσει οἱ Ἐνετοὶ στὰ σπουδαιότερα λιμάνια τοῦ νησιοῦ, γιὰ νὰ «καθαίρωνται» τὰ ἀφικνούμενα πλοῖα. Τὰ λαζαρέτα αὐτὰ ἦσαν ἓνα εἶδος λοιμοκαθατηρίων, στὰ ὁποῖα ἀπεμόνωναν τοὺς πάσχοντες ἀπὸ μεταδοτικὰ νοσήματα καὶ ἐπρολάβαιναν τὶς ἐπιδημίες. Γιὰ τὰ ἐνετικά αὐτὰ λοιμοκαθατήρια ἔχομε ἀσχοληθῆ λεπτομερέστερα σὲ εἰδικώτερη ἀνέκδοτη μελέτη μας.

Σὲ ἄλλο μέρος τοῦ ποιήματός του ὁ Μπουνιαλῆς ἀναφέρει ἓνα «θανατικό», πού προκάλεσε κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ, πολλοὺς θανάτους :

Πού 'τον καὶ τὸ θανατικὸ πού ὁ κάθε εἰς ἄς βγάλη
δάκρυα, σὲ τόσον ἄνθρωπον πού κοφτεν τὸ δρεπάνι.

(σελ. 193, στ. 7)

«Θανατικά» γενικῶς στὴν Κρήτη, καλοῦνε ἀκόμη καὶ σήμερο τὶς ἐπιδημίες. Εἰδικί, μὲ κάποια στενωτέρη σημασία, θανατικά καλοῦνε τὶς γριππικὲς ἐπιδημίες. Ἐν τὸ θανατικὸ πού ἀναφέρει ὁ ποιητὴς εἶναι μιὰ τέτοια ἐπιδημία, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Πάντως κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καὶ λίγο προηγούμενα, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ βεβαιωθῆ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν Ἐνετῶν Προβλεπτῶν τὶς ὁποῖες ὁ φίλος κ. Στέργιος Σπανάκης τόσο λεπτόλογα ἔχει μελετήσῃ στὰ «Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας», ἐνεφανίσθησαν στὴν Κρήτη ἐπιδημίες πανώλους. Μιὰ τέτοια ἐπιδημία πιθανὸν νὰ ὑπαινίσσεται ὁ ποιητὴς, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς δυσμενεῖς κοινωνικὲς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζοῦσε ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου στὴν Κρήτη καὶ τὴ μεταφορὰ στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Ἀσία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Εὐρώπη σ' αὐτό, ἀπὸ ἀμφοτέρους τοὺς ἀντιμαχομένους.

Τέλος ὁ ποιητὴς σὲ πολλὰ μέρη ἀναφέρει πολεμικὰ τραγῦματα, πληγές, λαβωματιές, βαρίσματα καὶ πολλὰ ἄλλα.

* * *

Ἀξιολογώτερες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀρρώστιες μᾶς δίδει τὸ τραγοῦδι «Θρήνος εἰς τὴν Κρήτην» τοῦ Κρητικοῦ γιατροῦ Ἀθανασίου Σκληροῦ. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι γραμμένον σὲ Ὀμηρικὴ γλῶσσα. Γράφτηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ πού γράφτηκε καὶ τὸ τραγοῦδι τοῦ Μπουνιαλῆ, ἀναφέρεται κ' αὐτὸ στὸν ἴδιον Ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔνδεκα χιλιάδες ὀμηρικοὺς στίχους, διαιρεμένους σὲ 24 μέρη.

Τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ προηγείται ἕνας μακρὸς πρό-
λογος στὴν ἴδια γλῶσσα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναφέρουμε τὰ
ἐξῆς ὕμνητικά γιὰ τὴν Κρήτη :

Τί ταῦτ' ἀρθρῶ σοι, χαρίεσσά μοι πάτερ ;
Μακαρόνησος, Ἀερία ἢ πάλαι
Θεῶν πύθνη καὶ τοσῶνδε ἡρώων
Ἑλλήσιν ἢ προστάτις ἐν πολιτείαις
θρέπτειρα Κουρήτων τε τεθρυλλημένων . . .»

«Πρὸς τί», λέγει ὁ ποιητής, «θὰ ψάλλω αὐτόν μου
τὸν θρηνο σὲ σένα πατρίδα μου, πού εἶσαι στολισμένη
μὲ πολλὲς χάρες ; ὦ σὺ νῆσος τῶν Μακάρων, Ἀερία,
ὅπως σὲ ἀπεκάλουν παλαιότερα, μητέρα (τροφὴ) τῶν θεῶν
καὶ τόσων ἄλλων ἡρώων, πρωτοπόρος τῶν ἐλληνικῶν θε-
σμῶν καὶ ξεθρέφτρα τῶν περιφήμων Κουρητῶν ;»

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σχολιάσωμε τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ
προλόγου, γιὰ νὰ ἀποδείξωμε τὴ μόρφωσι, τὴν καλλιτέπεια
καὶ τὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη τοῦ ποιητοῦ. Καὶ ἐπα-
νερχόμεθα εἰς τὸ θέμα μας.

Στὸ ΙΓ' τμήμα τοῦ ποιήματος, ἀναφερόμενος ὁ ποιη-
τὴς στὴ νόσησι σημαίοντος Ἐνετοῦ ἀρχηγοῦ λέγει :

. . . Ἀλίσκεται γὰρ πυρετῶ τετραταῖω
ἐχορῆν δ' ἄκος δίξασθαι ἤς λυγοῆς νόσου . . .

«Καταλαμβάνεται» λέγει «ὁ ἀρχηγὸς αὐτὸς ἀπὸ τε-
τραταῖον πυρετόν, καὶ ἦτο ἀνάγκη νὰ εὑρεθῆ φάρμακο
γιὰ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια».

«Τετραταῖος πυρετὸς» καλεῖται σήμερον, ἢ διαλείπου-
σα κλινικὴ μορφή τῆς ἐλονοσίας, τῆς ὁποίας οἱ πυρετικοὶ
παροξυσμοί, ἐπέρχονται μεθ' ἐκάστην τρίτην ἡμέραν. Ἡ

διάκρισις κλινικὰ τοῦ πυρετοῦ ἐπὶ τῇ βίσει τῆς διαδρομῆς του, ἀποτελεῖ πανάρχαιη διαίρεσις πὺν δὲν ἔχει καμμιά οὐσιαστικὴ σχέσις μὲ τὴ μεταγενέστερη τοιαύτη τῆς ἔλονοσίας, τὴ βασιζόμενη στὸ εἶδος τοῦ πλασμοδίου. Ὁ ποιητὴς ἰατρός, ἀναφερόμενος ἐπομένως εἰς τὴν νόσησι τοῦ Ἑνετοῦ ἀρχηγοῦ, ἐννοεῖ μὲ ὅσα ἀναφέρει, τὴν ἀρρώστια τῆς δποίας ὁ πυρετὸς ἐνεφανίζετο κάθε τετάρτην ἡμέρα. Γιὰ τὴν ἔλονοσία, ἡ ὁποία ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰπποκράτη, σὲ κανένα μέρος δὲν ἀναφέρει. Γιὰ τὴ φύσι ἐν τούτοις αὐτῆς τῆς ἀρρώστιας δὲν γεννᾶται σήμερο καμμιά ἀμφιβολία. Ἡ «λυγρὴ» νόσος τοῦ ποιητῆ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καμμιά ἄλλη παρὰ ἡ ἔλονοσία καὶ μάλιστα ἡ μορφὴ ἐκείνη τῆς ἔλονοσίας πὺν ὀφείλεται στὸ ἀγνωστο κατὰ τὴν ἐποχὴ του, παράσιτο *Plasmodium Malariae*. Τοῦτο βασίζεται τόσο στὸ ἐλιογενὲς κλίμα τῆς γῆσου, ὅσο ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν ὀνομασία πὺν ὁ ποιητὴς δίδει στὴν ἀρρώστια. Κι' αὐτό, γιατί ἡ ὀνομασία «λυγρὴ» δὲν εἶναι καθόλου ἄσχετος μὲ τὴν ἔλλειψη κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τῆς κινήσις, τοῦ μοναδικοῦ φαρμάκου πὺν χρησιμοιεῖται γιὰ τὴ θεραπεία τῆς.

Λίγο παρακίτω στὸ ΙΔ' τμήμα, ὁ ποιητὴς ἀναφέρει νόσημα πὺν παρετείνετο.

Ἐπει δὲ Μωκενῖνος ἡσθένει νόσον
ἢ δὴ ἐπεκτείνετ' ἐργώδης μάλα
σκέψεις ἀνετρέποντο ἡλλοιωμένα
Ἄκος γὰρ οὐκ εὔρηται εἰς λύσιν νόσου
μᾶλλον φύσις δ' εἵκαθε τῆδε οἰστρουμένη
ψυχὴ δ' αἶτις πληκτότυπον μανίην
κανίπτα Ὀλυμπον ἀστερωθεῖσα

(στ. 327 ΙΔ')

«Ἐπειδή», λέγει, «ὁ Μωκεῖνος ἦτο ἀρρωστος ἀπὸ νόσημα τοῦ ὁποίου ἡ διαδρομὴ παρετίνετο προκαλοῦσα κόπωση εἰς τὸν πάσχοντα, οἱ λαμβανόμενες ἀποφάσεις ἐναυαγοῦσαν μεταβαλλόμενες. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εὑρέθη θεραπεία πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια, ἡ δὲ ζωὴ τοῦ πάσχοντος ἀντιθέτως ὑπεχώρει ἐρεθιζομένη ὑπὸ ταύτης, ἡ ψυχὴ τούτου, περιφρονοῦσα τὴν προκαλοῦσαν τὰ πλήγματα νόσο, ἐπέταξε πρὸς τὸν Ὀλυμπον, μεταβληθεῖσα εἰς ἀστέρι».

Ἐδῶ ὁ ποιητὴς δὲν μᾶς ἀναφέρει τὸ ὄνομα τῆς ἀρρώστιας. Ἀρκεῖται μόνο νὰ μᾶς γνωστοποιήσῃ τὴν παρατεινόμενη διαδρομὴ τῆς, ἡ ὅποια, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν «ἐργώδης μάλα» καὶ νὰ μᾶς περιγράψῃ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπροκάλεσε τὸν θάνατο στὸν πάσχοντα. Ἐπειδὴ, λέγει, δὲν ὑπῆρχε φάρμακο νὰ θεραπεύῃ τὴν ἀρρώστια ἢ ζωὴ τοῦ πάσχοντος ὑπεχώρει πρὸ αὐτῆς. Τοῦτο ὅμως ἠγάγασε τὴν ψυχὴ του, περιφρονοῦσα τὴν «πληκτότυπον μανίαν», νὰ πετάξῃ στὸν Ὀλυμπο. Ἡ λέξις «μανία», ἔχουσα ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἀντίληψίν μας τὴν σημασίαν τῆς ἀρρώστιας, προσδιορίζεται ἐπεξηγηματικῶς ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «πληκτότυπος» τὸ ὁποῖον ἀποτελούμενο συνθετικῶς ἀπὸ τὶς λέξεις «πληκτός : πληκτικός, βαρὺς καὶ «τύπος : σημάδι, χαρακτηρὸ νόσου» δικαιολογεῖ ἐκ δευτέρου τὴν ἐπέλευσιν τοῦ θανάτου, χαρακτηρίζουσα κλινικῶς τὴν βαρῦτητα τῆς προκαλεσάσης τοῦτον νοσήσεως.

Ἰδιαίτερας ἐξήρασεως ἔχουν ἀνάγκην ἐδῶ οἱ ἀντιλήψεις τοῦ ποιητῆ γὰρ τὸ μηχανισμό τοῦ θανάτου, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ὑπερίσχυσιν τῆς ἀρρώστιας καὶ τὴν ὑποχώρησιν τῆς ζωῆς. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, ποὺ συμπίπτουν ἀπόλυτα μὲ τὶς σημερινές, διαφέρουν κατὰ τὸ ὅτι ἡ ἔννοια

τῆς ἀρρώστιας πὸν προκαλεῖ τὸν θάνατο, λαμβάνεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ σὰν ἐνιαῖος αἰτιολογικὸς παράγων, ἐνῶ σήμερο ἡ ἔννοια αὐτῆ, μοιρᾶζεται σὲ πλείστους ἄλλους δευτερευόντας παράγοντας, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται ἡ τοξικότης τῆς ἀρρώστιας, ἡ προσβολὴ εὐγενῶν ὀργάνων, ἡ ἐλάττωσις τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ὄργανισμοῦ κλπ.

Στὸ εἰκοστὸ τμήμα τοῦ ποιήματος, ὁ ποιητὴ περιγράφει διὰ μακρῶν τῆ νύσῃσι τοῦ γιου τοῦ Ἐνετοῦ διοικητοῦ Ἡρακλείου, ὁ ὁποῖος, λαβὼν μέρος σὲ μιὰ μάχη ἔξω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, συνελήφθη ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του αἰχμάλωτος καὶ ἐκρατήθη φυλακισμένος, σύμφωνα μὲ τὸ πολεμικὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς του.

Ἦν δ' ἄχρους τοῦδ' ἄχαι λυγρᾶς ἐκ νόσου
ἐπείτερ ἄβρος ἐκ γενέθλης ξαχρῶσου
καὶ ἠτόνει κάθειρξιν ὄρφναϊαν φέρειν.
Ἐγγρὸν γὰρ ἀνιμασθὲν εἰρκτῆς δαπέδου
συνισχεθὲν τείχεσσι μὴ διαπνέον
χλοηρά τοῦτ' ἐδείκνυ ἐγκεχρωσμένα.
Τοῖος δ' ἄηρ εἰσπνεῖτο ἀπαλοῖς στέρνοις
καὶ κρατα ὕγρὸν ἢ ἐχρῆν κατεργάσθη
ὡς φλέγμα ὄδ' οἰδαῖον ἐκ πλημυρίας
καταρρέειν στέρνοισι ἐμπυούμενον,
πράττειν κακῶς δὲ τόνδε, βηχὸς ὀχλούσης.
Μαμᾶ δὲ ἦν ξωαρκὲς ἄλθος τῆς νόσου
καὶ δίξεται δόκησιν ἐκ Κυδωνίης
Παύλου ἱατροῦ, οἰκτετεῖς Σταῖων
φοιτᾶ δ' ὅς ἐνθεν ἐς Ριθύμνην ἀσμένως
καπεισκοπεῖ νοσοῦντα ὡς εἰχ' εἰργμένον.
Παρμύθιον δ' οἱ οὐ δίδωσι μοχθοῦντι
ρητῶς φθίσιν δὲ τοῦνοχλοῦν τρανοὶ πάθος.
Καὶ καλλιπῶν ἄελπιον ἄλθους παντοῖου
σοκιοναῖσιν ἴκται

(στ. 185 Κ)

«Ἦτο», λέγει ὁ ποιητής, ὁ παῖς οὗτος «ὠχρὸς εἰς τὸ ἔπακρον λόγῳ τῆς φοβερᾶς νόσου. Λεπτομαθημένος δὲ ὅπως ἦτο ἐκ πλουσίας οἰκογενείας, δὲν εἶχε δυνάμεις νὰ ὑποφέρει τὴν σκοτεινὴ φυλάκισι. Ὑγρασία ἄλλωστε πού ἀνεδίδεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς φυλακῆς, συντηρούμενη ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ μὴ ἐξαμιζομένη, ἐχρωμάτιζε ὅλα τὰ μέρη τῆς πρασινωπά. Τέτοιος ἀέρας εἰσπνεόμενος ἀπὸ τὸ τραφερὸ στήθος τοῦ νέου, κατηργάσθη κατὰ τὴν κορυφὴ τοῦ στήθους ὑγρὸ, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τὸ μέρος τοῦτο ὡς λευκὴ γλοιώδης ὕλη (φλέγμα : πτύελον) ἀφθονωτάτη λόγῳ τῆς μεγάλης παραγωγῆς τῆς, προεκάλει καταρροὴν εἰς δλόκληρο τὸ στήθος, μεταβαλλομένη σὲ πύο, φέρουσα εἰς τοῦτον κατάστασι βαρυτάτη καὶ συγχρόνως ἐρεθιστικὸ βῆχα. Λαχταρίζων δὲ (ὁ ἄρρωστος οὗτος) νὰ ἔχη φάρμακο πού νὰ διατηρῇ τὴ ζωὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρρώστια, ζητᾷ τὴ γνώμη τοῦ ἐκ Κυδωνίας ἱατροῦ Παύλου, τῆς ὑπηρεσίας τῶν Σταίων. Ἐρχεται δὲ ὁ ἱατρὸς οὗτος εὐχαρίστως ἐκ Ρεθύμνης καὶ ἐξετάζει τὸν πάσχοντα ὅπως ἐκρατεῖτο φυλακισμένος. Ἀνακούφισιν ὅμως δὲν δίδει εἰς τὸν ὑποφέροντα, διαπιστώνει δὲ ὀρισμένως, ὅτι πυματίωσις ἦτο ἡ ἐνοχλοῦσα αὐτὸν πάθησις. Καὶ ἀφήσας τοῦτον ἀπελπισμένον ἀπὸ κάθε θεραπείαν, ἀφίκετο εἰς τὰς σκηνάς . . .».

Στὸ τμήμα αὐτὸ ὁ ποιητής περιγράφει τὴν κλινικὴν εἰκόνα μιᾶς ἀρρώστιας, τὴν προσδιορίζει αἰτιολογικὰ, ἐξηγεῖ τὴν παθογένειά τῆς καὶ ἀναφέρει τὴ διάγνωσιν πού ἔθεσε ἄλλος συναδελφος. Κλινικὰ, ἡ ἀρρώστια χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη ὠχρότητα, ἀπὸ σχηματισμὸ ὑγροῦ κατὰ τὴν κορυφὴ τοῦ στήθους, καὶ ἀπὸ ἐρεθιστικὸ βῆχα. Αἰτιολογικὰ ὀφείλεται κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ποιητῆ-ἱατροῦ, στὴν ὑγρασία τῆς «εἰρκτῆς» καὶ στὴν εἰσπνοὴ τοῦ ὑγροῦ αὐτῆς

ἀέρος. Προδιαθετικούς παράγοντας, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερο, ἔχει, τὴν πλούσια καταγωγή τοῦ παθόντος, δηλαδή τὴ μαλθακότητα αὐτοῦ καὶ τὰ «ἀπαλά στέρα» δηλ. τὴν τρυφερότητα τοῦ πνευμονικοῦ παρεγχύματος. Οἱ αἰτιολογικοὶ καὶ προδιαθετικοὶ οὗτοι παράγοντες, ἐπιδράσαντες στὸν ὄργανισμό τοῦ παθόντος ἡγεμονίδου, ἐπροκάλεσαν τὴν γένεσιν ὑγροῦ στὴν κορυφὴ τῶν πνευμόνων, τὸ ὅποιον, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ὑπὸ τὴν μορφήν γλοιώδους ὕλης, ἀφθόνου λόγω τῆς μεγάλης παραγωγῆς της, προκαλεῖ μετατροπομένη σὲ πύο, καταρροή σ' ὀλόκληρο τὸ στήθος. Διάγνωσις : Φθίσις.

Ἡ ὥραία αὐτὴ περιγραφὴ, γενομένη ἀπὸ συνάδελφο ἀρίστης μορφώσεως, ὅπως ὁ Σκληρός, δὲν ὑστερεῖ καθόλου σὲ τίποτα μᾶς σημερινῆς ἀντικειμενικῆς περιγραφῆς τῆς ἀρρώστιας.

Κλινικὰ ἐν τούτοις ὅπως περιγράφεται, ἐξεταζόμενη μὲ τὶς σύγχρονες γνώσεις, μοιᾶζει περισσότερο μὲ πίσθισι τοῦ ὑπεξοκίτα. Δηλ. μὲ ἐξιδρωματικὴ ἢ μὲ πυώδη πλευριτίδα. Τὸ νόσημα τοῦτο ἀπετέλει τὴ γνωστότερη στηθικὴ πάθησι τῶν ἀρχαίων τὴν ὁποία ὁ Ἴπποκράτης ἐθεράπευε μὲ ἐγγεῖρησι. Δὲν ἦταν ἐπομένως δυνατὸ νὰ τὸ ἀγνοοῦν οἱ ἱατροὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σκληροῦ, ἀφοῦ οἱ Ἄραβες ἱατροὶ καὶ οἱ ἱατροὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (Ραζῆς, Ἀμβρόσιος Παρροὲ κλπ.) διετήρησαν καλὰ τὶς Ἴπποκρατικὰς παραδόσεις.

Οἱ ἱατροὶ ὅμως πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λαενέκ, στερούμενοι γνώσεων παθολογικῆς Ἀνατομικῆς καὶ ἀγνοῦντες κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον τὶς σύγχρονες ἐξεταστικὰς μεθόδους, ἐβάσιζαν τὶς διαγνώσεις των ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς μόνον ἐξετάσεως τῶν πασχόντων. Σημασία λοιπὸν στὴν περιγραφὴ τῆς παραπάνω κλινικῆς εἰκόνας πρέπει νὰ δώσω-

με μόνα στήν ὠχρότητα καὶ στὸ βῆχα. Ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὸ σχηματισμὸ ὑγροῦ καὶ μάλιστα στήν κορυφή τοῦ πνεύμονος, εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀπλῆς θεωρητικῆς γνώσεως καὶ ὄχι ὡς εὐρήματα ἐξεταστικά. Ἄλλωστε ἡ ἐπίκρουσις καὶ ἡ ἀκρούσις, ὡς συστηματοποιημένες ἐξεταστικῆς μέθοδοι ἦσαν ἄγνωστες κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσι ὅμως τῆς δυνατότητος νὰ διαπιστωθῇ ἀντικειμενικὰ ἡ ὑπαρξις ὑγροῦ ἐντὸς τῶν πνευμόνων, μᾶς φαίνεται ὅτι μειώνεται σημαντικὰ καὶ ἡ δυνατότης τοῦ τότε γαιτροῦ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν κλινικὴ εἰκόνα πὸν τόσο ἔντεχνα μᾶς περιγράφει ὁ Σκληρός, ὡς πλευριτίδα. Ὅταν τώρα λάβωμε ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ παλαιότεροι γαιτροί, ἀπὸ τοῦ Ἰπποκράτη μέχρι τοῦ Γαληνοῦ μὲ τὸν ὄρο «φθίσις» ἐχαρακτήριζαν ὅλες τὶς χρόνιες ἀρρώστιες πὸν ἐσυννοεῦοντο ἀπὸ βῆχα, ὠχρότητα, ἰσχυανοὶ καὶ πυώδη ἀπόχρυσι, ἔχομε τὴ γνώμη πὸς ὁ συνάδελφος τοῦ ποιητῆ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς, θέτοντες τὴ διάγνωσι τῆς φυματιώσεως, εὐρίσκοντο, ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως, εἰς πλήρη τάξιν. Τὴ διάγνωσι αὐτὴ, ἐβοηθοῦσε ἀκόμη τὸ γεγονός τῆς φυλακίσεως τοῦ νεανίου σὲ ὑγρὴ φυλακὴ καὶ οἱ ἐπικρατοῦσες κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνυλήψεις ἐπὶ τῆς αἰτιολογίας τῆς φυματιώσεως σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες, ἡ παραμονὴ σὲ χῶρο περιορισμένον καὶ ἡ ἀναπνοὴ «διεφθαρμένου ἀέρος», ἀπετέλει τὴν κυριώτερη αἰτία τῆς νόσου.

Ἄλλὰ καὶ γενικώτερα, γιὰ τὴ διάγνωσι τῆς φυματιώσεως, οἱ γαιτροὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σκληροῦ, ὑποτίθεται ὅτι θὰ διέθεταν ἀρκετῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὶς γνώσεις ἐπὶ τοῦ νοσήματος τούτου τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Βαβυλωνίων, τῶν ἀρχαίων Ἰνδῶν, τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀκόμη τὶς γνώσεις τῶν ἀναθηματικῶν πλα-

κῶν τῶν Ἑλληνικῶν Ἀσκληπειῶν, οἱ ἑποῖες προηγου-
νται, ἐρχόμεθα εἰς τὰς γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτη. Ὁ μεγάλος
αὐτὸς πατέρας τῆς Ιατρικῆς, εἶχε ὁμιλήσει περὶ «μικρῶν
πυλωδῶν ἐλκώσεων τοῦ πνεύμονος» — τῶν φυματίων — καὶ
εἶχε περιγράψει τὸν βῆχα, τὴν αἰμόπτυα, τὴν ἀπόχρεμψι
καὶ τὴν ἀπίσχανσι τῶν πασχόντων (Litttr. VI 364). Ἐπί-
σης ὁ Ἀρεταῖος (Α' μ.Χ. αἰώνας), εἶχε περιγράψει ἄρι-
στα τὴ νόσο. Κι' ὁ Γαληνὸς εἶχε ὁμιλήσει «...ἐπὶ πνεύμο-
νος ἐλκώσεων ἀνιάτοις, γιγνομένης ἄπαντος τοῦ σώματος
ἰσχύνητος μετὰ πυρετοῦ (Kuhn. 18 A, 61).

Εἰς ἄλλο μέρος ὁ ποιητὴς ἀναφέρει νόσημα ἐπιδη-
μικό :

Οὐ γὰρ μόνη ἦν δῆρις ἢ θλίβουσά με,
ἀλλὰ ξυνῆπτο λοιμικῆ ὀλεθρία

(Θ' 116)

«Δὲν ἦτο», λέγει, «μόνον ὁ πόλεμος ποὺ μᾶς ἔκανε
νὰ ὑποφέρουμε, ἀλλὰ εἰς αὐτὸν προσετέθη καὶ ἐπιδημικὴ
νόσος, καταστρεπτικὴ».

Ὁ ποιητὴς δὲν ἀναφέρει εἰδικῶς τὸ νόσημα ποὺ προε-
κάλει τὴν ἐπιδημία. γιατί, κάθε λοιμώδης ἀρρώστια, ὅπως
ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐποχὴ του
μὲ τὴν γενικὴ ὀνομασίαν «λοιμός». Τέτοια νοσήματα ὁ
ἴδιος ποιητὴς ἀναφέρει καὶ σὲ ἄλλα μέρη :

Πολλὰς ἀγῶνων πείρας ἦσθετ' ἐξώλεις
οἷας λοιμός, δῆρις καὶ λοιμός φέρει.

«Πολλές», λέγει, «δοκιμασίαι εἰς ἀγῶνας καταστρε-
πτικῆς ἐγνώρισε οἷες εἶναι οἱ δοκιμασίαι ποὺ ἡ πείνα, ὁ
πόλεμος καὶ οἱ λοιμώδεις ἀρρώστιαι φέρουν».

Στὸ ἴδιο τμήμα, λίγο παρακάτω (στ. 188), ὁ ποιητὴς ἀναφέρει ὅτι τὸ περισσότερο μέρος τῶν στρατιωτῶν ἀνηπάγη ἀπὸ ἀρρώστια, ποὺ ἦταν ἐπιδημική, προκαλοῦσα σὲ ὄλα καταστροφή: «Εἰμὴ ἄρ ἐκ νόσοιο λοιμοῦ πιμφύγου».

Καὶ ἀκόμη στὸ ἕκτο τμήμα τοῦ ποιήματός του ἀναφέρει ὅτι ὁ προβλεπτής Παρούτης, ὁ ἄριστος ἐκ τῆς ὑπηρεσίας τῶν Μινώτων, ἀπέθανε «τῆς λοιμικῆς νόσοιο ἐξαρπασάσης».

Ὁ ποιητὴς, τέλος, εἰς πλεῖστα μέρη τοῦ ποιήματός του ἀναφέρει καὶ τραύματα. Ἐπ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἀναφέρομε γιὰ τὴν λακωνικότητα καὶ παραστατικότητα τοῦ στίχου, τὴν εἰκόνα τοῦ ἑβδόμου τμήματος:

Τιτρώσεται κατ' ἤτρον ἔλκος ἀνήκεστον
καὶ ὑστεραία κατθανὼν κτερίζεται.

«Τραυματίζεται», λέγει, «κατὰ τὴν καρδίαν τραῦμα ἀθεράπευτο καὶ ἀποθανὼν τὴν ἐπομένην κηδεύεται».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ ποιητῆ, ποὺ μυρίζουν πραγματικὸ Ὅμηρο, δὲν ὠχριοῦνε οὔτε πρὸ τῶν σημερινῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Αἱ πρόοδοι ἄλλωστε τῆς ἐπιστήμης—ἀν ἐξαιρέσουμε τὰ ἀντιβιοτικά—δὲν μπόρεσαν, παρ' ὅλη τὴν τελειοποίησι τῶν ἐγχειρητικῶν μεθόδων, νὰ μειώσουν τὴ θνησιμότητα αὐτῶν τῶν τραυμάτων, οὔτε κάτω τῶν πενήντα τοῖς ἑκατό.

* * *

Γιὰ τίς ἀρρώστιες γενικὰ ἡ Κρητικὴ μουσα ἀναφέρει πολλὰ. Συνοψίζοντες τὰ ὅσα ἀναφέρει θὰ μπορούσαμε νὰ παρουσιάσωμε, σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν ἐπιδημιολογικὴ

κατάστασι τῆς νήσου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἑνετῶν καὶ ἐν-
τεῦθεν, τὶς ἀρρώστειαι ποὺ παρουσίασαν ἐνδημικὸ χαρα-
κτῆρα, τὶς ἀνεπίσημες καὶ ἐπίσημες νοσολογικὲς γνώσεις
τῆς ἐποχῆς, καὶ κυρίως, τὶς λαϊκὲς ἀντιλήψεις πάνω σὲ
κάθε νόσημα. Ἐπεκτεινόμενοι θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ
βγάλωμε συμπεράσματα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ κα-
τάστασι τῆς ἐποχῆς καὶ ἀκόμη γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς ἱατρι-
κὲς γνώσεις.

Ἄν κρίνωμε ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν θανατικῶν καὶ τῶν
λοιμῶν ποὺ ἀναφέρει ἡ Κρητικὴ μοῦσα, θὰ συμπεράνωμε
πὼς ἡ ἐπιδημιολογικὴ κατάστασις στὴν Κρήτη, δὲν ὑπῆρξε
καθόλου καλὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα. Τοῦτο δὲν
εἶναι παράδοξο ἂν ληφθῶν ὑπ' ὄψιν τὰ πολεμικὰ γεγονό-
τα, ποὺ ἐλάμβανον χώραν τόσο συχνά, ὡς πόλεμοι ἐξω-
τερικοὶ ἢ ὡς ἐπαναστάσεις. Στὰ γεγονότα αὐτὰ πρέπει νὰ
προστεθῆ ἡ ἔλλειψις ὑγιεινολογικῆς ὀργανώσεως ὑπὸ ἔν-
νοια εὐρύτερη καὶ ἡ γενικὴ ἄγνοια προφυλακτικῶν μέτρων
καὶ μέσων. Λόγω τῶν ἐλλείψεων τούτων, ἡ ἔντασις καὶ ἡ
ἐκτασις τῶν ἐπερχομένων ἐπιδημιῶν ἦτο μεγίστη. Γι' αὐτὸ
τόσον ὁ Μπουνιαλῆς ὅσο καὶ ὁ Σκληρός, ὅσο ἀκόμη τὸ
τραγοῦδι τῆς ἐκδόσεως Γιανναράκη περὶ πινάλους καὶ τὰ
Κρητικὰ δίστιχα ποὺ γράφουν γιὰ θανατικά, ἀναφέρουν
τόση ἀφθονία θανάτων.

Ὡς ἐνδημικὰ νοσήματα πρέπει νὰ θεωρήσωμε ὅλα τὰ
νοσήματα ποὺ ἀναφέρει ἡ Κρητικὴ μοῦσα, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ
ποὺ παρουσιάζουν ἔκδηλο ἐπιδημικὸ χαρακτῆρα. Ὁ Κρη-
τικὸς ἔψαλλε ἢ ἐθρονοῦσε ὅ,τι ἔβλεπε συχνά νὰ ἐπιρραΐζη
τὴ ζωὴ του ἢ νὰ τοῦ γεννᾷ εὐχάριστα ἢ δυσάρετα συναι-

σθήματα στην ψυχή. Έτσι, κοντά στα θανατικά, που τόσο αλύπητα ξεριζώναν από τη ζωή ότι προσφιλές είχε, ἐθρήνησε ἢ ἐσατύρισε και κάθε ἀρρώστια που τοῦ ἔβλαψε τὴν ὑγεία του, χωρίς ὅμως και νὰ τοῦ φέρη τὸν θάνατο. Αὐτὰ τὰ νοσήματα, ἂν και τὰ φοβᾶται, ἔχει ἐξοικειωθεί μαζί τους, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε ἐνδημικά. Στὰ ἐνδημικά νοσήματα ὁ «ρίγος» κατέχει τὴν πρώτη θέση. Ἀκολουθοῦν ἡ «κρυγιότη», τὸ «χτικιό», ἡ «κουζουλάδα», τὸ «κάτσασμα», ἡ «λοῦβα», ἡ «κακὴ ἀρρωσθιά», τὸ «μαράζι», ἡ «μουρνιά», ἡ «χολήκισσι» και πολλές ἄλλες.

Τὸ «κρύο» ὁ Κρητικὸς τὸ θεωρεῖ ὡς τὴν κυριώτεση αἰτία τῆς ἀρρώστιας. Καὶ σήμερο ἀκόμη στὶς λαϊκὲς τάξεις, τὸ κρύο εἶναι ὁ ἐνιαῖος αἰτιολογικὸς παράγων κάθε νοσήσεως. Ἄν ἐρωτήσης τὸν Κρητικὸ ὅαν ἀρρωστήσῃ, τί ἔχει, θὰ πᾶρης στερεότυπη τὴν ἀπάντησι: «ἐκρύγιανα». Δηλαδή ὑπέστην τὴν ἐπήρεια τοῦ κρύου. Καὶ ἔχει δίκην. Ἄγρότης ὅπως εἶναι, ἔρχεται πάντοτε σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὶς καιρικὲς μεταβολές. Λιτοδίαιτος δέ, ἐργατικώτατος και κατὰ κανόνα κακοντυμένος, βρίσκεται πολλὰ φορὲς στὴν ἀνάγκη νὰ παθαῖνῃ νοσήματα ἀναπνευστικά. Καὶ ἐπειδὴ βέβαια τὰ νοσήματα αὐτὰ τὸν πειράζουν σχεδὸν πάντοτε τὸν χειμῶνα, παραβλέποντας κάθε ἄλλη παθογενετικὴ αἰτία, τὰ ἀποδίδει ὅλα στὸ κρύο. Ἔτσι, «κρυγιότης» στὴν Κρητικὴ γλῶσσα θὰ πῆ, κάθε νόσημα που προέρχεται γενικὰ ἀπὸ κρύο. Εἰδικώτερα ὅμως σημαίνει και τὴ νευραλγία τὴν ὀφειλόμενη σὲ ψύξι.

«Χτικιό» ἢ «κτικιό» ἢ «βερέμι» ἀποκαλεῖ ὁ Κρητικὸς τὴ φυματίωσι. Στὴν Κρήτη, ὅπως και σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν

Ἑλλάδα, τὸ νόσημα αὐτὸ ἦταν ἀνέκαθεν ἐνδημικό. Προ-
διαθετικὰς ἀφορμές, ἢ ἐξάντλησις τοῦ ὄργανισμοῦ, ἢ κακὴ
διατροφή καὶ οἱ ἀνθυγιεῖνοι ὄροι κατοικίας. Ἡ φυματίω-
σις θεωρεῖται στὴν Κρήτη ὡς ἀρρώστια κληρονομικῆ.
«Αὐτοὶ εἶναι ὅλοι βερεμάρηδες», λέει ὁ Κρητικός. Καὶ
ἐννοεῖ πὸς ὅλα τὰ μέλη μιᾶς οἰκογενείας πάσχουν ἀπὸ
φυματίωσι. Ἀκόμη ἡ ἀρρώστια θεωρεῖται ὡς τελικὸ κα-
τάντημα κάθε ἀπογοητεύσεως καὶ μάλιστα ἐρωτικῆς. Γι'
αὐτὸ τὴν παθαίνουν ὅσοι ἀποτύχουν στὴν ἀγάπη. Στὴν
ἴδια ἀρρώστια κατατάσονται οἱ Κρητικοὶ καὶ κάθε ἐμφανῆ
καχεξία. Γι' αὐτὸ ἡ λέξις «βερεμάρης» εἶναι στὴν Κρήτη
κακόηχη, θεωρεῖται ὑβριστικὴ καὶ πολλὰς φορὰς τιμω-
ρεῖται κατὰ συνήθειαν ὡς τοιαύτη, ἀπὸ τὰ Κρητικὰ δι-
καστήρια.

Μὲ τὴ λέξι «κουζουλάδα», ἐκφράζοντε στὴν Κρήτη
κάθε τι ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ ψυχοσμῶ. Κυ-
ρίως ἐννοοῦντε τὴν τρέλλα. Μὰ ὄχι σπάνια ἐννοοῦντε ἀπλῶς
τὴν παραξενιὰ (τὸ ἰδιότροπο), σὲ σκέψι καὶ σὲ πράξι. Οἱ
διαταραχὰς τοῦ θυμικοῦ φαίνεται νὰ μὴν ἦσαν σπάνιες σὲ
κάθε ἐποχῇ στὴν Κρήτη. Αἰτία οἱ κλιματολογικὰς συνθη-
και ποὺ προκαλοῦντε τόσο συχνὰ κυκλοθυμικὰς μεταβολὰς.

«Κίτσασμα», ὅπως καὶ παραπάνω ἀναφέραμε, ἐννο-
οῦντε τὴν πλημμελῆ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, συνεπεία δια-
φόρων αἰτίων. Στὴν Κρήτη, ποὺ ἡ σωματικὴ εὐεξία ἐλαμ-
βάνετο ὡς μέτρο τῆς πολεμικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀτόμου, ἡ
πλημμελὴς ἀνάπτυξις τοῦ σώματος ἐθεωρεῖτο μεγάλο ἐλάτ-
τωμα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ κίτσασμα ἦταν ἀρρώστια σπουδαία.
Προήρχετο, κατὰ τὰς λαϊκὰς δοξασίας, ἀπὸ κατάρες ποὺ
ἐδίδοντο στὸ παιδί ἢ στὴ μητέρα κατὰ τὸ χρόνον τῆς ἐγρυ-

μοσύνης. Ἡ ἀκόμη ἀπὸ τὸ καθάρισμα τὶς πρώτες μέρες τῆς ζωῆς, τοῦ τριγωντοῦ μέρους τῆς κεφαλῆς τοῦ παιδιοῦ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς πηγῆς τοῦ κρανίου.

Ἡ λέξις «λοῦβα», σημαίνει στὴν Κρήτη τὴ νόσο λέπρα. Ἡ ἀρρώστια αὐτὴ παρατηρεῖται συχνὰ στὸ νησί καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ λαὸ στὴ μεγάλη κατάχρησι τοῦ λαδιοῦ. Ἐν τούτοις, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι στὴν Κρήτη ἡ λέπρα ἐνδημοῦσε ἀπὸ παλιά, λόγω τῶν σχέσεων τῶν κατοίκων τῆς μὲ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ Αἴγυπτος ἐμαστίζετο, σχεδὸν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Φαραώ, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρρώστια. Ἀπ' ἐκεῖ δέ, κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη γνώμη, μεταφέρθηκε στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τοὺς Στρουθοφόρους.

Ὁ ἀρρωστος μὲ λέπρα στὴν Κρήτη καλεῖται μὲ δύο ὀνόματα: λουβιάρης, καὶ μισκίνης. Καλεῖται ὁμως ἀκόμη— ἰδίᾳ στὶς Ἀνατολικὰς ἐπαρχίας—καὶ καταλυμένος. Τὸ πρῶτο ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα λωβόομαι, ποὺ σημαίνει περιπίπτω εἰς λώβην, ἀκρωτηριάζομαι. Ἀπὸ τὸ ρῆμα αὐτὸ προῆλθε τὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ λώβη (κατὰ ἰδιωματισμὸν στὴν Κρήτη λοῦβα) καὶ ἐκ τοῦ ρηματικοῦ τούτου, κατὰ παραγωγὴν, ὁ ὑφιστάμενος τὴν λώβην, λωβιάρης καὶ στὴν Κρήτη λουβιάρης. Τὸ δεύτερο ὄνομα ἔχει σχέσι μὲ τὸ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Ἡρακλείου προάστειο Μισκινιά. Τὸ προάστιο τοῦτο κατοικήθηκε τὸ 1717 ἀπὸ λεπρούς ποὺ ἦσαν διασκορπισμένοι μέσα στὴν πόλι. Οἱ λεπροὶ αὐτοὶ μαζεύθηκαν ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ ἀστυνομία καὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ κατοικήσουν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, κατόπιν διαταγῆς τοῦ Πασᾶ τοῦ Χάνδακα, ποὺ βρίσκεται καταχωρημένη στὸν ὑπ' ἀριθ. 15 κώδικα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου (σελ. 95). Ἡ ὀνομασία «Μισκινιά» ἔχει σχέσι μὲ τὴν ἀρα-

βική λέξι «Μισκίν» = λεπρός καί σημαίνει τόπος πού κατοικοῦν μισκίνηδες, δηλ. λεπροί. Ἴσως ὁμως σχετίζεται καί μέ τήν ἐνετική λέξι «meschino», πού σημαίνει δυστυχισμένος καί πού παράγεται πάλι ἀπό τήν ἀραβική ρίζα «μισκίν». Τό τρίτο ὄνομα, τέλος, προέρχεται προφανῶς ἀπό τό ρῆμα «καταλίω», (δημοτικὸς τύπος καταλῶ) πού σημαίνει φθείρω. Σχετικὰ μέ τήν τελευταία αὐτὴ ὀνομασία τῶν λεπρῶν βρίσκομε στήν Κρήτη δυὸ πράγματα. Μιά κατάρα: «Ἄπὸν νὰ καταλυθῆς», πού σημαίνει νὰ γίνης καταλυμένος, νὰ λεπριάσης. Καί μιὰ τοποθεσία: «Στῶν καταλυμένω ἴσοι σπήλιους». Ἡ τοποθεσία αὐτὴ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόστασι ἀπὸ τό χωριὸ Λάστρος Σητείας καί λέγεται ἔτσι γιὰτιὸ σὸ μέρος αὐτὸ — πρὶν ἰδρυθῆ ἢ Σπιναλόγκα — εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλοὶ λεπροὶ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, καί τήν εἶχαν γιὰ μόνιμη κατοικία τους.

«Κακὴ ἀρρωσθιά» λένε στήν Κρήτη τὴν ἐπιληψία. Καί ἡ ἀρρώστια αὐτὴ, πού ἀνήκει στὶς νευρικὲς ἀρρώστειες, στὶς ὁποῖες, σημαίνοντα ρόλο παίζει τό νευροτιδικὸ ἔδαφος, φαίνεται νὰ παρατηρεῖτο συχνὰ στὸ νησί. Ὁ λαὸς φρονεῖ γι' αὐτὴ, ὅτι προσβάλλει τὰ παιδιὰ πού κατὰ τὴν βροφικὴ ἡλικία, τὰ «ξεπέρασε» (ἐπέρασε ἀπὸ πίνω τους), σκύλος ἢ γάτα.

«Μαράζι» λένε τὴν Κρήτη τὸ μαρασμό. Κι' ἐπειδὴ ὁ μαρασμὸς προκαλεῖ ἀπίσχανσι, γι' αὐτὸ μέ τὴν ἴδια λέξι καλοῦνε καί κάθε ἀρρώστια πού φέρνει ἀδυναμία. Ἡ ἀρρώστια αὐτὴ, εἶναι ἡ δευτέρα ἀρρώστια πού πιάνει τοὺς ἐρωτευμένους.

Μὲ τὴ λέξι «μουρνιά», ἐννοοῦνε στήν Κρήτη τὴ φαγάδαινα. Αὐτὴ τὴ γεννᾷ τὸ σῶμα. Τέλος μέ τίς λέξεις «χο-

λήκασσι», «ψόρα», «κάνκαρα», «τσιτος» κλπ., ἐννοοῦνε κατὰ πειρὰν τὶς παθήσεις τῆς γολῆς, τὶς δερματικὰς παθήσεις πού συνοδεύονται ἀπὸ κνισμῶδες ἔξανθημα, τὸν καρκίνο, τὸ οἴδημα τῶν βλεφάρων κλπ.

Ἐπιδημικὰ νοσήματα ἀντιθέτως δὲν μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε περισσότερα ἀπὸ ὅσα ρητῶς ὀνομάζουν οἱ διάφοροι ποιηταί. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνομε κυρίως τὴ χολέρα, πιθανῶς τὴ γρίπη, καὶ τέλος τὴν πανώλη, κατὰ τὴν ἔρμηνεία πού δώσαμε παραπάνω στὸ τραγούδι τῆς συλλογῆς Γιανναράκη καὶ στὸ ποίημα τοῦ Σκληροῦ.

* * *

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ νοσολογικὰς περιγραφὰς πού συναντοῦμε στὰ διάφορα τραγούδια, τόσο οἱ ἐπίσημες ὅσο καὶ οἱ ἀνεπίσημες νοσολογικὰς γνώσεις περιορίζονται ἀπλῶς στὰ ὑποκειμενικὰ συμπτώματα τῶν διαφόρων παθολογικῶν καταστάσεων. Ἄν κρίνομε ὅμως ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Σκληροῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἦταν ὁ διαπρεπέστερος γινατρὸς τῆς ἐποχῆς του στὴν Κρήτη, ἡ ἐπίσημη ἐπιστήμη ἠσχολεῖτο κάπως καὶ μὲ τὴν αἰτιολογία τῆς ἀρρώστιας. Ὁ ἴδιος ὁ Σκληρὸς, στὸ εἰκοστὸ τμήμα τοῦ ποιήματός του, αἰτιολογεῖ τὴν ἀρρώστια πού ἔπαθε ὁ αἰχμάλωτος τοῦ Μωκενίνου. Ἡ αἰτιολογία τῆς νόσου, ἀναλόγως τῆς ἀτελείας πού ἐμφανίζουν οἱ ἱατρικὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀρκετὰ λογικοφανής. Κλινικὰ ἐν τούτοις ἡ περιγραφὴ τοῦ Σκληροῦ ὑστερεῖ καὶ περιορίζεται, ὅπως καὶ παραπάνω ἀναφέραμε, στὰ ὑποκειμενικὰ μόνο συμπτώματα τῆς παθήσεως. Τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἄγνοια τῶν

ἔξεταστικῶν καὶ σημειολογικῶν μεθόδων. Στὴν ποιμενικὴ κωμωδία «Γύπαρις», συναντοῦμε ἐν τούτοις τὴ διαπίστωση τῆς καρδιακῆς λειτουργίας ἐπὶ τοῦ ὑποστάτους τὴν λιποθυμία βοσκοῦ, πράγμα ποῦ ὑποθέτει τὴ γνῶσι ἐξεταστικῶν μεθόδων. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, πιστεύομε εἰδικὰ νὰ ἐγένετο χρησιμοποίησις τῆς ἀμέσου διὰ τοῦ ὠτὸς ἀκροάσεως. Ἡ χρησιμοποίησις ὅμως τῆς μεθόδου ταύτης εὐρύτερα σὲ παθήσεις ἄλλων ὀργάνων ἐκτὸς τῆς καρδίας, μᾶς φαίνεται ἀπολύτως ἀδύνατη. Ὁ Ἰπποκράτης ἐγνώριζε, ὅπως ξέρομε τὰ σκοριόχρωα πτύελα τῆς πνευμονίας. Ἐγνώριζε τὴν κάκωσι ἀπόχρεμψι τῆς γαγγραίνης καὶ τὰ πυώδη πτύελα τοῦ πλευριτικοῦ ἐμέτου. Ἐγνώριζε ἀκόμη τοὺς μεγάλους χαρακτῆρες τῆς πυώδους πλευρίτιδος καὶ ἴσως, βασιζόμενος στὴν ἀμεση ἀκρόασι ποῦ ἐχρησιμοποιήθη στὸ «Γύπαρι» πρὸς διάγνωσι τῆς λιποθυμίας, νὰ διέκρινε διαγνωστικῶς τὴν πλευρίτιδα αὐτὴ ἀπὸ τὸν ὕδροθώρακα. Σὲ κανένα ὅμως μέρος δὲν ἀναφέρεται καρδιακὴ πάθησις τὴν ὁποία νὰ διεγίνωσκε οὗτος μὲ τὴν βοήθεια τῆς ἀκροάσεως. Καθ' ὅμοιο τρόπο ὁ Γαληνὸς ἂν καὶ ἄφησε παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἄσθματος, τῆς ψευδομεμβρανώδους βρογχίτιδος καὶ τῆς περικαρδίτιδος τὴν ὁποίαν διέγνωσεν ἐπὶ ἀλέκτορος καὶ πιθήκου, σὲ κανένα μέρος δὲν ἀναφέρει γιὰ τὴν ἀκρόασι ὡς μέθοδο ἐξεταστικὴν. Ἀκόμη οὔτε ὁ Ραζῆς, οὔτε ὁ Ἀβενζοόρ, οὔτε ὁ Φλορεντίνος Βενεβιέτι (16ος αἰὼν), οὔτε οἱ μετὰ τούτους ἰατροὶ μέχρι τοῦ Λάενεκ, ἀναφέρουν σὲ κανένα τους σύγγραμμα γιὰ τὴν ἀκρόασι. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ γιατροὶ τοῦ μεσαιῶνα δὲν παρουσιάζονται νὰ γνωρίζουν κλινικὰς ἐξεταστικὰς μεθόδους, τῶν ὁποίων ἡ ἀνακάλυψις ἐπετεύχθη, μόνις μετὰ τὸν 18ον αἰῶνα.

Παθολογανατομικαὶ γνώσεις στὰ ποιήματα τῆς Κρη-

τικῆς μούσας δὲν παρουσιάζονται. Φανταστικά κάπως στὸ ποίημα τοῦ Σκληροῦ ἀναφέρεται σχηματισμὸς ὑγροῦ ἐπὶ τοῦ πνεύμονος καὶ διαπύσης τούτου, γεγονός πού ἀποδεικνύει ἂν μὴ γνώσεις παθολογανατομικῆς, τουλάχιστο διαίσθησι «παθολογανατομικῶν ἐξεργασιῶν».

Ἡ διάγνωσις τῶν παθήσεων ἐβασίζετο κυρίως μόνον στὰ φυσικά καὶ τὰ ὑποκειμενικά σημεῖα. Ὁ Σκληρὸς ὁμιλεῖ περὶ πυρετοῦ «τεταρταίου», δηλαδὴ περὶ πυρετοῦ πού ἐπέρχεται ἀνά πάσαν τετάρτην ἡμέραν. Εἰς ἄλλο μέρος ὁμιλεῖ περὶ νοσήματος παρατεινομένου καὶ εἰς ἄλλο περὶ ὠχρότητας καὶ βηχός. Σχετικοὶ μὲ τὴ σημασία πού ἀπέδιδον στὴ διάγνωσι εἶναι καὶ οἱ στίχοι 155 καὶ 156 τῆς Α' πράξεως τῆς κωμωδίας «Γύπαρις» :

Περίσσα καίει μιά φωτιά ὅπου ἔναι κουκλωμένη
κι' γι' ἡ ἀρρωσθιά πού χώνεται τὸν ἄνθρωπο ἀποθαίνει.

«Ἀρρωσθιά πού χώνεται» σημαίνει πού δὲν διαγιγνώσκεται.

Ἡ πρόγνωσις ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς νοσογραφίας. Ἡ ἐρώτησις «ἂν ἡ ἀρρώστια γιαιτρεύεται», ἀπετέλεσε ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τῶν νοσημάτων, τὴ βασανιστικὴ σκέψι τῶν πασχόντων καὶ τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα βασίζεται στὴν Κρήτη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ τραγούδια, ἐπὶ πολλῶν δεδομένων. Κύριο δεδομένο εἶναι ἡ βαρύτης τῆς νόσου, ἡ τοξικότης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Ἄλλο δεδομένο εἶναι ἡ ὑπαρξις ἢ μὴ «ἄκους», δηλαδὴ θεραπείας. Στὰ τραύματα, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο», ἡ πρόγνωσις ἐξαρτᾶται

ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ ἐκτυπήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ κτύπημα ἢ μὴ εὐγενῶν ὀργάνων. Γνώσεις προληπτικῆς ἢ προφυλακτικῆς γιὰ τὶς ἀρρώστιας δὲν ἀναφέρονται.

* * *

Οἱ λαϊκῆς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς ἀρρώστιας παρουσιάζονται στὶς γενικῆς τους γραμμῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ τούτῃ μὲ σαφῆ θεουργικὸ χαρακτῆρα. Τὶς περισσότερες ἀρρώστιας τὶς στέλνει ὁ Θεός. Λίγες εἶναι μεταδοτικῆς καὶ μερικῆς εἶναι ἀγνώστου αἰτιολογίας. Ὁ θεουργικὸς αὐτὸς χαρακτῆρας, κατὰ μέγιστο ποσοστὸ, διατηρεῖται καὶ σήμερον στὸν Κρητικὸ λαό. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἐξηγήσωμε μὲ δυὸ τρόπους: Ὁ Κρητικὸς εἶναι θρησκώληπτος καὶ δεισιδαίμων. Οἱ ἀντιλήψεις ἐπομένως ὅτι ὁ Θεὸς δίδει τὶς ἀρρώστιας, πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς στενὴ προσήλωσις αὐτοῦ στὴ θρησκεία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία τοποθετεῖ ὅ,τι θεωρεῖ ἀνώτερον τῶν δυνάμεων του σ' ἐκτέλεσι καὶ ἐρμηνεία. Ἄν οἱ ἀντιλήψεις του δὲν ἐξηγοῦνται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τότε ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ φαινομένου ἐπιβιωτικοῦ ποὺ συνδέεται στενὰ μὲ τὶς ἀρχαῖες δοξασεῖς καὶ μὲ τὶς φροντίδες ποὺ ὁ Μινωικὸς πρόγονός του ἔδειχνε στὰ ζητήματα τῆς υἰγείας.

* * *

Οἱ ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεις, ὅπως καὶ παραπάνω περιγράφομε, στρέφονται γύρω ἀπὸ ἀτελεῖς μὲν ἀλλὰ λογι-κοφανεῖς ἐρμηνεῖς, τὶς ὁποῖες ἔδιδον ἐπὶ τῇ βάσει ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων γιὰ τὶς ἀρρώστιας, οἱ διάφοροι προ-

τῆς ἀνακαλύψεως τῶν μικροβίων ἰατροί. Χαρακτηριστικὸ ἴσως στὴν περιγραφή τῆς ἀρρώστιας εἶναι ἡ ἔλλειψις ἐπαρκoῦς ὀνοματολογίας. Πολλὲς ἀρρώστιες, ὅπως παρατήρησε ὁ ἀναγνώστης, στεροῦνται ὀνόματος. Αὐτὸ συμβαίνει κυρίως στὶς λοιμώδεις ἀρρώστιες. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι πολλὲς ἀπ' αὐτὲς δὲν εἶχαν ἀκόμη τότε ξεχωρισθεῖ σὲ ἰδιαιτέρους ὀντότητες. Αἰτία ἢ ἔλλειψις πολλῶν γνώσεων ποὺ ἐνεφανίσθησαν τελευταῖα. Στὴν αἰτιολογία καὶ στὴν παθογένεια ὑπάρχουν, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, λογικοφανεῖς ἐρμηνεῖες. Πολλὲς φορὲς ὅμως ὀλόκληρος ἡ παθογένεια καὶ ἡ αἰτιολογία, συνοψίζονται στὴν ἔννοια τοῦ «κακοῦ», ποὺ συναντήσαμε στοὺς στίχους τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει μεγάλη εὐρύτητα. Ἡ ἴδια ἔννοια, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα σὲ μιὰ ἀνάλογη σὲ εὐρύτητα ἔκφρασι, ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Κρητικός, στὸ μέρος τῆς θεραπείας. Στὴν κλινικὴ περιγραφή βρῖσκομε πάντα μιὰ πλήρη εἰκόνα τῶν ὑποκειμενικῶν συμπτωμάτων τοῦ ἀρρώστου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ἱατρικὴ τῆς τότε ἐβασίζετο ἀποκλειστικὰ σ' ὅσα ἐδιηγείτο ὁ ἀρρωστος καὶ σὲ ὅσα ἔβλεπε ὁ γιατρὸς μὲ τὸ μάτι. Μέθοδοι ἀντικειμενικῆς ἐξετάσεως, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπισκόπησι, δὲν ὑπῆρχαν. Τὴν κλινικὴ παρατήρησι ἐπιστέφουν πάντοτε αἰτιολογημένες προγνωστικὲς κρίσεις. Στοιχεῖα παθολογικῆς ἀνατομίας μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη μόνο στὸ ποίημα τοῦ Σκληροῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἐπιστημονικὲς ἱατρικὲς ἀντιλήψεις εἶναι ἔλλειπτεῖς ἢ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον περισσότερον ἔλλειπτεῖς.

Ἡ ἐπέλευσις ἐπιδημιῶν καὶ γενικά νοσημάτων ἐνδημικῶν, ὑποδηλοῖ γενικά δυσμενεῖς κοινωνικὰ συνθῆκες. Ἡ ἔξαγωγή ἐν τούτοις ἀκριβῶν συμπερασμάτων γὰρ τῆ ζωῆ καὶ τὴν κοινωνικὴν κατάστασι τῆς ἐποχῆς, βασιζομένη ἀποκλειστικὰ στὴ νοσολογικὴν κατάστασι, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ διάβασμα τῶν τραγουδιῶν, θὰ ἦτο κάπως παρακεκινδυνευμένη. Γι' αὐτὸ ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ παρακάμψωμε αὐτὸ τὸ ζήτημα.

Γενικά οἱ νοσολογικὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐμφανίζονται ταξινομημένες καὶ ἐπαρκῶς σαφεῖς. Σημαίνουσα ξενικὴ ἐπίδρασι παρὰ τὴ διαβίωσι τοῦ πληθυσμοῦ ὑπὸ συνεχῆ κατάκτησι δὲν παρουσιάζεται. Τὰ δνόματα τῶν νοσημάτων, ἢ συμπτωματολογία καὶ ἢ ὄρολογία, ἐκτὸς εἰς ὄσας περιπτώσεις ὁ ποιητὴς εἶναι ξενικῆς καταγωγῆς, ἀναφέρονται σὲ Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Τοῦτο ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμε πὼς ἡ Ἑνετικὴ καὶ ἡ Τουρκικὴ περίοδοι, στίς ὁποῖες ἀνήκουν κυρίως τὰ τραγούδια ποῦ πραγματευόμεθα, ἀφῆκαν τὴν Κρήτην σχεδὸν ἀνεπηρέαστην στὴ σφαῖρα τῆς ἐπιστήμης. Ἀντίθετα πρὸς τὴν πολεμικὴν καὶ ναυτικὴν τέχνην, τῶν ὁποίων τὴν ὀνοματολογία καὶ ὄρολογία κατὰ μέγιστον μέρος μᾶς ἐκληροδότησαν, στὴν ἰατρικὴν μᾶς ἀφῆκαν μὲ τὰ δικά μας. Τοῦτο εἶναι κάπως εὐεξηγήτητον ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ Τούρκοι ὑπῆρξαν περισσότερο πολεμισταὶ παρὰ ἐπιστήμονες καὶ ὅτι ὁ λαὸς μας, τοῦ ὁποίου ἡ συντηρητικότης εἶναι γνωστὴ, ὑπῆρξε κατὰ τὸ διάστημα ἀμφοτέρων τῶν κατακτήσεων, στενὰ προσηλωμένος εἰς τὰ πάτρια.

Β

Ο ΓΙΑΤΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ

Ὁ Κρητικὸς σὰν ἀρρωσθήση λέει: «πρῶτα ὁ θεὸς κι' ὕστερα ὁ γιατρός». Αὐτὸ σημαίνει πὼς θεωρεῖ τὸ Θεό, σὰν τὸν καλύτερο καὶ μεγαλύτερο γιατρό. Στὴν ἀρρώστια του παρακαλεῖ πρῶτα τὸ θεό:

Θέ μου καὶ γιάτρεψέ τῆνε κάθε καρδιὰ καημένη
καὶ γιάτρεψέ τῆνε κι' ἐμέ τὴν πολυπικραμένη.

Ἡ μεγαλοψυχία του διαφαίνεται καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Χωρὶς ἔγωισμό παρακαλεῖ τὸ θεὸ νὰ γιαιτρέψῃ πρῶτα κάθε καρδιὰ πὺ ἔχει καὶ ἀπὸ ἀρρώστια καὶ ὕστερα νὰ γιαιτρέψῃ καὶ τὴ δική του. Μετὰ τὸ Θεὸ πιστεύει ἀπόλυτα στὴ δύναμι τοῦ γιαιτροῦ:

Πονῶ κι' ἐγώ, πονεῖς κι' ἐσύ, τὰ δυὸ μας ἕναν πόνο·
ἔλα νὰ πᾶμε στοῦ γιαιτροῦ νὰ γιάνωμε ντελόγο.

Τὴν ἴδια πεποίθησι ἐκφράζει στὸ παρακάτω δίστιχο:

Πονῶ, πονεῖς, πονεῖς, πονῶ, πονῶ, πονεῖς, πονοῦμε
ἔλα νὰ πᾶμε στοῦ γιαιτροῦ κι' ἐκεῖ δά γιαιτρευοῦμε.

Ὅταν ἡ ἀρρώστια του εἶναι βαρειά, σὰν τὸν ἔρωτα π.χ., ὁ Κρητικὸς λέει:

Γιὰ τὸ Θεὸ δὲ βρῖσκεται στὸν κόσμον ἓνα βοτάνι
κι' ἓνας βασιλικὸς γιατρὸς, τὸν πόνο μου νὰ γιάνη;

Κι' ὅταν τέλος ἀπογοητευθῆ ἀπὸ τὴν ἀθεράπευτη
ἀρρώστια μου, τὸ ρίχνει στὴ φιλοσοφία. Κι' ἀπογοητευμέ-
νος, ὅπως εἶναι, τὰ λέει ἓνα χεράκι στοὺς γιατροὺς :

*Ένας γιατρός και δυὸ γιατροὶ και πέντε εἶντα δὰ κάμου
τὸν πόνο ἀπὸ χω στὴν καρδιά, δὲν ἤμποροῦν νὰ γιάνου

*Ὁλ' οἱ γιατροὶ συνάχτηκαν γιὰ τὸ δικό μου πόνο
μέ' δανε, με' ξανάδανε, κι' εἶπανε δὲ γλυτῶνω.

Μὰ εἶντα δὰ κάμου οἱ γιατροὶ ποῦναι βαθεῖα ἢ πληγὴ μου
στὸν κάτω κόσμον ἀκούγονται οἱ ἀνεστεναγμοὶ μου.

* * *

Τοὺς γιατροὺς ἡ Κρητικὴ Μοῦσα τοὺς διακρίνει, κά-
πως αὐθαίρετα βέβαια, σὲ ἀπλοῦς, σὲ βασιλικούς, σὲ ἴπι-
τήδειους (ἐπιδέξιους) και σὲ καλοῦς. Γιατρὸς εἶναι στὴν
Κρήτη αὐτὸς ποὺ κάνει θεραπείες. Βασιλικὸς γιατρὸς εἶ-
ναι ὁ Κυβερνητικὸς, ὁ σπουδασμένος. Πιτήδειος, εἶναι αὐ-
τὸς ποὺ γνωρίζει καλὰ τὴ δουλειά του. Καὶ καλὸς εἶναι
ἐκεῖνος ποὺ φημίζεται. Ἡ διάκρισις, ἂν ἐξετάσετε, εἶναι
τελείως ὑποκειμενικὴ :

*Έφτά γιατροὶ με' διατηροῦν, οἱ τρεῖς μου παίρνουν αἷμα
κι' οἱ τέσσερις μου τὸ ἴπανε πὼς δὰ χαθῶ γιὰ σένα.

*Έφτά γιατροὶ βασιλικοὶ γιατρεύουν ἓναν πόνο
κι' ἐσύ μ' ἓνα σου ξάνοισμα, τότε γιατρεύεις μόνο.

Γιατρὸ πιδέξο (ἢ ἴπιτήδειο) ποῦ δὰ βρῶ νὰ ἴχη πιτήδειο χέρι
νὰ σκίση τὴν καρδοῦλα μου με' δίκωπο μαχαίρι;

Σάν εἶσαι σὺ καλὸς γιατρός ποῦ 'ναι τὰ γιατρικά σου
καὶ ποῦ 'ναι οἱ γιατρεμένοι σου νάρθω κι' ἐγὼ κοντά σου

Γιατροὶ στὴν Κρήτη εἶναι ἀκόμη καὶ οἱ «παθοί». Ἀπλάδῃ αὐτοὶ ποὺ ἀρρώστησαν ἀπὸ κάποια ἀρρώστια καὶ θεραπεύθησαν. Ὁ Κρητικὸς λέει : «Ὁ παθὸς εἶναι καὶ γιατρός». Οἱ «παθοί» αὐτοὶ γνωρίζουν τὰ «σουσούμνια» (τὰ συμπτώματα) τῆς ἀρρώστιας ποὺ ἔπαθαν κι' ὅταν ἀρρωστήσῃ κανεὶς, καλοῦνται νὰ ἀποφανθοῦν ἂν ἡ ἀρρώστια τοῦ μοιάζει μὲ τὴ δική του. Ἡ ἔννοια αὐτὴ βρίσκεται στὸ παρακάτω δίστιχο :

Ἔλεγε οἱ γιατροὶ νὰ μαζωχτοῦν κι' ὄλ' οἱ παθοὶ τοῦ κόσμου
δὲ μοῦ τὴ σβύνουν τὴ φροθιά ὅπου μὲ καιεῖ, φῶς μου!

Σήμερο ἡ συνήθεια αὐτὴ ὑπάρχει ἀκόμη στὴν Κρήτη, ἀλλὰ κάπως περιορισμένη.

Τέλος, γιατροὶ θεωροῦνται στὴν Κρήτη καὶ οἱ «μάγοι», οἱ «μοιράρηδες» ἢ οἱ «δασκάλοι», ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ λαός. Τέτοιοι ἦσαν πρὸ μικροῦ ἀκόμη χρόνου πολλοί, ὅπως ὁ Μουσιῆς στὸ Τζερμάδω Λασιθίου, ὁ μοιράρης τοῦ Βορροῦ (μικροῦ χωριοῦ τῆς Πεδιάδας), ὁ Χρονονικολῆς στὸ Βραχάσι, ὁ Κριτσώτης, καὶ ἄλλοι. Σήμερο ὑπάρχουν εὐτυχῶς μόνο ὑπολείμματα καὶ ἴσως-ἴσως σὲ ὄλες τὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίες, νὰ ὑπάρχη μιὰ μόνον γυναῖκα-μοιράρισσα, ἡ Φωτεινὴ Φιορεντζάκη, στὸ χωριὸ Λίμναις Μεραμβέλλου. Ἡ Κρητικὴ μοῦσα τοὺς ἐτίμησε κι' αὐτοὺς :

Γιατροὶ καὶ μάγοι τό 'πανε νὰ μὴ ζητῶ βοτάνι
γιατ' ἢ πληγὴ ποῦ μ' ἀνοιξες δὲν εἶναι γιὰ νὰ γιάνη

Γενικὰ οἱ γιατροὶ στὴν Κρήτη, ἀπελάμβαναν καὶ ἀπο-

λαμβάνουν εξαιρετικής εκτιμήσεως. «Χρειαζόμενος ἄνθρωπος» λέγει ὁ Κρητικὸς γιὰ τὸ γιαιτρό του. Δηλαδή ἄνθρωπος πὺ μπορεῖ νὰ μοῦ χρησιμεύσῃ καὶ γι' αὐτὸ τρέπει πάντοτε νὰ τὰ ἔχω καλὰ μαζύ του. Ἡ ἐκτίμησι αὐτὴ ἀφορᾷ ὅλους τοὺς γιαιτροὺς. Τὸν πρακτικὸ, τὸ βασιλικὸ, τὸ μοιράρη. Μὰ πὺ πολὺ βέβαια τὸν δεύτερο πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ σεβασμὸς εἶναι βαθύτατος. Σήμερο μάλιστα πὺ οἱ πρακτικοὶ γιαιτροὶ κι' οἱ μοιράρηδες μετροῦνται στὰ δάκτυλα, ὁ ἐπιστήμων γιαιτρός εἶναι ἀντικείμενο λατρείας ἀρκεῖ μαζύ μὲ τὰ ἐπιστημονικά του προσόντα νὰ εἶναι καὶ λίγο ἀνθρωπιστής.

Στὴν Κρήτη, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὰ τραγοῦδια, οἱ ὑπηρεσίες τοῦ γιαιτροῦ ἀμοίβονται καλὰ.

Δέκα βενέτικα φλουριά σαράντα δυὸ κοσάρια
δίδω νὰ φέρουν τὸ γιαιτρό πέντε ἔξε παληκάρια.

(Κρητικὸ ριζιτικὸ συλ. Σπανδωνίδου)

Μὰ ἡ ἀμοιβὴ αὐτὴ ἀφοροῦσε τοὺς παλιούς γιαιτροὺς. Τὴν ἴδια ἀμοιβὴ ἀναφέρει κι' ἓνα παλιὸ λαϊκὸ τραγοῦδι τῆς συλλογῆς Γιανναράκη :

Γιαιτρέ μου, γιαιτρεψέ μου το κι' ἐμένα τὸ παιδί μου
κι' ἂν θέλῃς χίλια δούδω σου κι' ἂν θέλῃς πεντακόσα
κι' ἂν εἶν' κι' ἐκεῖνα λίγα σου δούδω σου κι' ἄλλα τόσα.

Σήμερον κατὰ κανόνα ὁ γιαιτρός καὶ στὴν Κρήτη δὲν μένει εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ του. Πολλὲς φορὲς, μάλιστα στὰ χωριά, δὲν τὸν ἐπαρκεῖ νὰ ζήσει, γι' αὐτὸ καταφεύγει καὶ στὴ γεωργία. Ἔτσι ἡ ἐπιστήμη κατανατὰ πάρεργο. Ἄλλες φορὲς γυρεύει περισσότερα ἀπὸ τοὺς

πελάτες του και καταφεύγει στα δικαστήρια, πράγμα που τον κάνει να γάνη σε αξιοπρέπεια.

* * *

Ἡ ἐπίσημη Κρητικὴ μοῦσα ἀναφέρει κι' αὐτὴ ἀρκετὰ γιὰ τοὺς γιατροὺς. Ὅπως εἶπαμε ὅμως παραπάνω, γιατρός εἶναι στὴν Κρήτη κάθε ἄνθρωπος πού ξαίρει νὰ κάνη θε-
ραπείες. Κι' ἐπειδὴ κανεὶς δὲν εἶναι πού νὰ μὴν ξαίρει, ὅλοι οἱ Κρητικοί, ποιὸς λίγῳ, ποιὸς πολὺ, εἶναι γιατροί. Γι' αὐτὸ στὴν Κρήτη ὑπάρχει μιὰ παροιμία : «γιατρός εἶν' κι' ὁ λύχνος» πού ἐρμηνεύεται: «ὅπως ὅλοι στὴν Κρήτη εἶναι γιατροί, ἔτσι καὶ τὸ λυχνάρι εἶναι γιατρός». Κι' αὐ-
τὸ γιατί γιατρεύγει μὲ τὸ λάδι του πολλὰς ἀρρώστειες :

Ὅλο τὸν κόσμον γύρεψα λαγκάδι καὶ λαγκάδι
δὲν ἦϋρηκ' ἄλλο γιατρικὸ σὰν τοῦ γιατροῦ (λύχνου) τὸ λάδι.

Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια γιατρός, ἦταν καὶ ἡ βοσκοπούλα τοῦ Μοσχολέου, πού γιὰ νὰ θεραπεύσῃ τὸν ἀγαπητικὸ της ἀπὸ τὴ λιποθυμία :

Παίρνει κρύον νερὸν ἀπὸ τὴ βρύσι
κι' ἔρχεται πρὸς ἐκεῖνον νὰ τὸ ρίξῃ
ραίνει καὶ λαντουρᾶ τὸ πρόσωπόν του
λογιάζοντας πὼς νάναί γιατρικόν του.

Γιὰ τοὺς μάγους-γιατροὺς μᾶς μιλεῖ, κάπως ἐπίσημα, ἡ Κρητικὴ τραγωδία «Ζήνων», πού γράφτηκε στὸ Ἡράκλειο, ἀπὸ ἄγνωστο ποιητὴ, κατὰ τὸ 1669. Στὴν κωμωδία αὐτὴ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ζήνων, ἔχει στὰ ἀνάκτορά του ἐπίσημα τὸ μάγο του. Γιατὶ τὸν ἔχει, μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος :

Οἱ μάγοι ξέρουσι καλά τὸ πῶς ἐκεῖ ἐπάνω
δείχνουσι τ' ἄστρα ὅ γιὰ μᾶς καὶ ὅτι ποῦ θεὸς νὰ κάνω

Κι' ἐπειδὴ θέλει νὰ πληροφορηθῆ καί, φωνάζει τὸ
μάγο του, ποῦ ὀνομάζεται Ἐουφημιανός, λέγοντας :

Ἐουφημιανέ, διδάσκαλε, πρόβαλε τῆς μαγείας
ρήτορα πολλὰ ἔξακουστὲ καὶ τῆς ἀστρολογίας.

Δικαιολογούμενος δὲ στοὺς στίχους 97—100, λέγει
ὅτι τὸν ἐφώναξε γιὰ νὰ τοῦ γνωστοποιήσῃ τί θὰ συμβῆ
σὲ λίγη ὥρα «ἐπειδὴ καὶ τ' ἀπόκρυφα τῶν ἀστρον κατέ-
χει, ἐπειδὴ μὲ τὸ νοῦν του τὸ οὐρανὸς ξετροῦχει καὶ
ἐπειδὴ τέλος γνωρίζει τὸ ριζικὸ (τὴ μοῖρα) τοῦ κάθε ἀν-
θρώπου». Μετὰ τὴν πρόσκλησι τοῦ μάγου, ὁ ποιητὴς σὲ
μιὰ ὑποσημείωσι μὲ πεζὸ λόγῳ, λέγει: «τότες ἀνοίγει ἡ
προσπετιβα, (αὐλαία), τῆς σένας (σκηνῆς) καὶ φαίνεται ὁ
μάγος καὶ ἔχει ἓνα ταούλι (νταούλι) ὀμπροστά του μὲ πολ-
λὰ λίμπρα (βιβλία) ἄπάνω σὲ δαῦτο καὶ κάθεται σὲ μιὰ
καδέκλα (καρέκλα) καὶ διαβάζει».

Ἀναφέρομε τίς λεπτομέρειες αὐτὲς γιὰ νὰ τονίσωμε
δύο πράγματα : πρῶτο τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐπὶ τοῦ
εἴδους τούτου τῶν γιατρῶν στὴν Κρήτη καὶ δεύτερο, τὴ
σπουδαιοφανῆ εἴσοδο τοῦ μάγου στὴ σκηνὴ μὲ ὅλα του τὰ
σύνεργα.

Οἱ μάγοι ἢ μοιράρηδες στὴν Κρήτη, δὲν εἶναι ὅπως
μᾶς τοὺς περιγράφει ὁ ποιητὴς. Ὁ Ἐουφημιανός του μοι-
άζει περισσότερο μὲ ἱερέα τοῦ Ζωροάστρου, παρὰ μὲ Κρη-
τικὸ μάγο. Οἱ μάγοι στὴν Κρήτη, ἂν καὶ λέγονται ἀπὸ τὸ
λαὸ «δασκάλιοι», δὲν εἶναι καθόλου μορφωμένοι. Πολλὲς
φορὲς μάλιστα δὲν ξαίρουν οὔτε τὸ ἄλφα. Τὴν δουλιὰ
τοὺς ὅμως τὴν κάνουν καλά. Ἐχουν ἀπαραίτητα ἓνα βι-

βλίο παλιό, ἀπόκτημα κληρονομικό, πού εἶναι γραμμένο μὲ σημαδιακά γράμματα καὶ κάποτε μὲ τὸ χέρι ἢ καὶ τυπωμένο. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἔχει πάντοτε σχέσι μὲ τὰ σεληνιακὰ ζώδια. Ὁ «δάσκαλος» τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ βγάλῃ τοὺς χρησμούς του, οἱ ὁποῖοι πολλὰς φορὰς μοιάζουν μὲ τοὺς χρησμούς τῆς πυθείας. Οἱ χρησμοὶ στρέφονται στὸ ἂν θὰ ζήσῃ ὁ ἄρρωστος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρωτοῦν καὶ στὸ τί γιαιτρικὰ θέλει γιὰ νὰ γιάνῃ. Στὸ πρῶτο συμβαίνει πολλὰς φορὰς τὸ ἀντίθετο ἀπ' ὅτι θὰ πεῖ ὁ «δάσκαλος». Στὸ δεύτερο ἀπαραίτητο φάρμακο εἶναι ἡ καταφυγὴ στὴ θρησκεία ἢ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς «φυλακτοῦ», πού κατὰ κανόνα ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ κόλλα χαρτί πάνω στὴν ὁποία εἶναι γραμμένες εὐχὰς ἐκκλησιαστικὰς ἢ ἀποσπάσματα ἀπὸ προφητεῖες. Πολλοὶ ἐν τούτοις «δασκάλοι» ἐφημίζοντο στὴν Κρήτη ὡς «κατεχάρηδες». Κι ἓνας τέτοιος ἦταν ὁ μοιράρης τοῦ Βορροῦ, πού, ὅπως λένε, εἶχε μεγάλας ἐπιτυχίαις.

* * *

Στὴν κωμωδία «Γύπαρις», πού δὲν φαίνεται τόσο ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς Ἰταλικὰς γνώσεις τοῦ προηγουμένου ποιήματος, διευκρινίζεται μὲ ἀπλότητα ἡ πραγματικὴ θέσι τοῦ μάγου—γιατροῦ στὴν Κρήτη. Ἡ ἐρωτευμένη γριὰ Φροσύνη μονολογοῦσα στοὺς στίχους 276 τῆς πρώτης πράξεως, λέγει:

«...Μὰ τοῦτο μὲ παρηγοῶ γιὰτ' ἤθελα γροικῆσαι
τὸ πῶς σὲ τοῦτα τὰ λαγκά, σιμὰ στὴν ἄσπρη βρύσι
βρίσκειται γ' εἰς παλιὸς βοσκὸς τοὺς χρόνους φορτωμένος,
ἀπὸ μικρὸς στά μαγικά καλὰ δασκαλεμένος.
Εἶντα μιλοῦσι τὰ πουλιά, ξεῦρει σὰν εἶχ' ἀκούσει
ὄντας γυρίζου ἀπεταχτὰ καὶ γλυκοκελαδοῦσι.

Γροικᾶ καὶ τῷ χελιδονίῳ γιάντα τὸ ριζικόν τους
Κράζουν περίσσα ἀντίδικο μὲ τὸν κηλαδισμόν τους.
Πιάνει τὸ χόρτο ὅπου θές, γνωρίζει καὶ τὰ ξαίρει
καὶ τὴν γιατρεία πᾶσα ἀρρωστίας δύνεται νὰ τὴν εἶρη.
Μὲ χόρτα λέσι ἀλοιφή πὼς κάνει καὶ μὲ γάλα
καὶ μετὰ κείνη γίνονται θαμάσματα μεγάλα.
Κι' οἱ μαῦρες τὴν ἀλοιφονται καὶ παρενθὺς ἀσπρίζου
κι' οἱ γράδες εἰς τὰ νειότα τους, πάλι ξαναγυρίζου».

Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ μάγου, πού περιγράφει ὁ ἄγνω-
στος ποιητὴς τοῦ Γύπαρι, προσαρμόζεται ἐπαρκῶς στὸν
τύπο τοῦ μοιράρη-γιατροῦ τῆς Κρήτης. Ὁ τύπος αὐτὸς
ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀγαθὴ μορφή τῆς μαγείας. Ἡ μαύ-
ρη μαγεία, ὅπως ἐννοεῖται ἢ τέχνη τῶν «δεσιμάτων»
καὶ «καρφωμάτων», δὲν εἶναι τόσο γνωστὴ στὴν Κρήτη,
ἢ κι' ἂν εἶναι, ἐξασκεῖται ἀπὸ ἀγύρτες, τοὺς ὁποίους πε-
ρισσότερο φοβοῦνται οἱ Κρητικοί, παρὰ σέβονται. Κι' ἐπει-
δὴ στὴ μαύρη μαγεία ὑπάγονται κανονικὰ οἱ ἐξορκισμοὶ
καὶ οἱ ἐπωδές, βρίζομαι στὴν ἀνάγκη νὰ δηλώσω πὼς οἱ
ἐξορκισμοὶ καὶ οἱ ἐπωδές πού ὑπάρχουν σὲ τόση ἀφθονία
στὴν Κρητικὴ λαογραφία, χρησιμοποιοῦνται, ὅπως θὰ πε-
ριγράψωμε παρακάτω, μόνο γιὰ καλὸ σκοπὸ, ἀπὸ τὸν Κρη-
τικὸ λαό.

* * *

Ὁ Σαχλίκης κι' ὁ Χοῦμνος δὲν ἀναφέρουν στὰ τρα-
γούδια τους σπουδαῖα πράγματα γιὰ τοὺς γιατροὺς. Βε-
βαιώνουν ἀπλῶς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, πὼς στὴν Κρήτη
ὑπῆρχαν γιατροὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τους. Τί εἶδους ὅμως
γιατροὶ ἦσαν, δὲν μᾶς δίδουν νὰ καταλάβωμε.

* * *

Στὸν «Ἐρωτόκριτο», σὲ πολλὰ μέρη, βρίσκομε στίχους νὰ ἀναφέρονται στοὺς γιατροὺς. Στὴν ἀρρώστια τοῦ Πεξόστρατου,

Ἔλ' οἱ γιατροὶ μὲ μιὰ βουλή ἐλέγασι πὼς γιάνει.

(στ. Α' 1426)

Στὸ κονταροκτύπημα, ὅταν τὸ ἄλογο τοῦ Γλυκόστρατου πέφτει καὶ τοῦ τσακίζει τὸ χέρι,

ἐφέρασινε τοὺς γιατροὺς, ἐκείνη τὴν ἡμέραν.

(στ. Β. 1755)

Γιὰ τὸν πληγωμένο φίλο τοῦ Ἐρωτόκριτου Πολύδωρο,

Ἔλ' οἱ γιατροὶ ἴπασιν ὀψὲς πὼς δὲ μορεῖ νὰ γιάνη.

(στ. Δ. 1360)

Καὶ τέλος ὅταν ὁ Ἐρωτόκριτος πληγώνεται κατὰ τὴ μονομαχία του μὲ τὸν Ἄριστο καὶ ἀναγκάζει τὸ ρῆγα τῆς Βλαχιάς νὰ παραιτήσῃ τὸν πόλεμο :

Πολλὴ χαρὰ ὁ βασιλεὺς ἐπῆρεν κι' ἔλ' οἱ ἄλλοι πέμπει στὴ χώρα κι' οἱ γιατροὶ, ἤρθαν οἱ πλιὰ μεγάλοι

(Ε. 36)

Ἄκόμη, σὰν ὁ ἴδιος πληγωμένος μεταφέρθηκε στὸ παλάτι, γιὰ νὰ θεραπευθῆ γρηγορότερα,

ἐμπαινοβγαίνουν οἱ γιατροὶ δέκα φορές τὴν ὥρα κι' ἤφευε ὁ ρῆγας κι' ἤφευε πρώτους κι' ἀπ' ἄλλη χώρα.

(Ε. 103)

Κι' ὁ Βισσέντζος Κορνάρος, δὲν ἀναφέρει σπουδαῖα πρᾶγματα γιὰ τοὺς γιατροὺς. Ὅ,τι ἀναφέρει τὸ ἀναφέρει ἐπεισοδιακᾶ. Σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ποιήματός του, διακρίνει καλοὺς γιατροὺς, μεγάλους γιατροὺς, πρῶτους γιατροὺς, ἀλλὰ τί χαρακτηριστικὰ ἔχει ἡ κάθε κατηγορία αὐτῆ τῶν γιατρῶν, δὲν μᾶς δίδει νὰ καταλάβωμε. Στους τελευταίους στίχους τοῦ μέρους πού ἀναφέρουμε, μᾶς δίδει μόνο τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ρήγας τῶν Ἀθηναίων, «μετεκάλεσε» κι' ἄλλους γιατροὺς ἀπὸ ἄλλη χώρα γιὰ νὰ θεραπεύσουν τὸν πολεμιστὴ πού ἔσωσε τὴ χώρα του. Ἡ μετάκλησις ἐπομένως γιατροῦ—πού τόσο συνηθίζεται στὴν ἐποχὴ μας—γιὰ τὴ θεραπεία μεγάλης ἀξίας ἀσθενῶν, ἀποτελεῖ μιὰ παλιὰ συνήθεια.

* * *

Στὴν κωμωδία «Στάθης» τοῦ Φόλλα Μενώτου, πρωταγωνιστὴς παρουσιάζεται ἓνας γιατρός, τὸν ὁποῖο ὁ ποιητής, ἐπὶ τὸ ἰταλικότερον, ἀποκαλεῖ «ντοτόρες». Ὁ ντοτόρες αὐτός, ἂν καὶ ἠλικιωμένος, ἐρωτεύεται «διακαῶς» τὴν ὄραία κόρη τοῦ Στάθης Κυπριώτη, Φαίδρα. Ὁ ἴδιος στὴν ἑβδομῃ σκηνῇ, μονολογῶντας γιὰ τὸν ἔρωτα, λέγει :

Κρίσις δὲν εἶν' χειρότερη καὶ πλιὰ τυραννισμένη

Συχνιὰ μὲ κάνει ὁ λογισμὸς καὶ δὲν κατέω πού 'μαι
Μποροτόλους ἐλησημόνησα, Τζανότους δὲν θυμοῦμαι
παράγραφο δὲν ἔχω μπλιὸ στό νοῦ μου οὐδὲ ντιγέστα
μηδὲ ἀκορζέρομαι τὸ πῶς φορῶ ντοτόρε βέστα.

(Z. 265—302)

Οἱ στίχοι αὐτοί, μεταφραζόμενοι στὴν Ἑλληνικὴ

γλώσσα ἀπὸ τὴν Ἱταλοελληνικὴ πὸν μεταχειρίζεται ὁ ποιητὴς λένει:

«Συχνὰ μὲ κάνουν οἱ σκέψεις μου νὰ μὴ γνωρίζω ποῦ βρίσκομε. Τοὺς Μπορτόλους τοὺς ἔλησμόνησα, τοὺς Τζανότους δὲν τοὺς θυμοῦμαι. Ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν ἀνωτέρω δὲν συγκρατῶ πλὴν στὸ μυαλό μου οὔτε παράγραφο, οὔτε ἐγκυκλοπαιδικὸ θέμα, οὔτε αἰσθάνομαι τὸ πὼς φορῶ ροῦχα γιατροῦ».

Ὁ μονόλογος αὐτὸς τοῦ ἐρωτευμένου γιατροῦ, μᾶς παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τοὺς γιατροὺς τῆς ἐποχῆς του. Πρῶτα-πρῶτα ἀφήνει νὰ διαφαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη γιατροὶ σπουδασμένοι. Καὶ δεύτερο, ὅτι οἱ γιατροὶ τῆς ἐποχῆς φορούσανε εἰδικὴ ἐνδυμασία, πὸν τοὺς ἀπέδιδε μεγαλύτερο κύρος. Λέγοντας στὸ μολόγὸ του ὁ γιατρός ὅτι ξέχασε καὶ τοὺς Μπορτόλους καὶ τοὺς Τζανότους ἐννοεῖ βέβαια ὅτι ξέχασε ὅ,τι εἶχε διδαχθῆ ἀπὸ αὐτούς, ἢ ὅ,τι εἶχε διαβάσει στὰ συγγράμματά τους.

Μπορτόλους, μᾶλλον δὲ Πορτόλους, πιστεύομε νὰ ἐννοῆ τοὺς διαπρεπεῖς Ρεθυμνίους, Φραγκῆσκο Πόρτο (πατέρα) καθηγητὴ τῶν Ἑλληνικῶν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Φερράρας πρὸ τοῦ 1581, καὶ Αἰμίλιον Πόρτο (υἱὸν), καθηγητὴ τῶν Ἑλληνικῶν εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Λωζάνης καὶ τῆς Αἰδελβέργης κατὰ τὰ ἔτη 1584 καὶ 1592. Πιθανὸν ἐπίσης μὲ τὴν ὀνομασία Τζανότους νὰ ἐννοῆ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἐξέδιδον στὴν Ἱταλία οἱ Ἕλληνες τυπογράφοι Χριστόφορος καὶ Πέτρος Τζανέτοι ἢ Τζανότοι κατὰ τὸ 1573. Καὶ ἂν ὅμως δὲν ἐννοεῖ τὰ πρόσωπα αὐτά, βέβαιον εἶναι, ὅτι, ὅπως ἀπὸ τοὺς στίχους τούτους διαφαί-

νεται, τὴν ἐποχὴ τοῦ Φόλλα Μενώτου, ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη γιανοί, μὲ κάποια ἀνώτερη μόρφωση.

Γιὰ τὸ δεύτερο ζήτημα, τῆς ἐνδυμασίας, γνωρίζομε ὅτι πολλοὶ γιανοί τοῦ προσφάτου παρελθόντος, ἐπρόφθασαν τὴ συνήθεια αὐτῆ τοῦ ἐπισήμου ἐνδύματος ποὺ φορούσανε μέχρι τῆς καθόδου τοῦ πρίγκηπος Γεωργίου στὴν Κρήτη (1898). Τὸ ἔνδυμα τοῦτο (εἶδος ρεδιγκότας) συνεπληροῦτο ἀπὸ ψηλὸ καπέλλο ἢ, ὅπως τὸ ἔλεγαν τότε, «σκληρό». Ἐν τὸ ἴδιο ἔνδυμα φορούσανε οἱ συνάδελφοι τοῦ 1645 δὲ γνωρίζομε. Πάντως, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴ γενικὴ σημασίαν ποὺ εἶχε τὸ ἔνδυμα κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, ἡ ἰδιαιτέρη ἐνδυμασία τῶν γιανῶν εἶχε σχέσιν μὲ τὴν ἐπισημότητα τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ἔδειχνε, ὅτι ὁ φέρων τοῦτο ἦταν, σὰν γιανός, ἐπίσημο πρόσωπο ἢ ὅτι ἀνῆκε, λόγῳ τοῦ ἐπαγγέλματός του, στὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν.

* * *

Στὴν κωμωδία «Φορτουνάτος» τοῦ Μάρκου Φώσκολου, βρίσκομε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τοὺς γιανούς τῆς ἐποχῆς του. Πρωταγωνιστὴς εἶναι ἐδῶ ὁ γέρο-γιανός Λούρας, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὸ Ἡράκλειο ἀπὸ ἐξαιτίας καὶ ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμά του. Ὁ ἴδιος, παρὰ τὴν ἡλικίαν του, ἐρωτεύεται τὴν ὁμορφὴν Πετρονέλλα, κόρη τῆς πελάτισσας του «κερὰ Μηλιάς». Ὁ ἔρωτάς του ἀρχίζει ἀφ' ὅτου—ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω—ἡ κερὰ Μηλιά ἀρρωσταίνει μὲ κάποιο κολικὸ καὶ φωνάζει τὸ Λούρα, νὰ τὴν θεραπεύσῃ. Διηγούμενος ὁ Λούρας τὸν ἔρωτά του στὸν ὑπηρέτη του Μπόζικη λέγει μεταξὺ τῶν ἄλλων :

*Ἡκραξε ἓνα δυὸ γιατρούς, μὰ τοῦτοι τὸ κακό τση
 δὲν ἐγνωρίσασι καλά
 Γιατί δὲν ἦσαν πράτικοι καθὼς ἡ τέχνη θέλει
 μηδὲ στουδιάρα Γαληνό, μηδὲ κι' Ἀριστοτέλη
 Ἀντρομάχο, Ἐσκουλάπιο, Ἀβιένα, Μιθριδάτη,
 Διοσκορίδη τὸ θαυμαστό καὶ τὸ σοφὸ Ἴπποκράτη.
 Πέμπει καὶ μήνυσε κι' ἐμὲ νά τηγε βιζιτάρω
 καὶ τὸ κακό τση τὸ πολὺ κι' ἄμετρο νά κουράρω.
 Ἐγὼ πού ξαίρεις πὼς γιατρός ἄλλος καλύτερός μου
 τῆ σήμερο δὲ βρίσκεται καὶ τοῦτ' οἱ ἄλλοι ἔμπρος μου
 δὲν ξεύρουσι εἴντα γίνεται, πάραυτας πενετράρω
 μὲ τὴν πολλὴ σιέντζια ὅπου ἐσερτσιτάρω
 καὶ τοῦ κακοῦ τὴν ἀφορμὴ βρίσκω ἀπὸ ποῦ κινᾶται
 καὶ τὸ ρεμέδιο του ζιμιό, πὼς θὲ νά κυβερνᾶται».

Οἱ στίχοι αὐτοί, μετὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῶν ἰταλικῶν λέ-
 ξεων πού περιέχουν, λένε:

*Ἐφώναξε (δηλαδὴ ἡ κερά Μηλιᾶ) ἓνα δυὸ γιατρούς
 ἀλλὰ ἐκεῖνοι δὲν κατόρθωσαν νά διαγνώσουν καλά τὴν ἀρ-
 ρώστια ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε. Δὲν κατόρθωσαν δὲ νά κά-
 μουν καλὴ διάγνωσι γιατί δὲν ἦσαν ἔμπειροι (pratico=
 ἔμπειρος), ὅπως χρειάζεται νά εἶναι κανεὶς στὴν ἰατρικὴ
 τέχνη. Οὔτε εἶχαν σπουδάσει (studiare=σπουδάζω) τὸν
 Γαληνό, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ἀντρομάχο, τὸν Ἀσκληπιό,
 τὸν Ἀβικένα, τὸν Μιθριδάτη, τὸν ἄξιο θαυμασμοῦ Διοσκο-
 ρίδη καὶ τὸν σοφὸ Ἴπποκράτη. Πέμπει λοιπὸν (ἡ κερά Μη-
 λιᾶ) καὶ μὲ εἰδοποιεῖ νά τὴν ἐπισκεφθῶ (visitare=ἐπι-
 σκέπτομαι) καὶ τὴν πολλὴ ἀρρωστία πού εἶχε νά τῆς θε-
 ραπεύσω (curare=θεραπεύω). Ἐγὼ, πού ὅπως γνωρίζεις
 (ἐσὺ Μποζίκη) καλύτερός μου γιατρός δὲν βρίσκεται στὴν
 πόλι αὐτὴ, καὶ τοῦτοι ἐδῶ οἱ ἄλλοι πού ὑπάρχουν δὲν
 γνωρίζουν μπροστά μου τί τοὺς γίνεται, ἀμέσως καταλα-

βαίνω (penetrare = εισέρχομαι στο νόημα, καταλαβαίνω, διαγνώθω), επειδή εξετάζω (esercitare = εξετάζω) με πολλή σοφία (scienza = σοφία, επιστήμη) και βρίσκω την αιλία της αρρώστιας, τὸ μέρος πὸν ἀρχίζει καὶ τὸ φάρμακο (remedium : λατινικὴ ὀνομασία φαρμάκου) πὸν χρειάζεται για νὰ θεραπευθῆ γρήγορα».

Ἐδῶ ὁ ποιητὴς (πὸν μᾶς φαίνεται πὸς εἶχε κάποια σχέσι μὲ τὴν ἰατρικὴν), μᾶς πληροφορεῖ τρία πράγματα : Πρῶτο, ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴν του γιανοὶ ἐμπειρικοὶ καὶ γιανοὶ σπουδασμένοι. Δεύτερο ὅτι οἱ σπουδασμένοι γιανοὶ ἐσπούδαζαν τὸ Γαληνόν, τὸν Ἄριστοτέλη, τὸν Ἀντρώμαχο, τὸν Ἀσκληπιόν, τὸν Ἀβιένα (ἢ Ἀβικένα), τὸν Μιθριδάτη, τὸν Διοσκορίδη καὶ τὸν Ἴπποκράτη. Καὶ τρίτο ὅτι ὅταν ἓνας γιανὸς ἐκαλεῖτο σὲ ὅποιον ὀδηποτε ἀρρωστο, μὲ τὴν ἐξέτασί του ἐπεδίωκε νὰ ἀνακαλύψῃ τρία πράγματα : τὴν αἰτιολογίαν τῆς ἀρρώστιας, τὸ μέρος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζε, δηλαδὴ τὴν παθογένεια, καὶ τὸ φάρμακο πὸν ἤθελε για νὰ γίνῃ καλά.

Τὸ ὅτι στὴν Κρήτη ὑπῆρχαν γιανοὶ ἐμπειρικοὶ καὶ γιανοὶ σπουδασμένοι, τὸ συναντήσαμε καὶ παραπάνω σὲ ἄλλα τραγούδια. Ὁ Φώσκολος ὁμως, πὸν πιθανὸν νὰ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος γιανός, μᾶς πληροφορεῖ κατὰ τὸ θετικώτερο : Τίς σπουδὲς πὸν ἔκαναν οἱ σπουδασμένοι γιανοὶ. Δίπλα μάλιστα σ' αὐτούς, ἀφήνει νὰ διαφαίνονται καλύτερα οἱ ἐμπειρικοὶ γιανοὶ, δηλαδὴ οἱ γιανοὶ πὸν δὲν εἶχαν σπουδάσει τὸ Γαληνόν, τὸν Ἄριστοτέλη καὶ τοὺς ἄλλους.

Γιὰ τὰ συγγράμματα πὸν διάβαζαν οἱ σπουδασμένοι γιανοὶ, δὲν ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε, παρὰ ὅτι ἀποτελοῦν τίς ὑποθήκες παλαιότερων γιανῶν Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνο-

μαθῶν. Ἐκὼς θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσωμε ὅτι ἡ μόρφωσι πὺ ἐλάμβαναν οἱ γιατροὶ τότε, περιελάμβανε γνώσεις ἀνατομικῆς, φυσιολογικῆς, χειρουργικῆς, φαρμακολογικῆς, κανόνες ἰατρικῆς, δηλητήρια κλπ. καὶ ἦταν ἄρκετὰ πλήρης. Ἐν μάλιστα στίς εἰδικῆς αὐτῆς γνώσεις προσθέσωμε καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ μεταφυσική του, καὶ ἄκόμη τὴ γνῶσι τῆς λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς φιλολογίας, τὴν ὁποία κατ' ἀνάγκην θ' ἀποκοῦσαν κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Ἰταλία, οἱ σπουδασμένοι γιατροὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φώσκολου, θὰ ἀποτελοῦσαν ἐξαιρετικῆς μορφώσεως προσωπικότητες.

Ἡ τρίτη τέλος πληροφορία πὺ μᾶς δίδει ὁ ποιητῆς σχετικὰ μὲ τίς ἀναζητήσεις πὺ ἀπασχολοῦν τὸ σπουδασμένο γιατρὸ στὴν ἐξέτασί του, συμπέπει ἀπόλυτα μὲ τὰ ὅσα περιγράψαμε παραπάνω, στὸ κεφάλαιο τῆς ἀρρώστιας. Ἡ αἰτιολογία, ἡ διάγνωσις, ἡ πρόγνωσις καὶ ἡ θεραπεία, ἀποτελοῦσαν καὶ τότε τὰ βασικότερα σημεῖα τῆς ἐρεῦνης.

Ὁ ἴδιος ποιητῆς, στὸ δεύτερο μέρος τῆς κωμωδίας του, μᾶς περιγράφει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λουῖρα καὶ τὴ φροντίδα του γιὰ τὴν πάσχουσα, παρουσιάζοντας αὐτὸν νὰ ἐπιστρέφει μετὰ τὴν ἐξέτασι στὸ ἰατρεῖο του καὶ νὰ συμβουλεύεται τὰ βιβλία του.

Κι' ἀπῆς στὸ σπίτι ἦσσαν μὲ δίχως ἄργητ' ἄλλη
ἐμπαῖνω στὸ στουδιαῖο μου (studio=σπουδαστήριον)
μὲ προθυμιά μεγάλη,
καὶ ὅλα τὰ λίμπρα μου ἤπιασα νὰ τὰ φυλλομετρήσω
τὸν πόνο τοῦ κερᾶς Μηλιᾶς, νὰ δῶ νὰ κυβερνήσω.

Ἡ πράξις αὐτὴ τοῦ γιατροῦ Λουῖρα παρουσιάζει τὸν

γιατρό τοῦ 1669, μὲ ἀρχεὺς ἀνθρωπιστικὲς καὶ ἀντιλήψεις ἐξελιγμένους. Προορισμὸ τοῦ ἔχει νὰ θεραπεύη τὶς ἀρρώστους. Κι' αὐτὸν τὸν προορισμὸ βαθύτατα ἔκτελει, ἐλέγχοντας μὲ τὴν ἐπίμονη διερεῦνησι πού κάνει στὰ ἐπιστημονικά του βιβλία, τὸ ἀληθὲς τῆς διαγνώσεως καὶ τῆς θεραπείας πὺν ἔκαμε στὴν πελάτισσά του.

Λίγο παρακάτω, ὁ ἴδιος ποιητὴς σατυρίζει τὴν ἰατρικὴ ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς του, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν κωμωδία τοῦ Φόλλα Μενώτου :

Κρίνω πολλὰ παράξενη τσῆ φάνη ἢ φορεσά σου
καὶ μάλιστα θορῶντας τα αὐτὰ τ' ἀνάστολά σου
ροῦχα, καὶ τὴ μπερέα σου (καπέλλο) καὶ μάλλιος
[τοῦ κολλάρου
ἀπὸν σοῦ φαίνεται χορδὴ πὺς ἔναι ἄνους γαιῶδάρου

Αὐτὰ λέγει ὁ ὑπηρέτης Μποζίκης, ὅταν ὁ κύριός του τοῦ διηγεῖται τὸ γελαστὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ὑποδέχτηκε ἡ Πετρονέλλα, ὅταν τὴν ἄλλη μέρα ξαναπῆγε στὸ σπίτι της, γιὰ νὰ ἐπανεξετάσῃ τὴ μάνα της. Ἀπὸ τὰ εἰρωνικά αὐτὰ λόγια τοῦ Μποζίκη, φαίνεται ὅτι ἡ ἐπίσημη ἰατρικὴ ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς, ἔμοιαζε περίπου μὲ τὴ ρεδιγκότα, πὺν οἱ μεταγενέστεροι συνάδελφοι τοῦ προσφάτου παρελθόντος φοροῦσαν.

Τέλος, σὲ ἄλλο μέρος ὁ ποιητὴς μιλεῖ γιὰ τὴν ἰατρικὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐποχῆς του. Ἡ κερά Μηλιᾶ, γιὰ νὰ πληρώσῃ τὸ γιατρὸ Λούρα, ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος :

Τὴν θυγατέρα τσῆ ἔκραξε τὴν κερά Πετρονέλλα
καὶ τὰ κλειδιά τσῆ τσῆ ἔδωκε κι' ἀνοίγει μιὰ κασέλλα
κι' ἔνα τσεκίνι ἤβγαλε, χρυσὸ καὶ δίδει μοῦ το.

«Τσεκίνι» ἢ «τσικίνι», ἦταν χρυσὸ ἐνετικὸ νόμισμα, ἀξίας 22 φράγκων. Ἡ πληρωμὴ αὐτῆ, ἐξαιρετικὰ γενναιοδωρη γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἔκαμε στὸ Μποζίκι μεγάλη ἐκκληξί. Μάλιστα ὁ ἴδιος ὑπηρέτης, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ποὺ ἔδιδαν στὸν κύριό του ἄλλοι πελάτες, τὴ θεωρεῖ ἀπίστευτη, γιὰτὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ κερά Μηλιᾶ ἦταν φτωχὴ καὶ τσιγκούνα. Γι' αὐτὸ ψιθυρίζει :

Ἐνα τσεκίνι τοῦ ἴδωκε, καύκου κοιλιὰ μὴ σπάσης
ἔτσι νὰ ζῆς βαρυόμοιρε νὰ σώσης νὰ πασχάσης
ἀνέ καὶ κρᾶξουν τον ποθές, αἷμα νὰ πὰ νὰ πάρη
ἀπὸυ τοῖ χίλιες μιὰ φορὰ μιὰ λίτρα καὶ μαγάρι
νὰ βάλουνε στὸ χέρι του, κι' ἐδὰ χρυσὸ τσικίνι
τοῦ ἴδωκεν ἡ κερά Μηλιᾶ, ποὺ κλαίει τὸ κατρίνι.

Λίτρα, εἶναι ἐπίσης ἐνετικὸ νόμισμα μικρῆς ἀξίας. Μὲ τὸ νόμισμα αὐτό, οἱ περισσότεροὶ πελάτες τοῦ Λουῆρα, τοῦ ἐπλήρωναν τὶς ἐπισκέψεις του. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν εὐτελεῖ αὐτῆ ἀμοιβῆ, ποὺ ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Μποζίκις ἔδιδαν σὲ κάθε ἐπίσκεψι στὸ γιαιτρό του, πιστευόμε ὅτι ἡ ἱατρικὴ ἀμοιβῆ, καὶ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, ἦταν μηδαμινὴ καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἐξαρτώτανε ἀπὸ τὴ γενναιοδωρία τοῦ πελάτου.

Στὸν «Κρητικὸ πόλεμο» τοῦ Μπουνιαλῆ, οἱ γιαιτροὶ ἀναφέρονται καὶ ἐπεισοδιακὰ καὶ συγκεκριμένα. Ὅταν ὁ Ἐνετὸς Λάζαρος Μοτσενῆγος, τραυματίζεται στὸ μάτι,

Στὸν κόπανο τὸν πήρανε, ὀγλήγορα νὰ στρέψουν
νὰ βρούσινε τοὺς ἱατροὺς γιὰ νὰ τονε γιαιτρέψουν

(«Κρητικὸς πόλεμος» σελ. 374, στ. 2)

Καθ' ὅμοιο τρόπο, ὅταν κάποιος ἄλλος Ἐνετὸς ἀρ-

χηγὸς ἀρρώστησε βαρεῖα παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ
νὰ λέη :

Ἄς ἔρθουν κι' ἀπ' ἄλλου γiatροὶ βότανα νὰ βαστοῦσι
καὶ τὸ κακὸ τὸ τρομερὸ ὁπού 'χω νὰ μοῦ βροῦσι.
Κι' ἂν εἶμαι ὀγιά θάνατο καὶ δὲ βολεῖ νὰ νιάνω
γὰ μοῦ τὸ ποῦν νὰ ρδινιασθῶ σὰ θέλει ἀποθάνω
Πάλι κι' ἂ βρούσινε γiatρεία καὶ τρόπο νὰ βουηθήσου
στὸν κόπο ὅπου κάμουνε θεὸ νὰ τοὺς φχαριστήσω.

(σελ. 358, στ. 11)

Κυρίως ὅμως ὁ Μπουνιαλῆς, μιλεῖ περισσότερο συγ-
κεκριμένα γιὰ τοὺς γiatροὺς, στὴ φιλονικία τοῦ Χάνδακα
καὶ τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως ἀποκαλεῖ τίς δυὸ πόλεις τῆς νή-
σου, κατὰ τὴν ἐποχὴ του. Στὴ φιλονικία αὐτὴ τὸ Ρέθυ-
μνο, ἀποκηρῖνόμενο στὸ Ἡράκλειο φέρεται νὰ λέη :

Μὰ Χάνδακα δὲν ἔλαμπες μὲ τ' ἄστρα τὰ δικὰ μου
καὶ πάντα σὲ στολίζανς μὲ τέχνες τὰ παιδιὰ μου ;

Πλανήτης δεκαφώτιστος στὸν κόσμο ἦλθε κάτω
κι' ἐσμίξαμε κι' ἐγέννησα γiatρὸ τὸ Κοταγάτο
κι' ἀπῆτις τὸν ἐσόφισα γιαμνιά 'πὸ μένα φεύγει
κι' ἦλθε σὲ σένα Χάνδακα ὀγιά νὰ σὲ ιatρεύγει
κι' ἄς σοῦ τὸ ποῦν οἱ γέροντες κι' οὐδένας μὴν τὸ χώση
πόσες ὑγειές στὴ χώρα σου ἐτοῦτος εἶχε δώσει...

μὰ 'χω δοτόρους ἄξιους κι' εἶναι γiatροὶ δασκάλοι.

Καὶ Κιότζα τὸν ἐξακουστόν, δοτόρε τὸν Καβούλη
κι' εἶχες καὶ ἀπὸ λόγου μου, δοτόρε τὸν Λομπάρδον.

Βεργίτζη τὸν Γεώργιον, Γεώργιον Βαρούχαν
Γεώργιον τὸν Καλονᾶ κι' ἄλλους δοτόρες πού 'χα

γιατροὺς μὲ πλείσιαν μάθησι καὶ καύχησίν μου βάνω
δοτόρε γνωστικώτατον καὶ Κιότζα τὸν Φλουργιάνο
καὶ τὸν Ἐπισκοπόπουλον ἰατρὸν ὁποῦ ἔχε χάριν
μαθηματικόν. Καὶ ποῦναι οἱ Πατελλάροι
τοσοὶ ρήτορες τοὺς θαυμαστοὺς σὲ κάθε καλωσύνη
καὶ σ' τὸ ἐπιστήμες λόγιοι κα' ἄξιοι στὴ γιαιτροσύνη.
Στὴν χώρα μ' ὁ Εὐστάθιος ἦτο ὁ Πατέλλάρος
κι' εἰς τὴν Νεροθεμελιωτὴν ὁ Τζώρτζης ὁ Κορνάρος
καὶ στέκεται στὴ Βενετιά ἀρετοστολισμένος
πλούσιος ἰατρὸς στὴ μάθησι, πολλὰ καὶ τιμημένος.
Τὸν Σανγινάτσο Νικολὸ καὶ τοῦτον μέσα βάνω
δόκτορα κα' ἔκαμε τιμές καὶ δόξες Παδουβάνο.
Ἦ! πολλοὶ τογὲ ρέγουνται κα' ὅλοι τὸν ἐπαινοῦσι
κα' ὅλοι τοῦ θέλουσι καλὸ κα' ὅλοι τὸν ἐφημοῦσι.

(σελ. 584 στ. 3 μέχρι σελ. 588)

Στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ τραγουδιοῦ τὸ Ρέθυμνον, καυ-
χᾶται γιὰ τοὺς μορφωμένους του. Καὶ ἔχει δίκιο. Γιατί
πάντοτε, μὰ πιδὸ πολὺ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐνετο-
κρατίας, εἶχε παρουσιάσει ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ ἀνθήσι.
Στὴν Κρήτη λένε μιὰ παροιμία: «Χανιώτης γιὰ τὸ τουφέ-
κι. Καστρινὸς (Ἡρακλειώτης) γιὰ τὰ πράματα (πλούτη).
Καὶ Ρεθυμιώτης γιὰ τὰ γράμματα) ἢ :

Χανιώτες γιὰ τ' ἄρματα
Ρεθεμνιώτες γιὰ τὰ γράμματα
Καστρινοὶ γιὰ τὸ ποτήρι!

Ἡ παροιμία αὕτη παρουσιάζει τὴ γενικὴ γνώμη γιὰ
τοὺς Ρεθυμιιώτες.

Καυχόμενο τὸ Ρέθυμνο γιὰ τοὺς μορφωμένους του,
μᾶς ἀναφέρει πολλοὺς γιατρούς. Ὁ Καταγάτος, ὁ Λομ-
πάρδος, ὁ Καβούλης, ὁ Βεργίτζης, ὁ Βαρούχας, κα' ὁ Καλ-

λονᾶς, ἦσαν γιατροὶ μὲ «πλείσια μόρφωσι», δηλαδή μορφωμένοι. Ὁ Κιότζας Φλουργιάνος ἦταν «δοτόρες γνωστικότητας», δηλαδή μὲ πολλή πείρα. Ὁ Ἐπισκοπόπουλος ἦταν «δοτόρες μαθηματικός», δηλαδή σπουδασμένοι. Οἱ Πατελλάροι ἦσαν «στὶς ἐπιστῆμες λόγιοι κι' ἄξιοι στὴ γιαιτροσύνη». Ὁ Γεώργιος Κορνάρος, διαμένων στὴ μητρόπολι Ἐνετία, ἦταν «πλούσιος ἱατρὸς στὴ μάθησι, πολλὰ καὶ τιμημένος». Καὶ τέλος ὁ Σαγκινάτζο ἦταν «δόκτορας Παδουβάνο» μὲ τιμὲς καὶ δόξες, δηλαδή εἶχε σπουδάσει στὴν Πάδοβα, ὅπου ἐσπούδαζαν τότε οἱ περισσότεροι Κρητικοί.

Ὁ ποιητὴς, ἀναφέρων στοὺς στίχους αὐτοὺς πολλοὺς συναδέλφους τῆς ἐποχῆς του, τοὺς διακρίνει σὲ «δοτόρους ἄξιους», σὲ «γιατροὺς δασκάλους», σὲ «γιατροὺς πολὺ μορφωμένους», σὲ «γιατροὺς μὲ πολλή πείρα», σὲ «γιατροὺς λογίους» καὶ σὲ γιατροὺς ποὺ ἦσαν «παδουβάνοι», δηλαδή σπουδασμένοι στὴν Πάδοβα. Ἡ διάκρισι αὐτὴ μᾶς παρουσιάζει πολλὰς κατηγορίες ἱατρῶν τοῦ παρελθόντος. Ἄν ὅμως ἀπὸ τίς κατηγορίες αὐτὲς ἀφαιρέσωμε τὰ ἐπαινετικά λόγια τοῦ ποιητῆ γιὰ κάθε γιατρό, μένουν καὶ πάλι τρία εἴδη γιατρῶν: οἱ ἀπλοῖ ἢ ἐμπειρικοί, οἱ σπουδασμένοι καὶ οἱ λόγιοι. Ἀπλοῖ γιατροὶ ἦσαν οἱ ἐμπειρικοί. Αὐτοὶ ἐμάθαιναν τὴν ἱατρικὴ εἴτε ἀπλῶς αὐτοδιδασκόμενοι ἀπὸ τίς ἀρρώστιες ποὺ πάθαιναν, εἴτε παρακολουθοῦντες τοὺς γιατροὺς-δασκάλους, ὅπως ἀποκαλεῖ ὁ ποιητὴς μιὰ κατηγορία γιατρῶν. Σπουδασμένοι γιατροὶ ἦταν γενικὰ οἱ ἔχοντες γραμματικὰς γνώσεις. Κυρίως ὅμως οἱ γιατροὶ ποὺ εἶχαν κάνει σπουδὲς στὰ τότε εἰδικὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης. Τέτοια σχολεῖα, ὀργανωμένα κατ' ἀρχὰς μὲ τὸν συντεχνιακὸ τρόπο, ἦσαν ἀρκετὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα στὴν

Ἰταλία, στή Γερμανία καί στή Γαλλία. Τὰ σχολεῖα αὐτά ἐκαλοῦντο μέ τήν λατινική ὀνομασία «universitas», δηλ. πανεπιστήμια. Εἰς τοὺς φοιτητὰς τῶν σχολείων τούτων, δίδότανε, ἀναλόγως τῆς ἐπιδόσεώς τους, τέσσερις τίτλοι : «Baccalarius», δηλ. ἀπόφοιτος, «Magister», δηλ. διδάσκαλος, «Licentiatus», δηλ. σπουδαστὴς ἀφήσας τὰ μαθήματά του ἕνα ἔτος πρὸ τοῦ πέρατος τῆς ὅλης φοιτήσεως καὶ «Doctor», δηλ. διδάκτωρ. Ἀπὸ τοὺς τίτλους αὐτοὺς προήρχοντο οἱ λαϊκώτεροι τίτλοι, μέ τοὺς ὁποίους ἀναφέρει τοὺς γιατροὺς ὁ ποιητὴς παραπάνω.

Λόγιοι τέλος γιατροὶ ἦταν οἱ φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς, οἱ ὅποιοι, αὐτοδιδασκόμενοι ἢ ἐκπαιδευόμενοι στίς ὡς ἄνω σχολές, ἀποκοτούσανε ὅλες τίς γνώσεις τοῦ τότε «ἐπιστητοῦ». Οἱ φιλόσοφοι αὐτοί, γνωρίζοντες κάθε τι πὸν μποροῦσε κανεὶς νὰ γνωρίζῃ τότε, ἐγνώριζαν, ὡς ἦταν ἐπόμενο καὶ τὴν ἱατρική. Οἱ γιατροὶ αὐτοί, ὅπως περίπου λέει ὁ Μπουνιαλῆς, ἦταν «στίς ἐπιστῆμες λόγιοι, κ' ἄξιοι στή γιατροσύνη».

* * *

Ὁ Ἀθανάσιος Σκληρός, στὸ τραγοῦδι του «Θρῆνος εἰς τὴν Κρήτην», ἀναφέρει κ' αὐτὸς σὲ πολλὰ μέρη γιὰ τοὺς γιατροὺς, ἀλλὰ ἐντελῶς ἐπεισοδιακά. Ὁ ἴδιος ἦταν γιατρός. Οἱ βιογράφοι του τὸν παρουσιάζουν ὅτι ἐγεννήθη στὸ Ἡράκλειο κατὰ 1585. Ἐζῆσε μέχρι τὸ 1664. Κατήγετο ἀπὸ τὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν τοῦ Βυζαντίου, κλάδος τῆς ὁποίας κατῆλθε στὴν Κρήτη, μαζί μέ τὰ πενήντα ἀρχοντόπουλα, στὰ ὁποῖα μοιράστηκε τὸ νησί, μετὰ τὴν κατάληψί του, ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ στὰ 961. Ἐδιδάχθηκε τὰ πρῶτα γράμματα στὸ Ἡράκλειο ἀπὸ τὸ συμ-

πατριώτη του Μάξιμο Μαργούνιο «τὸν Πάνυ» (1530-1602) καὶ ἔπειτα πῆγε στὴν Ἰταλία, ὅπου ἐσπούδασε τὴν ἰταλικὴ καὶ λατινικὴ. Μετὰ τὶς σπουδὲς του αὐτὲς, ἐφοίτησε στὸ ὀνομαστὸ πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου (μεσαιωνικὸ ὄνομα τῆς πόλεως Padova), ὅπου καὶ σπούδασε τὶς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστῆμας, στεφθεὶς διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἰατρικῆς τὸ 1615. Ἐπιστρέψας στὴν Κρήτη, ἐξήσκησε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα, κατὰ δὲ τὴ διάρκεια τοῦ Ἑνετοτουρκικοῦ πολέμου, τιμῆθηκε μὲ τὸ περιβλεπτό ἀξίωμα τοῦ βασιλικοῦ ἀρχιάτρου.

Ὁ Σκληρὸς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἦταν κάτοχος μεγάλης ἐλληνικῆς παιδείας. Ἀπεκαλεῖτο Πικρὸς, γιὰ τὴ κατῆγετο ἀπὸ τὶς Πικρίδες. Ἐγγραψε, ἔκτος τοῦ ποιήματος, καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως ἐλάχιστα ἔχουν σωθεῖ. Στὴν ἀρχὴ κάθε βιβλίου του σημείωνε τὸ ἀκόλουθο ἰδιόσημον (ex libris) :

Πικρὸς ἐπίκλην τοῦνομα δ' εἵκελος ἀθανάτοισι
ἰατρὸς δὲ τέχνην, κτήσατο τήνδε βίβλον

Γιὰ τοὺς γιατροὺς τῆς ἐποχῆς του στὴν Κρήτη δὲν ἀναφέρει τίποτε τὸ συγκεκριμένο. Στὸς στίχους μόνον 105-107 τοῦ τρίτου τμήματος, ἀναφέρει γιατροὺς «φυσιογνώμους» καὶ γιατροὺς «χειρουργούς». Ἡ διάκρισι αὐτὴ τοῦ Σκληροῦ, ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχὴς γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἀντιστοιχεῖ στοὺς πολυφαρμάκους καὶ χειρουργοὺς γιατροὺς τοῦ Ὁμήρου. Σήμερα ἀντιστοιχεῖ στοὺς παθολόγους καὶ χειρουργοὺς. Οἱ πρῶτοι ἐλέγοντο «φυσιογνώμοι», γιὰ τὴν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, κατὰ τὴν ἐξέτασι ἑνὸς ἀρρώστου, ἐλλείψει ἐξεταστικῶν μεθόδων, ἀψηχολοῦντο

μόνο μὲ τὰ ὑποκειμενικὰ συμπτώματα τοῦ ἀρρώστου καὶ τὰ μεγάλα σημεῖα τῆς ἀρρώστιας. Οἱ χειρουργοὶ ἀντιθέτως ἀσχολοῦνται πάντοτε μὲ τὰ τραύματα καὶ μὲ τὶς πληγές.

Παρεμπιπτόντως ἀσχολούμενος ὁ Σκληρός, στὸ ἐνδέκατο μέρος τοῦ ποιήματός του, μὲ τὴν περιγραφή τῆς Ἑνετικῆς συμπολιτείας, ὅπου κατ' αὐτὸν ὑπῆρχε «διάδεξις ἄληκτος σοφῶν ἰητήρων», μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ ἡ Κρήτη σιγὰ σιγὰ θὰ γινόταν, ὡς πρὸς τὴν παιδεία, ἀνάλογη μὲ τὴ μητρόπολιν τῆς :

Θησεόμην γὰρ κὲν τὴν Οὐνετεῶν πολιτείην

ἐνθεν ἐπεῖπερ ἡ ἀφθονία ἀπασῶν ἀρετῶν
θεσμοφόρων ἀνδρῶν ἄγυρις σειρὰ τ' ἀπέραντος
ἢ τε σοφῶν τε ἰητήρων διάδεξις ἄληκτος
καὶ ἐν ὄπλοισι τε εὐδοκιμηκότες ἄνδρες ἀγαθοὶ
ὡς Κρήτην τελέθειν παρομοίον Οὐνετείας
οἷα μαθητρὶς ὑπήκοος ἐναχθεῖσα τιθήνη.

« Ἄς ἐξετάσωμεν μετὰ προσοχῆς » λέγει « καὶ τὴν Ἑνετικὴν συμπολιτείαν. Ὅπου ἐπὶ πλέον ὑπάρχει μεγάλη ἀφθονία ἀπὸ ὅλης τῆς ἀρετῆς, ὅπου ὑπάρχει συνάθροισις σὲ ἀπέραντην σειρὰ θεσμοφόρων (νομοθετῶν) ἀνδρῶν, ὅπου ὑπάρχει ἀδιάκοπη διαδοχὴ σοφῶν ἰατρῶν, ὅπου ὑπάρχουν εὐγενεῖς ἄνδρες ἔχοντες διακριθεῖ σιτοὺς πολέμους. Ἔτσι παρομοία πρὸς τὴν Ἑνετικὴν συμπολιτείαν, γίνεται σιγὰ σιγὰ καὶ ἡ Κρήτη, ἢ ὅποια, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι ὑπόδουλος, ἔχει ταχθεῖ μαθήτρια μιᾶς τέτοιας μητέρας (τροφῆς) ».

Γράφοντας τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Σκληρός δὲν ἐννοοῦσε βέβαια ὅτι ἡ Κρήτη θὰ ὑφίστατο τέλειο ἐξιταλισμὸ ἀπομιμούμενη τὴν μητρόπολιν τῆς, ἀλλὰ ὅτι θ' ἀπέκτα ἐκ

τῶν τέκνων της, τὰ ὁποῖα ἐσπούδαζαν, τὴν ἴδια ἀπέραντη
σειρὰ τῶν «θεσμοφόρων ἀνδρῶν» καὶ τὴν ἴδια «ἄληκτον
διάδεξιν τῶν σοφῶν ἱητήρων», πού ὑπῆρχαν καὶ στὴν Ἑ-
νετία. Καὶ εἶχε δίκιο. Ἐξετάζοντας ἄλλωστε τοὺς στίχους
τοῦ Μπουνιαλῆ, στοὺς ὁποίους ἀναφέρονται οἱ ἐκ Ρεθύ-
μνης ἰατροὶ τοῦ Ἡρακλείου, βρίσκουμε νὰ ἀποτελοῦνε,
καθ' ὃ σύγχρονοι πρὸς τὸ ποίημα τοῦ Σκληροῦ, μιὰ
ἄμεση δικαίωσι τῶν στίχων τοῦ τελευταίου. Ὁ Κιότζας,
ὁ Λομπάρδος, ὁ Βεργίτζης, ὁ Βαρούχας, ὁ Φλουργιάνος,
ὁ Ἐπισκοπόπουλος, οἱ Πατελλάροι κι' ὁ Κορνάρος, δὲν
ἀποτελοῦνε παρὰ μιὰ «ἄληκτον διάδεξι» ἀπὸ γνωστὰ κρη-
τικὰ ἐπίθετα, οἱ κάτοχοι τῶν ὁποίων ἐξήσκουν, κατὰ τὸν
Μπουνιαλῆ, τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἀναφέρεται καὶ ὁ Σκλη-
ρός, τὴν τέχνη τῶν «σοφῶν ἱητήρων».

* * *

Τελειώνοντας τὸ μέρος αὐτὸ γιὰ τοὺς γιατροὺς, δὲν
μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφέρουμε δυὸ λέξεις γιὰ τοὺς ὁμοί-
μονας ἀδελφοὺς τῶν, τοὺς φαρμακοποιούς.

Δυστυχῶς στὴ λαϊκὴ Κρητικὴ μούσα δὲ συναντοῦμε
δίστιχα πού νὰ ἀναφέρονται σ' αὐτούς. Τοῦτο ὀφείλεται
στό ὅτι ἡ ἐπιστήμη τους, ἂν καὶ παλιὰ ὕψος καὶ ἡ για-
τρικὴ, ξεχωρίσθηκε τελευταῖα (μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ τε-
λευταίου αἰῶνα) σὲ ἰδιαιτερο ἐπιστημονικὸ κλάδο. Ἔτσι
δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ παλιὰ γιὰ νὰ διδῆ θέμα στοὺς ριμαδόρους.
Παρ' ὅλ' αὐτὰ, σὲ πολλὰ λαϊκὰ Κρητικὰ τραγούδια, συ-
ναντοῦμε τὶς λέξεις «σπετσαρειὸ» καὶ «σπετσαρία», πού
προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐνετικὴ λέξι «speciaria» καὶ σημαί-
νουν τὸ φαρμακεῖον. Σ' ἓνα Κρητικὸ ριζνικο τῆς συλλο-
γῆς Σπανδωνίδου, βρίσκουμε τὸ στίχο :

Πέραν' ὁ γιατρός τῆ συνταγῆ μπαίνει στὴ σπετσαρία

Ἐκ τὸ στίχο αὐτὸ βγαίνει τὸ συμπέρασμα πὸς στὰ μεγάλα Κρητικὰ κέντρα, ὅπως τὸ Ἡράκλειο, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὰ Χανιά, ὑπῆρχαν ἀπὸ παλιὰ ξεχωριστὰ φαρμακεία. Σ' ἓνα τέτοιο φαρμακεῖο ἔστειλε ὁ γιατρός Λούρας τὴν Πετρονέλλα μὲ τὴ ρετζέτα πού τῆς ἔγραψε γιὰ νὰ ἀγοράσῃ στὴ μάννα τῆς «κιλιόλαδο, δαφνόλαδο, οὐνγκουέντο καὶ σαντάλι». Κυρίως ὅμως τὸ ὅτι ὑπῆρχαν φαρμακεία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1600 μᾶς τὸ πληροφορεῖ ὁ Φόσκολος στὴν κωμωδία του. Στὴν πρώτη σκηνὴ τῆς πέμπτῃς πράξεως, ἀπαντοῦσα ἡ ὑπηρέτρια Αὐγουστίνα στὴν Κυρία τῆς τὴν «κερὰ Μηλιᾶ», λέγει :

Ταχύτερου ὄντε μὲ ἴπεφες κερὰ νὰ πάω στὸ φόρο (ἀγορὰ)
γιὰ τὸ μπλαγκέτο (φτιασίδι) πηαίνοντας στὸ σπετσαριὸ
[τοῦ Μόρου
τὴν εἶδα μέσα στὸ στενὸ . . . (τὴν κερὰ Πετροῦ).

Οἱ στίχοι αὐτοὶ μᾶς ὀρίζουν ὀνομαστικῶς ἓνα ἀπὸ τὰ τότε φαρμακεία τοῦ Ἡρακλείου, τὸ φαρμακεῖο τοῦ Μόρου.

Ἐπολείπεται νὰ δώσωμε μὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν σκιαγραφίαν τοῦ γιατροῦ, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ τραγοῦδια τῆς Κρητικῆς Μούσας. Λέγοντας τοῦ γιατροῦ τῶν Κρητικῶν τραγοῦδιῶν, δὲν ἐννοοῦμε βέβαια μόνον τοῦ σπουδασμένου γιατροῦ τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ γιατροῦ-μοιρᾶρη, πού, ἂν καὶ δὲν γνωρίζει καθόλου λατρικὴ, βρῖσκει μέσα στὰ χαρτιά του ἂν θὰ ζήσει ὁ ἄρρωστος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸν ρωτοῦν, ἀπὸ τί ἄρρώστεια ὑποφέ-

ρει καὶ τί φάρμακα χρειάζεται γιὰ νὰ γίνη καλά. Κι' ἐπει-
δὴ ἡ ἰατρικὴ ἀρχίζει καταγωγικῶς ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀς
ἀρχίσωμε πρῶτα ἀπὸ τὸν ἀπλὸν γιατρό, τὸν ἐμπειρικόν.

Ὁ ἐμπειρικὸς γιατρὸς στὴν Κρήτη, ἀποτελεῖ μιὰ προ-
σωπικότητα. Τὴν σπουδαιότερην ἐφικτὴ προσωπικότητα τοῦ
λαουζίκου. Ἄγρᾶμματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀλλὰ μὲ ἀντί-
ληψι ἀρκετὴ, ἔχει περάσει πολλὰς ἀρρώστιες ἢ ἔχει μορφω-
θεῖ ἰατρικὰ, παρακολουθῶντας τυχαία ἢ σκόπιμα ἕναν ἄλ-
λο γιατρό ἐπιστήμονα ἢ ἐμπειρικὸν σὰν κ' αὐτό. Οἱ γνώσεις
του εἶναι ἐμπειρικές. Ἄν ἔχη παρακολουθήσει γιατρό
σπουδασμένο, οἱ γνώσεις του πλησιάζουν τίς ἐπιστημονικές
μὰ εἶναι ἐλλειπεῖς σὲ ὀρισμένα θεωρητικὰ μέρη. Κατὰ τὰ
ἄλλα γνωρίζει νὰ διακρίνῃ μερικὰς ἀρρώστιες, νὰ κἀνῃ
πρακτικὰ ἰατρικὰ καὶ νὰ γιάνῃ πληγῆς. Τέτοιοι γιατροὶ
ὑπῆρχαν πρὸ μικροῦ χρόνου σὲ ὅλα τὰ ἀπομεμακρυσμένα
χωριά. Σήμερον ἡ ἐκμηδένισις τῶν ἀποστάσεων καὶ ἡ καλὴ
συγκοινωνία μὲ μεγαλύτερα κέντρα, ἐμείωσε τὸ κῦρος τῶν
προσωπικότητων αὐτῶν καὶ τίς ἐπεριώρισε σὲ δευτερεύον-
τας ῥόλους.

Μερικοὶ ἐν τούτοις τέτοιοι γιατροὶ, ἀπολαμβάνουν καὶ
σήμερον ἀκόμη ἀρκετὴ ἐκτίμησι στὴν Κρήτη ἀπὸ πολλοὺς
καὶ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ Ἄραμπιστάνης στὴ Νεάπολι καὶ
ὁ Δημητρός στὸ Ἡράκλειο. Ὁ πρῶτος, ποὺ σπούδασε
ἀκολουθῶντας ἕναν Τοῦρκο γιατρό—τὸν Ἄραμπιστάνη—
φαίνεται νὰ ἔχη ἀρκετὴ πείρα στὰ σπασίματα τῶν κοκκά-
λων, στὰ ἀποστήματα καὶ σὲ λίγες δερματοπάθειες. Δὲν
ἀνακατείνεται ὅμως καθόλου σὲ ζητήματα παθολογίας. Ὁ
δεύτερος διατηρεῖ δικό του κατάστημα παλιῆσεως ἐντοπίων
φαρμακευτικῶν φυτῶν στὴν ὁδὸ Ἁγ. Παρασκευῆς στὸ Ἡ-
ράκλειο εἶναι εἰδικὸς στὴ μικροχειρουργικὴ καὶ στὴ δερμα-

θολογία, ισχυρίζεται όμως ότι θεραπεύει τελείως και τη νεφρολιθίασι και τη γάγγραινα και τὸν καρλίνο.

* * *

Ὁ γιατρός-μοιράρης, ἀποτελεῖ στήν Κρήτη ἰδιαίτερη προσωπικότητα. Συμβιβάζει τὴν σολωμονική μὲ τὴν θρησκεία και τὰ καταφέρνει νὰ μαθαίνη τὴ διάγνωσι τῆς ἀρρώστιας ἀπὸ τοὺς διαβόλους και νὰ ἀναθέτη τὴ θεραπεία της στὸ Χριστό. Ἔτσι τουλάχιστο πιστεύεται. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἐργάζεται ἀρκετά. Τὸ σπίτι του ἀποτελεῖ και μαγικὸ ἄντρο και ἰατρικὸ σαλόνι. Βρίσκεται κατὰ κανόνα στὸ χωριό. Ξέρει λίγα γράμματα ἢ καθόλου. Ἐν τούτοις, ὅπως ἄκουσα ἀπὸ πολλοὺς πού τὸν ἐπισκέφθησαν, καταφέρνει, σὰν ἀνοίξη τὸ «χαρτί του», νὰ ἀνακουώνη πολλὰς φορές, ἐκκλητικὰς λεπτομέρειες, χωρὶς κἄν νὰ ἐρωτήση, σχετικὰς μὲ τὸν ἀρρωστο και μὲ τὴν ἀρρώστια πού πάσχει. Λέγει π.χ., χωρὶς νὰ πληροφορηθῆ, τὸ ὄνομα τοῦ ἀρρώστου, τὴν ἡλικία του, τὸ μέρος πού βρίσκεται, τὴν ἀρρώστια πού ἔχει και ἡ θεραπεία πού τοῦ χρειάζεται. Πολλὰς φορές σχετίζει τὴν ἀρρώστια μὲ ἐπήρειες δαιμονικὰς. «Βυστηρὰ ἔπαθε», λέει. Δηλαδή ὑπέστη τὴν ἐπήρεια κακοῦ πνεύματος. Πάντοτε ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ὀρίζει γιὰ θεραπεία του φάρμακα, πού σχετίζονται μὲ τὴν θρησκεία.

Ὁ μοιράρης τῆς Κρήτης ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὴν γνώμη μας, ἓνα τμῆμα τῆς ἐντέχνου μαγικῆς. Τὸ τμῆμα τοῦτο ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ τὸ ὀνομάσωμε «ζωδιομαντεία», ἀφοῦ βασίζεται στὴ μελέτη τῶν ζωδιακῶν κύκλων τῶν πελατῶν του, κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν καφεμαντεία, τὴ χαρτομαντεία και τὴ χειρομαντεία, πού βασίζονται στὴ με-

λέτη τοῦ καφέ, τῶν παιγνιοχάρτων, τῶν γραμμῶν τοῦ χειροῦ κλπ.

Οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐν τούτοις πληροφορίες πού δίδει στοὺς πελάτες του, δὲν ἀποκλείεται νὰ σχετίζονται μὲ τὴν ψυχοφυσικὴ καὶ τὰ πνευματιστικὰ φαινόμενα, ἂν δὲν ἀποτελοῦν τσαρλατανισμοὺς ἢ ἔντεχνες πανουργίες, ἀπ' αὐτὲς πού συχνὰ συναντοῦμε στοὺς χωρικούς. Ἡ συσχέτισις νοσηρῶν καταστάσεων καὶ δαιμονικῶν ἐπηρειῶν, ὀφείλεται, κατὰ μέγιστο ποσοστό, στὴν ἀντίληψι ὅτι ὑπάρχουν ἀγαθὰ καὶ πονηρὰ πνεύματα. Στὸν ἀγράμματο ὅμως μοιράρη τοῦ χωριοῦ, ἡ συσχέτισις αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ μιὰ διέξοδο στὴ δουλειά του, στὴν ὁποία εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἀρρώστια ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει ὁ πελάτης του καὶ νὰ προσδιορίσῃ μιὰ θεραπεία. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταφέρνει ὄχι μόνο νὰ διατηρῇ τὴν ἀξιοπρέπειά του, ἀλλὰ καὶ νὰ διευκολύνεται στὴν θεραπεία, δεδομένου ὅτι καὶ λίγες ὀνομασίαι ἀσθενειῶν ξαίρει καὶ γιὰ κάθε ἄλλη ἀρρώστια σὶ θεραπευτικὲς του γνώσεις εἶναι φτωχές. Οἱ θεραπείαι πού συνιστᾶ, σχετίζονται μὲ «τ' ἁγιολογικά», ὅπως λένε στὴν Κρήτη. Δηλαδή μὲ τὴν τέλεσι μιᾶς λειτουργίας στὸ τάδε ξωμονάστηρο, μὲ τὴν ἀνάθεσι ἑνὸς ἀφιερώματος (τάξιμου) στὸ δεῖνα ἅγιο ἢ, τέλος, μὲ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς φυλαχτοῦ. Ἄλλες φορὲς τὸ διάβασμα ἑνὸς συναξαριοῦ πού λέγεται «Ἅγιος Κυπριανὸς» ἢ τοῦ χαρτιοῦ «τοῦ βυστηρᾶς», εἶναι ἡ μοναδικὴ θεραπεία.

Οἱ θεραπείαι αὐτές, πού ἐπιβάλλει ὁ μοιράρης-γιατρός τῆς Κρήτης, ἀναλογοῦνε στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ γιὰ τὶς ἀρρώστιας, τὶς ὁποῖες, ὅπως παραπάνω ἀναφέραμε, ἀποδίδει κατὰ τὸ πλεῖστο, στὴ θέλησι τοῦ Θεοῦ. Βαθύτερα ὅμως ἐξεταζόμενες, ἔχουν σχέσι μὲ τὶς παλιότε-

ρες θρησκευτικὲς δοξασίαι καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸν «το-
τεμισμὸ» καὶ «φρετιχισμό», ἢ μὲ τὴν πίστι πρὸς τὰ φρετίχ,
τῶν ὁποίων γνήσιοι ἐπίγονοι εἶναι τὰ «φυλαχτὰ» τοῦ για-
τροῦ-μοιράρη τῆς Κρήτης.

Ὁ σπουδασμένος γιατρός τοῦ 1600 τῆς Κρήτης, ἀπο-
τελεῖ τὸν ἀντίποδα τοῦ ἐμπειρικοῦ γιατροῦ τῆς ἴδιας ἐπο-
χῆς. Εἶναι μεγάλη προσωπικότης. Διακρίνεται σὲ φυσιο-
γνώμο (δηλαδὴ παθολόγο) καὶ σὲ χειρουργό. Σπουδάζει κατ'
ἀνάγκη στὰ Οὐνιβερσιτὰ τῆς Εὐρώπης. Μορφώνεται ἐπαρ-
κῶς μὲ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ φιλολογία. Ἀκολου-
θεῖ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Γαληνοῦ, τοῦ
Ἀβιέννα, τοῦ Διοσκορίδη καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀνήκει
στὴν τάξι τῶν εὐγενῶν. Εἶναι ἀνθρωπιστής. Ἔχει μεγάλη
ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἀλλὰ συγχρόνως ἔχει καὶ σαφῆ
ἐπίγνωσι τοῦ προορισμοῦ του. Ὁ Σκληρός, ὅπως ἀναφέ-
ραμε παραπάνω, ἔγραφε στὴν ἀρχὴ τῶν βιβλίων του :
«Πικρὸς ἐπίκλην τοῦνομα, δ' εἵκελος ἀθανάτοισιν, ἰατρὸς
δὲ τέχνην...», Ὁ ἴδιος ὅμως, πληροφορηθεὶς τὰ τῆς ἀσθε-
νείας τοῦ αἰχμαλωτισθέντος ἡγεμονίδου καὶ τὴν ἀνάγκην
νὰ μεταβῆ πρὸς ἐπίσκεψίν του ἰατρὸς, «προὔτειν' ἑαυτὸν
προφρόνως, ἀμνημονῶν γήρως τε κ' ἄχθους ὀστέων» (Τμη-
μα Κ. στ. 231).

Αὐτὰ εἶχαμε νὰ ποῦμε γιὰ τοὺς γιατροὺς τῶν Κρη-
τικῶν τραγουδιῶν. Ἐξετάζοντες τώρα ἀντικειμενικὰ τὴν
ιατρικὴ τὴν ὁποία ἐσπούδαζαν καὶ ἐξασκοῦσαν τὴ βρισκο-
με σὰν ἐπιστήμη ἐνιαία. Περιλαμβάνει τὴν παθολογία μετὰ

τῆς διαγνωστικῆς, τῆ χειρουργικῆ, τῆ μαιευτικῆ, καὶ τῆ γυναικολογία τοῦ Ἰπποκράτη. Τὴν ὀστεολογία, τὴν φυσιολογία τῆ γενικῆ παθολογία, τῆ χειρουργικῆ καὶ τῆ θεραπευτικῆ τοῦ Γαληνοῦ. Τοὺς κανόνας τῆς ἰατρικῆς τοῦ ἑλληνομαθοῦς Ἄραβος Ἀβικένα. Τὰ περὶ «ὑλῆς ἰατρικῆς» ἢ τῆ φαρμακογνωσία τοῦ Διοσκορίδου. Καὶ τέλος τὶς φιλοσοφικῆς γνώσεις τοῦ Ἀριστοτέλη.

Οἱ εἰδικεύσεις, ἂν ἐξαιρέσωμε τὴν βασικὴν διάκρισιν τῶν γιαιτρῶν σὲ φυσιογνώμους καὶ χειρουργοὺς, ὅπως μᾶς τις δίδει ὁ Σκληρὸς παραπάνω, ἦσαν ἄγνωστες ὀλωσδιόλου. Στὴ μαιευτικῆ ἐν τούτοις, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὰ λαϊκὰ τραγοῦδια ποὺ ἀναφέραμε ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο, οἱ γιαιτροὶ τῆς ἐποχῆς εἶχαν ὡς βοηθοὺς τῶν τὰς μαῖας. Ὁ ῥόλος ὅμως καὶ οἱ γνώσεις αὐτῶν τῶν προσώπων, δὲν διαγράφονται σαφῶς στὰ τραγοῦδια τῆς Κρητικῆς Μοῦσας. Πάντως φαίνεται νὰ παραστέκωνται ἀπλῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τοκετοῦ, μὰ οἱ γνώσεις τῶν, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ σημερινῆς τρακτικῆς μαμῆς ἢ «μαστόρισσες» ὅπως ἀποκαλοῦν τὶς μαῖες στὴν Κρήτη, ἦσαν παράλληλες πρὸς τὶς γνώσεις αὐτῶν τῶν τελευταίων.

Κατὰ τὰ ἄλλα, ὅλες οἱ πληγῆς ἐθεραπεύονταν στὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς γιαιτροὺς. Ἀπὸ τοὺς γιαιτροὺς μὲ τὶς ἰδιόζουσαι γνώσεις τοὺς, τὶς ποικίλες σπουδῆς τοὺς καὶ τὴν ἐνεία τὸς ἐπιστήμη.

* * *

Τελειώνοντας τὸ θέμα μου γιὰ τοὺς γιαιτροὺς, νομίζω πὼς θὰ τὸ ἄφηνα μεσοτελειωμένο ἂν δὲν ἔρχοινα μὴ ματιὰ καὶ στὴ σάτυρα μὲ τὴν ὀποία ἡ Κρητικὴ Μοῦσα τοὺς διεκωμώδησε.

Ὁ γιατρός παρὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς τοῦ ἀντιλήψεις, τὴν ἀγάπην τοῦ πρὸς τοὺς πάσχοντας καὶ τοὺς κόπους τοῦ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, πληρώθηκε πάντοτε—ἀπὸ τὴν παλιότερη ἐποχὴ μέχρι σήμερον—μὲ τὸ πῶς κατὰ νόμισμα, τὴν ἀχαριστία. Ἀνατρέχοντες τοὺς αἰῶνες, θὰ δοῦμε τὸν Ἀριστοφάνη νὰ διακωμωδῇ μὲ πολὺ εὐτελεῖ λόγια, αὐτὰ ποὺ συνέβαιναν στὰ Ἀσκληπιεῖα. Τὸν κωμικὸ Πλάτωνα (Δ' π.Χ. αἰῶνα) νὰ σατυροῦν μὲ βάρβαρο τρόπο τὸν γιατρὸν Εὐρυφώντα. Τὸν μεγάλο Σωκράτη, νὰ διακωμωδῇ τὸν ἀποτυχόντα ζωγράφον ποὺ ἄρχισε νὰ σπουδάζῃ γιατρός. Τὸν Νίκαρχον (Β' μ. Χ. αἰῶνα) νὰ διακωμωδῇ τὸν ὀφθαλμίατρον Δίωνα. «Ἄτυχῆ Δημόστρατε», λέγει, «ἀποχαιρέτησε τὸ ἱερὸν φῶς τῆς ἡμέρας πρὶν μεταχειρισθῆς τὸ κολλύριον, γιὰτὶ ὁ Δίωνας οὐδέποτε... ἀποτυγχάνει».

Ἀργότερα στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ ὁ γιατρός ἀποτελεῖ τὸ κωμικώτερον πρόσωπον μετὰ τὸν γελοιοποιὸν τοῦ Βασιλέως.

Πολὺ ἀργότερα ὁ Μολλιέρος σηκώνει στὴν πλάτη τοῦ τὴν πῶς καυστικὴ καὶ ἀχάριστη σάτυρον γιὰ τὸν γιατρὸν. Γιὰ ἐκδίκησιν ἀναφέρω τὰ ἔργα του: «L' amour Medecin—1665», «Le Medecin malgré lui—1666» καὶ «Le malade imaginaire—1673». Ἀνάλογα φέρθηκε καὶ ὁ γιατρός Rabelais στοὺς συναδέλφους του.

Ἀπὸ τὴ νεώτερη Ἑλληνικὴ φιλολογία, ξεδιακρίνομε γιὰ τὴν καυστικὴν τοὺς σάτυρον πρὸς τοὺς γιατροὺς, τὸν Ἰακωβάκη Ρίζο Νερουλό, τὸν Λασκαράτο, τὸν Βηλαροῦ καὶ ἄλλους.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν τακτικὴν ὄλου τοῦ κόσμου, ἡ λαϊκὴ Κρητικὴ Μοῦσα δὲν ἐσατύρισε τὸν γιατρὸν. Θὰ κουραζότανε κανένας πολὺ ψάχνοντα, νὰ βρῇ δίστιχον ποὺ νὰ

τὸν θίγη βαθειά, εἴτε σὰν ἄτομο, εἴτε σὰν μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, εἴτε σὰν ἐκτελεστή καὶ λειτουργό τοῦ τόσο σοβαροῦ του λειτουργήματος.

Βέβαια σὲ πολλὰ δίστιχα σατυροῦται μὲ μεγάλη λεπτότητα ἡ ἀδυναμία τοῦ γιατροῦ νὰ θεραπεύσῃ μιὰ ἀρρώστια. Ἡ ἀκόμη τὰ γιαιτρικά του, ποὺ δὲν εἶναι καλὰ. Μὰ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς θὰ λέγαμε ὅτι δὲν πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ πραγματικὴ σάτυρα. Ἀλλὰ γιὰ μιὰ φιλοσοφημένη μοιρολατρικὴ διαπίστωση τοῦ Κρητικοῦ, πάντα στὴν ἀδυναμία τῆς ἐπιστήμης τῆς τότε.

Δυστυχῶς δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ἐπίσημη Κρητικὴ Μοῦσα. Ἡ Μοῦσα αὐτὴ δὲν ἀφίνει ἀθικτὸ τὸ γιατρό. Τὸν σατυροῦει πολὺ στὶς κωμωδίες ποὺ ἀναφέραμε. Στὴν κωμωδία «Στάθης» τοῦ Φόλλα Μενώτου καὶ στὴν κωμωδία «Φορτουνάτος» τοῦ Μάρκου Φώσκολου. Στὴν πρώτη, πρωτεύοντα ρόλο παίξει ὁ ψευτογιατρός «ντοτόρες». Στὴ δεύτερη κύριος ἥρωας εἶναι ὁ «νεάζων» ἔρωτοπαθὴς γιατρός Λούρας.

Βρισκόμαστε στὴ χρονολογία 1648-1669. Ἡ χρονολογία αὐτὴ προηγεῖται κατὰ τι τῶν κωμωδιῶν τοῦ Μολιέρου (1665). Ἡ Κρήτη μάχεται ἐναντίον τῶν Τούρκων. Τὸ Ἡράκλειο πολιορκεῖται. Κι' ὅμως δὲν τοῦ λείπει ἡ πνευματικὴ ἀνθησις. Τὰ βράδια οἱ πολεμάρχοι πλημμυρίζουν τὰ θέατρα. Προσπαθοῦν νὰ διασκεδάσουν τὴν θλίψι τους, ἀπὸ τὸν ὀλοήμερο σκοτωμό. Στὰ θέατρα ὅμως διακωμωδοῦνται γιατροί. Δηλαδὴ πρόσωπα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ παίξουν σημαντικὸ καὶ σοβαρὸ ρόλο ὅλη τὴν ἡμέρα στὸ πεδίο τῆς μάχης. Τί ἄραγε νὰ συμβαίη; Μήπως πρόκειται γιὰ σάτυρα ἀνεδαφική;

Ἐξετάζοντες βαθύτερα τίς κωμωδίες, δυὸ πράγματα

μπορούμε νὰ ὑποθέσωμε : Ἡ ὅτι τὰ σατυριζόμενα πρόσωπα διαλεκτήκανε μὲ σκοπιμότητα μεταξὺ τῶν σοβαρωτέρων γιὰ νὰ ἰσοφαρίζουν στὴν κωμωδία τὰ σοβαρὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν, ἢ οἱ γιατροὶ εἶχαν ξεπέσει πολὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μὲ τὴν κωμικὴ τους σπουδαιοφάνεια «τ' ἀνάστολά τους» ρούχα, πού ἀναφέρει ὁ ποιητής, τὰ λατινικά τους καὶ τίς διενέξεις τους.

Γιὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ θὰ ἔχαμε νὰ προσθέσωμε ὅτι ὁ ἐγωϊσμὸς κ' ἡ σπουδαιοφάνεια ἦσαν πάντοτε τὰ πιὸ εὐαίσθητα σημεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ γιατροῦ. Καὶ σήμερα ἀκόμη πόσοι καὶ πόσοι συναδέλφοι δὲν παρουσιάζουν τὰ κακὰ αὐτὰ ἐλαττώματα. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ γράψαμε γιὰ τίς διενέξεις τους. Ἀνώτεροι ἄνθρωποι οἱ γιατροὶ στὴν ἐκτέλεσι τῆς δουλειᾶς τους, δὲν μπόρεσαν δυστυχῶς ἀκόμη στὸν τόπο μας νὰ ἐξυψωθοῦνε πάνω ἀπὸ τίς μικροφιλοτιμίες, τὰ μικροσυμφέροντα καὶ τοὺς ἐπαγγελματικούς των ἀνταγωνισμοὺς γιὰ νὰ γίνουν καὶ μεταξὺ τους ἀνώτεροι. Εἰδικὰ ἐν τούτοις γιὰ τίς κωμωδίες πού ἀναφέραμε, ἡ σάτυρα ἐναντίον τῶν γιατρῶν ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη αἰτία: Τὴν εὐαίσθησι τῶν τότε συναδέλφων πρὸς τὴν «γυναίκα». Ἡ εὐαίσθησι αὐτὴ, πού παρατηρεῖται σὲ ὅλες τίς ἐποχές, δὲν εἶναι εὐτυχῶς ἀποτέλεσμα ἐκφυλισμοῦ. Ὅφείλεται σὲ καλὰ μελετημένες αἰτίες πού ἔχουνε σχέση με τοὺς ἀδένas ἔσω ἐκρίσεως καὶ τὴν παραδεχτὴ σήμερα ἀντίληψι τῆς καταπλημμυρίσεως τοῦ ὄργανισμοῦ των μὲ «ὔλες ἐρωτογόνες». Παρὰ ταῦτα, ἡ συχνὴ καὶ ἀπόλυτη ἐκδήλωσι τῆς εὐαισθησίας αὐτῆς, δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἐκδήλωσι ἠθικοῦ ξεπεσμοῦ, ὁ ὁποῖος, ὄχι σπάνια, κάνει τὸν εὐαίσθητο συναδέλφο νὰ μετανοιάνη . . .

Γ'

ΤΑ ΦΑΡΜΑΚΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ

Ὁ Κρητικὸς σὰν ἀρρωστήση, πάντα σκέπτεται τὸ Θεό. Αὐτὸ τὸ προσέξαμε παραπάνω, τόσο στὴν περιγραφὴ τῆς ἀρρώστιας, ὅσο και στὴν περιγραφὴ τοῦ γιατροῦ.

Ἀποδίδοντας τὶς ἀρρώστιας του στὸ Θεὸ ὁ Κρητικὸς, σωστὸ ἦταν νὰ περιμένῃ και τὴ θεραπεία του, ἀπὸ τὸν ἴδιο. Γι' αὐτὸ σὰν ἀρρωστήση, πάντα του παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ τὸν κάμῃ καλά.

Ἡ φιλοσοφικὴ διάθεσις ποὺ τὸν διακρίνει σὲ κάθε περίπτωσι, τὸν κάνει ὅλα τὰ πράγματα, κι' αὐτὴ ἀκόμη τὴν ἀρρώστια του, νὰ τὰ παίρνῃ φιλοσοφικῶς. Ἡ πολλή του ὅμως φιλοσοφία, πολλὰς φορὰς καταντᾷ ἀληθινὴ μοιρολατρεία. Κι' ἡ μοιρολατρεία αὐτὴ καταφαίνεται και στὴν περίπτωσι τῆς ἀρρώστιας :

Ἐχει ὁ Θεὸς ἀπὸ ποιορὶ τὴ σφάκα νὰ γλυκάνῃ
και τὸ κακὸ ποὺ μοῦ ἔδωκε, δίχως γιατρὸ νὰ γιάνῃ

Λέγοντας αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Κρητικὸς τὰ πιστεύει. Γι' αὐτὸ ἡ σκέψις και ἡ ἔμπνευσις αὐτῶν τῶν στίχων, εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, μοιρολατρικῆς. Μὰ ἀκόμη κι' ὁ πεσιμισμὸς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὸν Κρητικὸ. Διακρίνεται στὸ παρακάτω διστιχο :

Σὰν ὁ μεγαλοδύναμος δὲ θέλει νὰ μὲ γιάνη
ἄς γίνη ὁ χάροντας γιατρὸς κι' ἡ μαύρη γῆς βοτάνι

Οἱ πεσιμιστικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις τοῦ Κρητικοῦ, ποὺ φαίνονται ἀκόμη καλύτερα στὴν παραμοιά: «λάθος γιατροῦ θέλημα Θεοῦ», ὀφείλονται, κατὰ κανόνα, στὴ θεομῶτητα τοῦ χαρακτῆρα του. Ὅ,τι θέλει νὰ γίνη, τὸ θέλει νὰ γίνη γρήγορα. Καὶ σὰν δὲν γίνη, ἀπογοητεύεται. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀρρώστια του. Γι' αὐτὸ ἡ μοιρολατρεία κι' ὁ πεσιμισμὸς, αὐξάνουν στὴν Κρήτη τὴ θνησιμότητα.

Ἡ προσήλωσις τοῦ Κρητικοῦ στοῦ Θεοῦ, εἶναι βαθειὰ καὶ ἄδολη. Πιστεύει ἀπόλυτα σ' Αὐτόν. Ὅχι δὲ μόνο πιστεύει, μὰ καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς ἀποκλειστικὸ ρυθμιστὴ κάθε του πράξεως. Τὸ προτέρημα αὐτὸ τὸ βρίσκω καλὸ. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως καθόλου ἄσχημο, ἂν σιγὰ σιγὰ ἀνεβιβάζετο σὲ πῶ ἀνώτερο λατρευτικὸ ἐπίπεδο κι' ἂν ἔπαινε νὰ νομίζη τὴ θεία προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ, σὰν ἓνα πρόσωπο ποὺ ἔχει τὴν κακὴ συνήθεια νὰ ἐκδικῆται.

Τὴν ἐκτίμησι τοῦ Θεοῦ, ὁ Κρητικὸς τὴ σχετίζει ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀρρώστια. Καὶ κάθε ἀρρώστια τὴ θεωρεῖ σὰν ἀνταπόδοσι μιᾶς κακῆς πράξεως ποὺ ἔκαμε. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως, ἡ ἀντίληψι γιὰ τὸ Θεὸ ἀμβλύνεται καὶ περιστρέφεται πάντοτε στοῦ ἐπίπεδο τῶν ἀνταποδόσεων. Ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων, ὁ Κρητικὸς θὰ φθάσῃ μιὰ μέρα στοῦ σημείου ἢ νὰ παραιτήσῃ τὸ Θεὸ ἢ νὰ πιστεύῃ σ' αὐτὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ φόβο.

Κάθε ἀρρώστια του ὁ Κρητικὸς τὴ νομίζει κτύπημα. Γι' αὐτὸ, πολλὰς φορὲς, ἀντὶ νὰ μιλή γιὰ τὴν ἀρρώστια, λέει: «ἦδωκέ μου ὁ Θεὸς ἓνα μπάτισο». Δηλαδή ἤπεσέ μου

ὁ Θεὸς μὴν ἀρρώστια». Καὶ τὸ θεϊκὸ αὐτὸ δῶρο πάντοτε τὸ συσχετίζει στὴ συνειδησί του μὲ τὶς πράξεις του. Σχετικὸ μὲ τὴν Κρητικὴ αὐτὴ ἔκφρασι εἶναι ἐπίσης κ' ἓνα ἄλλο Κρητικὸ ρητό : «οἱ ἅγιοι κ' ἅ δὲ μιλοῦνε, κατακεφαλιὰς κτυποῦνε». Ποῦ σημαίνει πὼς οἱ ἅγιοι, ὅταν ἀμαρτήσουμε κ' ἂν ἀκόμη δὲν παρακονοῦνται, ἐν τούτοις μᾶς δίδουν κτηπήματα στὸ κεφάλι γιὰ τιμωρία. Τὸ ρητὸ αὐτὸ κρύβει ὀλοφάνερα μέσα του, τὴν ἐπὶ κακῶ ἔννοια τῆς ἀνταποδόσεως.

Ἀπὸ τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς τοῦ Κρητικοῦ, ξεπηδήσανε ἀσφαλῶς γιὰ ἀντίροπο κ' ἄλλα ρητά :

—Ὅποιον ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς παιδεύγει...

—Ἀπὸ ἕχει θάρρη στὸ Θεὸ ἀδείρητος δὲ θέτει.

—Τὸ κεφάλι ποῦ φυλάσσει ὁ Θεὸς ὁ κόσμος δὲν τὸ βλάπτει.

Τὰ ρητὰ αὐτὰ, ποῦ λέγονται κάθε τόσο καὶ σὲ κάθε περίστασι, βρῖσκουνε πάντοτε τὴν ἐφαρμογὴ τους στὶς συζητήσεις τοῦ Κρητικοῦ καὶ στὴν περίπτωσι τῆς ἀρρώστιας.

Ὅστερα ἀπὸ τὶς τέτοιες ἀντιλήψεις, εὐκόλο εἶναι νὰ καταλάβωμε, γιὰ τὴ θεραπεία του ὁ Κρητικὸς τὴν περιμένει ἀπὸ τὸ Θεό. Γιὰ νὰ ἐπιτύχη ὅμως τὴ θεϊκὴ αὐτὴ θεραπεία ὁ Κρητικὸς, ἔχει τὴ γνώμη πὼς πρέπει πρῶτα νὰ ἐξιλεωθῇ ὁ Θεός. Καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐξιλεώσῃ, πρέπει νὰ κάμῃ ἀρκετὲς πράξεις ποῦ σχετίζονται μὲ τὴ θρησκεία. Τὶς πράξεις αὐτὲς ποῦ πολλὰ φορὰς τοῦ τις ὑπαγορεύει ἢ συνειδησί του, συνήθως ὅμως τοῦ τις ὑποβάλλει ὁ μοιράρης-γιατρός, θὰ τις περιγράψωμε μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια, γιὰ τὸ ἀποτελεῖν τὰ πρῶτα φάρμακα ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Κρητικὸς στὴν ἀρρώστια του.

Σὰν ἀρρωστίη ὁ Κρητικός, θὰ καλέσῃ πρῶτα πρῶτα τὸν παπᾶ του νὰ τοῦ διαβάσῃ. Τὸ διάβασμα αὐτό, πού ὄσο προχωροῦμε πρὸς τὰ πίσω βρίσκομε νὰ γίνεται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα, γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερο σὲ ἀρκετὴ ἔκτασι. Συνίσταται στὴν τέλει ἐνὸς ἀγιασμοῦ ἢ ἐνὸς τρισ-αγίου ἢ περιορίζεται στὸ διάβασμα μιᾶς εὐχῆς εἰδικῆς ἀπὸ τὸ μεγάλο εὐγολοῖ, πού ἔχει σχέσι μὲ τὴν ἀρρώστια. Ἐὰν τὸ μέσο αὐτὸ δὲν τελεσφορήσῃ, θὰ διαβασθοῦν στὸ μαξιλάρι τοῦ ἀρρώστου τὰ χαριὰ πού ἀναφέραμε παραπάνω, τοῦ «Ἁγίου Κυπριανοῦ» καὶ «τοῦ βυστηραῶς», καὶ ἂν καὶ αὐτὰ μείνουν χωρὶς ἀποτέλεσμα, τότε ὁ Κρητικός θὰ καταφύγῃ γιὰ τὸν ἀρρωστό του, στὸ γιαιτρὸ ἢ στὸ μοιράρη.

Μιά παλιὰ θρησκευτικὴ συμβουλὴ λέει, νὰ ἀρχίζωμε πάντα, σὲ κάθε μας πράξι, ἀπὸ τὸ Θεό. Καὶ ὁ Κρητικός σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι τὴν ἀκολουθεῖ πολὺ πιστά. Στὴν ἀρρώστια του ἀρχίζει πάντα ἀπὸ τὸ Θεό. Μὲ τις πράξεις του ὅμως αὐτές, πού ἐγὼ τουλάχιστο, δὲν τις κατακρίνω, χάνει πολλὰς φορὰς πολὺτιμο χρόνον, εἰς βάρος τῆς θεραπείας τοῦ ἀρρώστου του.

Ἐὰν ὁ Κρητικός καταφύγῃ στὸ μοιράρη, πρῶτο φάρμακο πού θὰ τοῦ διατάξῃ εἶναι ἡ «χωστή λειτουργία». Αὐτὴ γίνεται νύκτα σὲ κανένα ξωμονάστηρο. Ἐὰν καὶ αὐτὴ ὅμως δὲν θεραπεύσῃ τὸν ἀρρωστό, τότε θὰ διαταχθῇ ἄλλη καὶ ἀκόμη ἄλλη, μέχρις ὅτου μὲ τὸν καιρὸ περάσῃ ἡ ἀρρώστια ἢ προκαλέσῃ τὸ μοιραῖο. Στὴν πρώτη περίπτωσι ὁ ἀρρωστός ἀρρήσῃ νὰ γίνῃ καλὰ γιὰτί, ὅπως λένε στὴν Κρήτη, «ὁ Θεὸς στέλνει τὴν ἀρρώστια μὲ τὸ τσουβάλι, ἀλλὰ τὴν παίρνει μὲ τὴ βελόνα». Στὴ δευτέρῃ περίπτωσι «ἔτσι ἤθελε ὁ Θεός».

Ἐξιλεώνεται ἀκόμη ὁ Θεός, ἂν ὁ ἀρρωστός «ταχθῇ»

σὲ κανένα ἅγιο. Σχετικὸ μὲ τὸ τάξιμο αὐτό, εἶναι τὸ παρακάτω δίστιχο :

Μὰ δὰ σὲ κάμω νὰ γενῆς μιὰ μπελονιά μετὰξι
κι' ὅτι κι' ἂν ἔχη ἡ μάνα σου στὸν ἅγιο νὰ τὸ τάξει

Ἡ λέξις προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «τάσσω» ἢ «τάσσομαι», ποὺ σημαίνει ὑπόσχομαι κάτι ἢ τίθεται ὑπὸ τὴν τὴν προστασία τινός. Στὴν ἔννοια ὅμως τοῦ ταξίματος, ὑπείσχεται δυστυχῶς καὶ πάλι ἡ ἔννοια τῆς ἀνταποδώσεως. Ὁ ἄρρωστος ὑπόσχεται μιὰ λειτουργιά, λίγο κερί ἢ ἓνα ἄλλο ἀφιέρωμα στὸν ἅγιο, γιὰ νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια.

Στὴν πράξι τοῦ ταξίματος, διαβλέπομε τὴν ἴδια συνήθεια ποὺ παλιότερα ἐπεκράτει στὸν ἄνθρωπο τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὸν ἄνθρωπο τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, νὰ ἀναθέτῃ ἀφιερώματα γιὰ τὴν ὑγεία του στὰ ἱερὰ τῶν ἀλεξίκανων θεοτήτων τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τοῦ Γιούκτα ἢ ἀκόμη στὸ ἱερὸ τοῦ Ἁμφιαράου καὶ στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὁ λαὸς ἔχει εἰδικοὺς ἁγίους θεραπευτάς. Τέτοιοι εἶναι ἡ Παναγία, οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, ὁ ἅγιος Παντελεήμων, ὁ ἅγιος Στυλιανός, ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος, ὁ ἅγιος Χαράλαμπος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ ριγολόγος, ὁ ἅγιος Κήρυκος, ὁ ἅγιος Θεράπειος κι' ἀκόμη ἡ ἁγία Μαρίνα, ἡ ἁγία Φωτεινή, ἡ ἁγία Ἀναστασία, ἡ ἁγία Κυριακὴ καὶ γενικὰ ὅλοι οἱ ἅγιοι. Κυρίως ὅμως θεραπευτὴς στὴν Κρήτη εἶναι ὁ ἅγιος Παντελεήμων, ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ἀντεκατέστησε τὸν Ἀπόλωνα καὶ τὸν Ἀσκληπιὸ τῆς ἐθνικῆς, στὴ χριστιανικὴ Κρήτη. Ἡ γνώ-

μη μας αὐτὴ βασίζεται ἀποκλειστικά, στὴν τοποθέτησι πολλῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἁγίου, πάνω σὲ λατρευτικούς χώρους τῶν θεραπευτῶν θεοτήτων τῆς προηγουμένης θρησκείας ὅπως στίς τοποθεσίες Μπιτζαριανῶ καὶ Βαρσαμόνερο τοῦ Ἑρακλείου. Ἡ ἀνοικοδόμησις αὐτῆ λατρευτικῶν χώρων γιὰ τοὺς ἁγίους τῆς νέας θρησκείας, πάνω σὲ χώρους ποὺ προϋπῆρχε ἡ ἴδια λατρεία τῶν Ἑθνικῶν, ἀποτελεῖ, ἂν δὲν οφείλεται σὲ ἄλλες αἰτίες, μιὰ παλιὰ συνήθεια, ποὺ παρατηρήθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος (ιερόν Μαλεάτου Ἀπόλλωνος, Ἀσκληπιεῖο Ἐπιδαύρου, ἱερόν Ἰσμινίου Ἀπόλλωνος, κ.τ.λ.), ὅταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὑποκατέστησε τὴ λατρεία τοῦ ἁκεσίτου Ἀπόλλωνος.

Φάρμακο ποὺ σχετίζεται ἀκόμη μὲ τὴ θρησκεία, εἶναι τὰ «φυλακτὰ» ἢ «φλαχτάρια», ὅπως ἀποκαλοῦνε στὴν Κρήτη τὰ διάφορα τάλισμαν. Τὰ φυλακτὰ αὐτά, ἀποτελοῦνε, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴν ἐπιβίωσι ἑνὸς πρωτογόνου λατρευτικοῦ τύπου, ποὺ βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν προστατευτικὴ ἐπίδρασι ποὺ ἐξασκεῖ τὸ περιεχόμενό τους στὸν φέροντα, κατὰ τὴ γνώμη τῶν πιστευόντων. Τὰ φυλακτὰ αὐτά ἦσαν ἡ βάση πολλῶν ἀρχαίων θρησκειῶν, ὅπως τοῦ Φετιχισμοῦ, καὶ Τοτεμισμοῦ, ἂν μὴ καὶ τοῦ ἀνιμισμοῦ καὶ τοῦ πολυδαίμονισμοῦ. Ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἄψυχα ἀντικείμενα, στὰ ὁποῖα οἱ πιστεύοντες ἀπέδιδαν ὑπερφυσικὲς ἰδιότητες. Ἡ Βυζαντινὴ ὁμως περίοδος, κατὰ τὴν πιθανότερη ἐκδοχή, μὲ τὴ μεγάλη της κληρικοκρατία, ἐπενδύσασα τὸ ἄψυχο περιεχόμενο τῶν φυλακτῶν μὲ τὴ δύναμι ἑνὸς τεμαχίου «τιμίου ξύλου», μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς εὐχῆς ἢ μιᾶς προφητείας, ἀνεβίωσε τὴν παλιὰ ἐκείνη συνήθεια, σὲ ἕνα ἕμμεσο ἀνεπίσημο, λατρευτικὸ χριστιανικὸ τύπο. Ἔτσι

τὰ φυλαχτὰ τῆς Κρήτης, πού ἀντιστοιχοῦνε, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὰ τάλισμαν τοῦ μινωικοῦ κατοίκου τῆς νήσου, ἀποτελοῦνε καὶ σήμερο, σὲ ἀρκετὴ ἔκτασι, τὸ προφυλακτικὸ ἢ ἀποτροπαϊκὸ μέσο, γιὰ τὴν ἀρρώστια.

Πολλὲς φορὲς τὰ σύγχρονα Κρητικὰ φλαχτάρια, περιέχουν μιὰ κόλλα χαρτί γεμάτη ἀπὸ πεντάλφες ἢ καρβαλιστικά γράμματα. Τὸ περιεχόμενό τους αὐτὸ δὲν γνωρίζομε ἂν σχετίζεται μὲ τὴ θρησκεία, ἢ ἂν εἶναι σχετικὸ μὲ τὸν κύκλο τῶν ψυχῶν καὶ τῶν πνευμάτων τῆς «καρβάλα», δηλαδὴ τῆς μεσαιωνικῆς μυστικιστικῆς καὶ δυσνοήτου φιλοσοφίας τῶν Ἰουδαίων. Πάντως καὶ αὐτὰ τὰ μέγιστα σχετίζονται μὲ τὸν φετιχισμό καὶ τοτεμισμὸ.

Ἄλλες φορὲς ἀκόμη, τὰ φυλαχτὰ τῆς Κρήτης, περιέχουν διάφορα ἀντικείμενα κοινὰ μὲν, ἀλλὰ σιβυλλιστικῆς σημασίας (μαλλιά, ὕφασμα χρώματος μπλέ, δίχτυ, σκόρδο, κόκκαλα ζώων κ.λ.π.) καὶ ἄλλοτε τέλος ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ παλιὲς πέτρες κοινὲς ἢ πολύτιμες. Τέτοιες πέτρες εἶναι οἱ «γαλατοῦσες» γιὰ τίς ὁποῖες ἀναφέρει ἀρκετὰ ὁ Ξανθοῦδιδης στὸ περιοδικὸ «Ἀθηνᾶ» καὶ στὸ βιβλίον του «Κρητικὸς πολιτισμὸς», ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ «ἀχάτης λίθος», ὁ ὁποῖος ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλίνιος ἐθεωρεῖτο παλιότερα ὡς φάρμακο κατὰ τῶν δηλητηριάσεων. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ φυλαχτὰ, βασιζόμενα περισσότερο στὴν ἐπίδρασι τῆς δυνάμεως αὐτῶν τούτων τῶν λίθων ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ στὴν ὑπερφυσικὴ τους δύναμη τὴ σχετιζομένη πρὸς τὸ θεῖον, χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα εὐρύτατα ἀπὸ τὸν Κρητικὸ λαό.

Ἄλλο φάρμακο πού σχετίζεται μὲ τὴ θρησκεία μὰ καὶ μὲ τίς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, εἶναι οἱ ἐπωδὲς ἢ ὅπως λαϊκώτερα ὀνομάζονται, οἱ «γηθειὲς καὶ τὰ γητέματα».

Ἡ Κρητικὴ γηθειὰ δὲν μοιάζει οὐσιαστικὰ μὲ τὴν παλιὰ ἐπωδὴ. Καὶ λέμε δὲν μοιάζει, γιατί ἀπὸ μαγικὸ ἄσμα ἢ μαγικὴ ἐπίκλησι ποὺ ἦταν προηγουμένως, μετέπεσε στὴν ἔννοια τῆς μικρῆς προσευχῆς ποὺ λέγεται πάνω στὸν ἄρρωστο, συνοδευομένη ἀπὸ τὸ «σταύρωμα» τοῦ μέρους ποὺ πάσχει ἢ ἀπὸ τὸ ράντισμα μὲ νερό. Τὶς γηθειὲς αὐτὲς ὡς θεραπευτικὸ μέσο, δὲν τὶς παρέλειψε ἡ Κρητικὴ μουσα. Ἐνα Κρητικὸ δίστιχο λέει :

Ἐγὼ κατέχω μιὰ γηθειὰ κ' ὄντες τὴνε διαβάσω
ὅπου κ' ἂν εἶν' ὁ πόνος σου δά σοῦ τότε περάσω

Τέτοιες γηθειὲς ποὺ ἀναφέρει τὸ δίστιχο, εἶναι γεμάτη ἡ Κρητικὴ λαογραφία. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἀσυνάρτητες. Ἄλλες εἶναι γηθειὲς καμωμένες σὲ δεκαπεντασύλλαβοκαταληκτικὸ στίχο. Κι' ἄλλες εἶναι ἐκκλησιαστικὲς εὐχὲς παραφθαρμένες. Οἱ γηθειὲς αὐτὲς λέγονται, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, πάνω στὸν ἄρρωστο ἢ πάνω στὸ μέρος ποὺ πάσχει, συνήθως ἀπὸ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες τὶς ἔχουν μάθει κατὰ παράδοσι.

Γιὰ νὰ μάθῃ κανεὶς μιὰ γηθειὰ, ἐπικρατεῖ στὴν Κρήτη ἡ ἀντίληψις πὼς πρέπει νὰ τὴ διδαχθῇ ἀπὸ ἄτομο ἀντιθέτου φύλου πρὸς τὸ δικό του. Τὴν αἰτία τὴν ἀγνοοῦμε. Πάντως ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως οἱ γηθειὲς δὲν εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένες στὴν Κρήτη, ὅπως τὰ πρακτικὰ γιαιτρικά.

Γηθειὲς ὑπάρχουν πολλὲς καὶ γιὰ κάθε ἀρρώστια. Τέτοιες γηθειὲς θὰ ἀναφέρουμε μερικὲς ἀπὸ τὴ συλλογὴ μας οἱ ὁποῖες ὅμως πιθανὸν νὰ ἔχουν δημοσιευθῇ κ' ἀπὸ ἄλλους.

1) Γηθειά για τὰ μάτια :

“Αγιε Παντελεήμονα πιάσ’ τὸ παρασυράκι
παράσυρε τὸ μάτι μου, νὰ βγῆ τὸ φρουσαλάκι.

Τὴ γηθειά αὐτή, πὺ εἶναι μιὰ μικρὴ προσευχὴ-δίστι-
χο, τὴ λένε ὅταν μέσα στὸ μάτι πέση κανένα ξένο σῶμα.
Ἀπαγγέλλεται ἐνῶ τοπικὰ γίνεται τὸ σημεῖο τοῦ σταυ-
ροῦ, ἢ ὅπως λένε στὴν Κρήτη, τὸ «σταύρωμα».

2) Γηθειά για τὶς πληγές :

“Ὅταν πιάσαν οἱ Ὀβραῖοι τὸ Χριστὸ καὶ τὸνε σταυρώσανε,
τοῦ παίξαν μιὰ μαχαιριά στὴ δεξιά του τὴν πλευρά. Οὔτε ἤμ-
πυασε (ἐπιασε πύο), οὔτε κακοσύνεψε (ἐπεμολύνθη), μόνο ἤγιανε.
Ἔτσι νὰ κάμη καὶ τούτη ἡ πληγή. Μῆτε νὰ μπυάση, μῆτε νὰ
κακοσυνέψη, μόνο νὰ γιάνη».

Ἡ γηθειά αὐτὴ πὺ σχετίζεται μὲ τὸ θεῖο δρᾶμα,
λέγεται σὲ κάθε πληγὴ τρεῖς φορές, ἐνῶ συγχρόνως σημει-
οῦται τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ πάνω ἀπὸ τὴν πληγὴ, μὲ τὸ
ὄργανο πὺ τὴν ἐπροκάλεσε.

3) Γηθειά για τὸ «ρίγο» (ἐλονοσία) :

«Στήτω ὁ ἥλιος κατὰ Γαβαών. Στήτω κι' ὁ ρίγος ὁ τριταῖος,
ὁ καθημερινός, ὁ βρωμερός. Ἀγιάννη Πιρόδρομε, βοήθη τὸ δοῦλο
τοῦ Θεοῦ (δεῖνα).

Ἡ γηθειά αὐτὴ, πὺ εἶναι λίγο ἀσυνάρτητη, λέγεται
κάθε Παρασκευὴ βασιλέματα ἡλίου ἐπὶ ἐλονοσίας, ἐνῶ
καρφώνονται σὲ κρομμίδι (πὺ παριστάνει τὴ σπλήνα),
σπυργιὰ ἀπὸ βρώμη.

4) Γηθειά για τὴν ἄφρα (ἀφθώδης στοματίτις) :

«Ἡ γι' ἄφρα καὶ τ' ἄστρο ἐπήγαινε στὸ κάστρο. Ἡ γι' ἄφρα ἐπόμεινε ἐκεῖα καὶ τ' ἄστρο ἐγιάγυρε ἐπᾶ. Μὲ τὸ κρασί καὶ τὸ βασιλικὸ σὲ γητεύω, νὰ χαθῆς ἀπὸ τὸ δούλο τοῦ Θεοῦ (δεῖνα).

Ἡ γηθειὰ αὐτὴ λέγεται ὅταν βγαίνουνε τ' ἄστρο, πάνω στὸ στόμα τοῦ παιδιοῦ ποῦ πάσχει ἀπὸ ἀφθώδη στοματίτιδα. Γιὰ νὰ πιάση, πρέπει νὰ ἐπαναληφθῆ τρεῖς βραδυὲς καὶ νὰ ραντίζεται τὸ στόμα τοῦ παιδιοῦ μὲ κρασί.

Ὅθι μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε ἀκόμη καὶ ἄλλες γηθειές, μὰ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ καταχωρώμεθα τὴν καλωσύνη τοῦ ἀναγνώστη. Ἐντὶ τούτου, προτιμοῦμε νὰ τις ἀναλύσωμε περισσότερο. Ἡ λέξις γηθειά, προέρχεται, κατὰ τὸν Χατζηδάκη, ἀπὸ τὸ ρῆμα γοητεύω, ποῦ σημαίνει δυὸ πράγματα : κάνω μάγια ἢ ἐξαπατῶ μὲ ἀγυρτεῖες. Στὴν Κρήτη ἡ γηθειὰ δὲ σημαίνει οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο. Ἡ ἔννοια ἄλλως τε τῆς μαγείας δὲν μπορεῖ νὰ χωρέση σὲ πράξεις, ποῦ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, συνδέονται περισσότερο μὲ τὴ θρησκεία. Μὰ οὔτε ἡ ἔννοια τῆς ἀπάτης μπορεῖ νὰ χωρέση στὴ γηθειά, γιὰτὶ πρῶτα-πρῶτα δὲν γίνεται πρὸς ἀπόκτησι κέρδους. Οἱ γητευτὰδες οὐδέποτε πληρώνονται, γιὰτὶ τότες οἱ γηθειεῖς τους δὲν πιάουν. Κι' ἀκόμη γιὰτὶ τόσο ὁ γητευτὴς ὅσο καὶ ὁ γητευόμενος, πιστεύουν ἀπόλυτα στὴ δύναμή της.

Ἡ Κρητικὴ γηθειὰ δὲν ἔχει, κατὰ τὴ γνώμη μας, καμμιά σχέσι μὲ τὸ μαγικὸ ἔξορκισμό, ποῦ βασίζεται στὴ μαύρη μαγεία. Γιὰτὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὴ δουλειὰ οὔτε τοῦ μάγου, οὔτε τοῦ μοιράρη-γιατροῦ.

Πιθανὸν νὰ ἔχη σχέσι μὲ τὴν Ὀμηρικὴ ἐπωδὴ:

Μὰ κυρίως ἔχει σχέσι μὲ τὴν ἐπωδὴ τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη μὲ τίς τόσο καρποφόρες τῆς ἔρευνες, ἔφερε στὸ φῶς ἀπειρες ἐνδείξεις, πάνω στὰ ἀποτροπαϊκὰ καὶ θεραπευτικὰ μέσα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Σύμφωνα μ' αὐτές, ὁ ἄνθρωπος τῆς Μινωικῆς Κρήτης, δὲν ἀνέθετε μόνο ἀφιερῶματα γιὰ τὴν υἰεΐα του στὰ ἀλεξίκανα ἱερὰ τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τοῦ Γιούχτα, ἀλλὰ ἐδιάβαζε καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς ἀρρώστους του ἐπωδές. Μιὰ τέτοια ἐπωδὴ εἶναι κα' ἐκείνη «σὲ γλῶσσα Κεφτιοῦ» ἀναφέρεται στὸν πάπυρο τοῦ Wreszinski (Bossard : Alt Creta).

Ἡ σύγχρονη Κρητικὴ γηθειά, ἔχει ὀλοφάνερη νευροψυχικὴ βίασι. Βρίσκεται στὰ πλαίσια τῆς καινούργιας ψυχοσωματικῆς ἱατρικῆς. Στηρίζεται στὴν ὑποβολή. Καὶ τὴν ὑποβολὴ βοηθοῦνε τόσο τὰ γνωστὰ λόγια πὺ λείει ὁ γητευτῆς σὰν μουρμουρίζει τὴ γηθειά του, ὅσο κοὶ οἱ ἐπιβλητικὲς χειρονομίαι πὺ κάνει, τὸ σταύρωμα καὶ τὸ ράντισμα μὲ νερό. Κι' ἐπειδὴ στὴν Κρήτη πὺ τὸ νευρωτικὸ ἔδαφος εἶναι πλούσιο, ὑπάρχουν ἄτομα πὺ μποροῦνε νὰ προκαλέσουν καὶ νὰ δεχθοῦνε ὑποβολή, γι' αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ μερικὲς φορὲς θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τίς γηθειές. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ ἀποδώσωμε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ δύναμι τῆς ὑποβολῆς.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς γηθειές αὐτές μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενον, διατηροῦνται ἀκόμη στὴν Κρήτη καὶ ἐπωδές πὺ ἔχουνε σχέσι μὲ τίς ὑπαίθριαις μυστηριακῆς τελετῆς τῶν ἀρχαίων. Μιὰ τέτοια γηθειά ἐπωδή, συνοδευομένη ἀπὸ ἀνάλογη ὑπαίθρια ἐσορτὴ στὰ ἴεσμα Κρητικὰ τοπεΐα, εἶναι

ἡ ἐπωδὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται τὴν πρώτη τοῦ Μάρτη στίς ἀνατολικὰς ἰδίως ἐπαρχίας καὶ ποὺ λέγεται ἑορτὴ μαζὶ καὶ ἐπωδὴ «μάρτιασμα». Ἡ λέξις ἔχει σχέσι μὲ τὸ φυτὸ «ἀσφόδελος» ἢ «ἀσφεντηλιά», ποὺ ἀνθισμένο ὅπως εἶναι τὸ Μάρτη, ὀνομάζεται στὰ μέρη αὐτὰ «μάρτης». Μ' ἓνα τέτοιον ἀνθισμένο φυτὸ, τὸ παχύτερον μέλος τῆς οἰκογενείας, ποὺ ἐννοεῖται κατὰ τὴ μέρα αὐτὴ ἔχει ἐκδράμει στὸ ὕψαιθρον, κτυπᾷ τις πλάτες ὄλων τῶν ἀσθενεστέρων μελῶν ἐνῶ ἀπαγγέλλει τοὺς στίχους :

«Μάρτης εἶναι κι' ἄλλαξε
Ἄπριλης καὶ ξεκάτσασε
νά κάμης πήχυν τὸ λαοδὶ
καὶ πιθαμὴ τὸ ξύγκι».

Στὴ γηθειὰ αὐτὴ, καὶ γενικώτερα σὲ ὅλη τὴν τελετὴ, διακρίνομε καθαρῶτα τὴ χρησιμοποιήσῃ τῆς ὑποβολῆς ὡς θεραπευτικοῦ μέσου, τόσο στὰ λόγια τῆς ἐπωδῆς ποὺ ἔχουν τὴν ἐννοια τῆς προτροπῆς καὶ ἐπιτιμήσεως, ὅσο καὶ στίς χειρονομίαι τοῦ γητευτῆ καὶ στὸ περιβάλλον ποὺ λαμβάνει χώρα ἡ γηθειὰ.

Τέλος φάρμακα ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ἀγιωτικὰ, εἶναι στὴν Κρήτη τὸ «πότισμα» ἢ τὸ «πλύσιμο» τοῦ ἀρρώστου μὲ νερό, στὸ ὁποῖο ἔχουν ρίξει προηγουμένως χῶμα ἀπὸ τὸν τάφο κανενὸς ἀγίου. Ἡ τὸ κάπνισμα μὲ ξεραμένα λουλούδια, ἀπ' αὐτὰ ποὺ στολίζουν τὸν ἐπιτάφιο τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ καὶ ποὺ τὰ μαζεύουν τὸ Μεγάλον Σάββατον, στὸ διάβασμα τῶν Ὁρῶν. Τὰ λουλούδια αὐτὰ τὰ λένε στὴν Κρήτη «καλλορίζικα» ἢ «μυρωδικὰ». Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ γιαιτρικὰ βασίζονται στὴν πίστη καὶ στὴ θρησκεία.

Μετὰ τ' ἀγιωτικά ὁ Κρητικὸς χρησιμοποιεῖ μὲ πεποίθησι καὶ τὰ φάρμακα ποῦ τοῦ συνιστοῦν οἱ γιατροὶ του. Τὰ φάρμακα αὐτὰ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ διακρίνωμε σὲ δυὸ μεγάλες κατηγορίες. Στὰ φάρμακα ποῦ συνιστοῦν οἱ πρακτικοὶ γιατροὶ καὶ στὰ φάρμακα ποῦ ἀναγράφουν οἱ σπουδασμένοι. Μὰ πρῶτα θὰ προσπαθήσωμε νὰ δώσωμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἔννοια τοῦ φαρμάκου, ὅπως τὴν ἐννοοῦνε στὴν Κρήτη, τόσο ἀπὸ ἀπόψεως φαρμακολογικῆς, ὅσο καὶ ἀπὸ φαρμακοτεχνικῆς τοιαύτης.

Τὰ φάρμακα τὰ λένε στὴν Κρήτη «γιατρικά». Ἡ λέξι παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα γιατρεύω ποῦ σημαίνει κάνω θεραπείες. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ λέξι «γιατρικό», ἔχει μεγάλη εὐρύτητα στὴν Κρητικὴ διάλεκτο καὶ σημαίνει κάθε μέσο ποῦ μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ θεραπευτικὸ ἀποτέλεσμα. Τὰ λένε ὅμως καὶ «βοτάνια» ἀπὸ τὸ βοτάνη-φυτό, κ' ἀκόμη «βοτανικά» καὶ «ξαρρωστικά». Σαφῆς διάκρισις μεταξὺ τῶν λέξεων τούτων δὲν ὑπάρχει. Ἐν τούτοις στὴν Κρήτη ἔχει ἡ κάθε μιὰ τους ξεχωριστὴ σημασία. Ἐτσι μὲ τὴ λέξι «γιατρικό», δηλοῦνε στὴν Κρήτη, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸ ὑγρὸ φάρμακο.

Μέρα καὶ νύχτα γιατρικά κρατῶ στὴν κάθε τσέπη
κι' ἡ μάννα ποῦ μ' ἐγέννησε κι' ἐκείνη μ' ἐβαρέθη.

Μὲ τίς λέξεις «βοτάνι» καὶ «βοτάνια», ἐννοοῦνε κυρίως τὰ φάρμακα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ φυτικὸ βασίλειο. Καὶ μιὰ ἀρρώστια στὴν Κρήτη, μπορεῖ νὰ θέλῃ γιὰ νὰ θεραπευθῇ, κατὰ τὴ λαϊκὴ γνώμη, καὶ γιατρικά καὶ βοτάνια.

Ποῦ νὰ γυρέψω γιαιτρικὸ καὶ ποῦ νὰ βροῶ βοτάνη
ἢ πονεμένη μου καρδιά πού πλήγωσες νὰ γιάνη.

Μὲ τὴ λέξι «βοτανικά», ἐννοοῦνε στὴν Κρήτη, ὅλα τὰ
γαιτρικὰ πού ὑπάρχουν στὴ φύσι. Ἡ λέξις ὁμως αὐτὴ δὲν
ἔχει εὐρεῖα χρησιμοποίησι ἀπὸ τὸ λαό. Ὑπάρχει κατὰ τὸ
πλεῖστο στὰ Κρητικὰ τραγούδια κι' αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ τὴν
τονίσωμε. Τὴ συναντοῦμε κυρίως στὸν Ἑρωτόκριτο:

Ἡ κάμερα τσ' ἀφέντρας του καὶ τῆς κεράς του ἡ κλίνη
κι' ὁ βασιλιὸς κι' ὁ φίλος του, τὸ γαιτρικόν του ἐγίνη.
Γιατροὶ μὴδὲ βοτανικά νὰ γιάνουν δὲ μποροῦσι
ὡσάν τὸ στόμα ἐτουῶ ὄση ὦρα τοῦ μιλοῦσι.

(Ε. 147)

Μὲ τὴ λέξι τέλος «ξαρρωστικό», ἐννοοῦνε στὴν Κρή-
τη κάτι πού συντελεῖ στὸ νὰ ξαρρωσήσῃ ὁ ἄρρωστος. Δὲν
ἐννοοῦνε ὁμως ἀποκλειστικὰ τὸ γαιτρικόν. Ὁ Ξανθοῦδιδης
αὐτὸ τὸ κάτι τὸ ἀποδίδει στὸ γλωσσάριό τοῦ Ἑρωτόκριτου
μὲ τίς λέξεις «ἀναληπτικὸ ἔδεσμα». Κατὰ τὴ γνώμη μας
ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶναι σωστή. Ξαρρωστικό, ὅπως βέβαια τὸ
ἐννοοῦνε στὴν Κρήτη, εἶναι κάτι πού δὲν σχετίζεται τόσο
μὲ τὴν ὄρεξι, ὅσο μὲ τὸν ψυχισμό τοῦ ἀρρώστου. Γι' αὐτὸ
τὸ ξαρρωστικό δὲν πρέπει νὰ τὸ πέρνωμε μὲ τὴ σημασία
τοῦ φαγώσιμου.

Στὴν Κρήτη μὲ τὰ στενὰ πατριαρχικά ἔθιμα, τὴ μεγά-
λη ὑπόληψι τῆς τιμῆς καὶ τὴ βάρβαρη ἀκατανόητη εὐθιξία,
κάθε πράξις πού σχετίζεται μὲ πρόσωπο ἑτερόφυλο ἢ
συγγενικό, σημαίνει ἐνδιαφέρον. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτό, πού
μπορεῖ νὰ δειχθῇ καὶ μὲ τὴν πράξι μᾶς προσφορᾶς, προ-
καλεῖ, σὰν δὲν ἐπιφέρει αἱματοκύλισμα, μιὰ κατάστασι
ψυχική, πού κατὰ κανόνα εἶναι εὐάρεστη στὸ πρό-

σωπο για τὸ ὁποῖο δείχνεται. Στὸν ἄρρωστο, πού λόγῳ τῆς ἀρρώστιας του βρίσκεται ὑπὸ ἰδιάζουσες ψυχικὲς συν-
θήκες, μιὰ εὐάρεστη πράξις ὅπως ἡ παραπάνω, δημι-
ουργεῖ συγκινήσεις. Οἱ συγκινήσεις αὐτές, ἐπηρεάζουν τὸ
φυτονευρικό σύστημα πού κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἐπιδρᾷ
στὸ κεντρικὸ νευρικό σύστημα στὸν ἀγγειακὸ τόνο καὶ στὴν
καρδιά. Ἡ ἐπίδρασις αὐτή, πού πολλές φορές ἀποβαίνει
σωστικὴ γιὰ τὸν ἄρρωστο, ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν
αἰτία πού ἐπροκάλεσε τὴ συγκίνησι. Ἔτσι στὴ συγκίνησι
αὐτή, στὴν αἰτία πού τὴν ἐπροκάλεσε κι' ἀκόμη σ' ὅλο τὸν
κύκλο πού προκαλεῖ ἡ ψυχονευρική δράσις, πρέπει νὰ το-
ποθετήσωμε τὴν ἔννοια τοῦ ξαρρωστικοῦ. Γι' αὐτὸ τὸ ξαρ-
ρωστικὸ δὲν ἀποτελεῖ μόνο ἡ ὕλικὴ φαγόσιμη προσφορὰ,
ὅπως ἀναφέρει ὁ Εανθουδίδης, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς ὅλης
πράξεως, ἡ ὁποία ὡς ἔννοια καὶ ὡς ἐκτέλεσις, ἐπηρεάζει βα-
θειὰ τὸν ψυχισμό τοῦ ἀρρώστου. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή,
συναντοῦμε τὴ λέξι τόσο στὰ Κρητικὰ δίστιχα, ὅσο καὶ στὸν
Ἐρωτόκριτο:

Ἀγάπη μου ξυνόρογδο, ξαρρωτικὸ κυδῶνι
ὄλο τὸν κόσμο ξαρρωστᾶς καὶ μένα θανατώνεις.

Κι' ἀκόμη:

Μέσα σὲ τοῦτο τὸν καιρό, πού οἱ μέρες ἐπερνοῦσα
τέσσερα μῆλα δίφορα ἤρεν ἡ Ἄρετοῦσα.
Πέμπει καὶ κανισκεύγει τα εἰς τ' ἄρρωστου τὴ μάννα
ἐκεῖνα ἐγενήμασι γιατροὶ καὶ τὸν ἐγιάνα.

(Α. 2056)

Τὰ μῆλα αὐτά, ὁ ἴδιος ὁ Ἐρωτόκριτος χαρακτηρίζει
παρακάτω στὸ στίχο Α. 2065 ὡς ξαρρωστικὸ.

Μὲ τις τέσσερις αὐτὲς λέξεις, γιαιτρικά, βοτανικά, βοτάνια, καὶ ξαρρωστικά, ὁ Κρητικὸς ἀποδίδει τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν φαρμάκων. Αὐτὸ τὸ κάνει γιὰ δυὸ λόγους: Πρῶτα γιὰ τὴν γιαιτρικὰ νομίζει πῶς ἔχουνε ὅλα μαζὶ τὴν ἴδια δύναμι. Τὴ δύναμι δηλαδὴ γὰ θεραπεύουν καθ' ἓνα χωριστὰ ἢ καὶ ὅλα μαζύ, ὅλες τις ἀρρώστειες. Καὶ δεύτερο γιὰ τὴν ἐποχὴ του δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ σημερινὴ πολυμέρεια τῆς ἐπιστήμης μὲ τις εἰδικότητες καὶ τὰ σπεσιαλιτέ οὔτε ἡ τεραστία καθημερινὴ διαφήμισις τόσων φαρμάκων. Γι' αὐτὸ στὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μούσας βλέπομε γὰ γίνεται ἀποκλειστικὸς λόγος μόνον γιὰ τὰ γιαιτρικά καὶ τὰ βοτάνια, μὲ τὴ σημασία ἐκάστοτε τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ εἰδικοῦ φαρμάκου:

Ἐσεῖς βουὰ πὺ ξέρετε τὸν πόνο τῆ ψυχῆς μου
πέτε μου ἂν ἔχη βότανα γὰ γιάνω τὴν πληγὴ μου.

Σῶπα παραπονιάρικο κι' ὁ κόσμος δὲν ἐχάθη
καὶ μὲ τὰ βότανα τῆ γῆς, γιαιτρεῦονται τὰ πάθη.

(Κρητικὰ δίστιχα)

Κι' εἰς τὴν ἀγίατρευτὴ πληγὴ δὲν μοῦδωκε βοτάνι
κι' ἔλεγα ἢ τόση παιδωμὴ πῶς θέλει μ' ἀποθάνει

(Ἐρωφίλη Α. 203)

Λυπητερά μ' ἐβλέπασι γλυκειά μὲ συντηροῦσα
κι' οἱ πόνοι τῆς μου φαίνετο, βοτάνι μου ζητοῦσα.

(Ἐρωφίλη Α. 241)

Κι' ἀπὸ τὴ γῆ ἐμάζωξε γιὰ μένα
βότανα καὶ λουλούδια μυρισμένα
τὰ λούλουδα καὶ τ' ἄνθη μυρίζαν τόσα
νεκρὰ ἀπὸ τὸν ἄδη μ' ἐσηκῶσα.

(Βοσκοπούλα 45)

Σῶπα κι' ὁ κόσμος γιατρικό κι' ἀπὸ βοτάνια γέμει.

(Στάθης Α. 63)

Ἄς ἔρθουν κι' ἀπ' ἄλλου γιατροί, βότανα νὰ κρατοῦσι
καὶ τὸ κακὸ τὸ τρομερὸ ὁπού 'χω νὰ μοῦ βροῦσι.

(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 368, στ. 6)

Ἐγὼ 'χα τίς ὀλπίδες μου καὶ θάρρη μου σ' ἐσένα
γλυκεῖά βοτάνια νὰ μοῦ βρῆς, νὰ με γιατρέψης Νένα.

(Ἐρωτόκριτος Γ. 1215)

Μερικὲς φορὲς ἐν τούτοις καὶ μάλιστα στὴν ἀνεπίσημη Κρητικὴ ποίησι, στὰ δίστιχα ἀναφέρονται καὶ εἰδικὰ φάρμακα. Τέτοια εἶναι τὸ νερό, τὸ κρασί, ἡ φωτιά καὶ ἄλλα :

Ἡ ἔννοια ὁμοῦς τῶν εἰδικῶν αὐτῶν γιατρικῶν περιορίζεται, μὲ τὸ νὰ ἀναφέρονται ἐπεισοδικὰ στὰ τραγούδια καὶ μὲ τὸ νὰ ἔχουν ἀπλὴ μεταφορικὴ σημασία :

Τσὴ πέρα βρύσης τὸ νερὸ στὸν πόνο γιατρικό 'ναι
ἂν μ' ἀγαπᾷς πουλάκι μου, ὅσο μπορεῖς τὸ χῶνε.

Ὅσο σιμῶνω στὴ φωτιά καίει με καὶ κεντᾷ με
τόσο καὶ ξανανειώνει με, γιατρέυγει καὶ φελά με.

Μὰ τὸ κρασί ὁ μαρουβᾶς στὸν πόνο γιατρικό 'ναι
κι' ἡ χήρα μέσ' στὴ γειτονιά, νὰ βρίσκειται καλὸ 'ναι.

(Κρητικὰ δίστιχα)

Κι' ὄντε μοῦ λέγαν τὴ γουλιὰ πῶς νὰ τὴν καταπίνω
καὶ ποῖδ' κρασί 'ναι γιατρικό καὶ ποῖδ' νερὸ νὰ πίνω.

(Ἐρωτόκριτος Δ. 594)

Χαρακτηριστικὸ τόσο στὴν ἐπίσημη ὅσο καὶ στὴν ἀνε-

πίσημη Κρητική ποίηση είναι ότι η γενική έννοια του φαρμάκου, όπως βγαίνει από το διάβασμα των τραγουδιών, δεν μοιάζει καθόλου με τη σημερινή. «Γιατρικό», «βοτάνι» «βοτανικό», και «ξαρρωστικό», σημαίνει απλώς το μέσο που απαλλάσσει από την αρρώστια. Γι' αυτό το γιατρικό του Κρητικού από απόψεως έννοιας, πρέπει να το τοποθετήσωμε δίπλα στη γενική έννοια του «κακού», με την οποία, όπως είδαμε παραπάνω, δηλώνει ο ίδιος την αρρώστια του.

* * *

Τα φάρμακα που χρησιμοποιεί ο Κρητικός βρίσκονται στο βουνό και στη φύσι. Αυτό το γνωρίζει πολύ καλά γι' αυτό λέει:

Δίπλα δά πάρω τὰ βουνά τ' ἀγρίμια νὰ ρωτήσω
Ίσως μοῦ βροῦν βοτανικά νὰ σέ ξελησημονήσω.

Δίπλα δά πάρω τὰ βουνά, νὰ βρω μαγιου χορτάρι
νὰ σέ μαγέψω. ἀγάπη μου, ἄλλος νὰ μὴ σέ πάρη.

Ἄγάλι ἄγάλια μὲ καιρὸ κι' ὁ χρόνος δὲν ἐχάθη
καὶ μὲ τὰ βότανα τῆ γῆς γιαιτρεύονται τὰ πάθη.

Ποιά εἶδη ὁμως τῆς Κρητικῆς γλωσσίδας ἔχουνε θεραπευτικὲς ιδιότητες, αὐτὸ δὲ μᾶς τὸ λέει καθόλου ἡ Κρητικὴ μοῦσα. Γιὰ νὰ τὸ ἀνακαλύψωμε πρέπει νὰ καταφύγωμε σὲ τις λαϊκὲς ἰατρικὲς γνώσεις.

Στὴν Κρήτη ὑπάρχει ἓνα εἶδος πλανόδιου φαρμακοποιου, πὸν γίνεται κάθε μέρα καὶ ποιὸ σπάνιο. Ὁ φαρμακοποιὸς αὐτός, περνώντας ἀπὸ κάθε χωριὸ διαλαλεῖ τὸ ἐμπορεμά του: «Καραμπάχι καλό... Φασκομηλόλαδο, δαφνόλαδο, μυρτόλαδο, κεντρολόλαδο, ἀριγανόλαδο, ἀμυγδα-

λόλαδο... γιά τὸ πόνο, γιά τὸ φάλι..., γιά τὸ στομάχι...
γιά τὸ κόμπιασμα (δυσκοιλιότης) καὶ γιά ὅλες τὶς ἀρρώ-
στιες..».

Τὰ φάρμακά του, ὅπως βλέπετε, εἶναι ὅλα φυτικά.
Πρόκειται περὶ τῶν λαϊκῶν φαρμάκων—ἔσάνς, τῶν ὁποί-
ων ἡ δύναμις ἂν ἔξαιρέσωμε τὸ ἄμυγδαλόλαδο, στηρίζεται
στὸ αἰθέριο ἔλαιον ποὺ περιέχουν. Τὰ φάρμακα αὐτὰ τὰ
παρασκευάζουν οἱ ἴδιοι δι' ἀποστάξεως, ποὺ τὶς περισσότε-
ρες φορὲς μυρίζει πρωτόγονο. Μιά τέτοια μέθοδος ποὺ πε-
ριγράφω καὶ στή μελέτη μου «Μινωϊκὴ ἱατρικὴ», εἶναι,
ἡ μέθοδος παραγωγῆς κεδρελαίου. Κατ' αὐτὴ χρησιμοποιοῦνται
δύο πῆλινα δοχεῖα τοῦ νεροῦ (σταμνιά), τοπο-
θετημένα στόμα μετ' στόμα. Τὰ δοχεῖα αὐτά, ἀφοῦ ἐφοδια-
σθοῦν μετὰ τὰ ἀπαιτούμενα ὑλικά, τὰ χώνουν μέσα σὶ τὸ ἔδα-
φος κατ' ἀπὸ πάνω ἀνάβουν φωτιά πολλὰς μέρες. Μετ' τὸ
τρόπον αὐτὸ γίνεται μιὰ βραδυτάτη ἀπόσταξις ἀπὸ τὴν ὁ-
ποία λαμβάνεται τὸ κεδρέλαιον ἢ τὸ «κεντόλαδον».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ φυτικά αὐτὰ λάδια ἔσάνς, ὅλα
τὰ φυτὰ τῆς Κρήτης ἀποτελοῦνε γιά τὸν Κρητικὸν φάρμακα.
Τὰ προσιτότερα εἶναι τὸ θυμάρι, ἡ φασκομηλιά, τὸ φλι-
σκοῦνι, ἡ ματζουράνα, ἡ ἀργυριά, ὁ δίχταμος, τὸ ἀλάδα-
νον, ὁ ἀρισμαρίς, ἡ μαλοτύρα, ἡ ἀμολόχα, ἡ ἀμπισθιά, ὁ
ἄγκρουστιας, ἡ ἀντωναῖδα, ὁ βάρσαμος, ἡ δρακωδιά, ὁ ἀ-
ράπης καὶ πολλὰ ἄλλα. Ἀπὸ τὰ φυτὰ αὐτὰ φάρμακα, ὁ
γέρον βοσκὸς τῆς «ἄσπρης βρύσης» ποὺ συναντήσαμε στήν
κωμωδία «Γύπαρις» :

Πιάνει τὸ χόρτον ὅπου θές, γνωρίζει καὶ τὸ ξαίρει
καὶ τὴν ἰατρειὰν πᾶσαν ἀρρωστίας, δύνανται νὰ τὴν εὖρη

Ἄκόμη τὴν ἔννοια τοῦ φυτοῦ-φαρμάκου, ἀποδίδει

ὁ Κρητικὸς «στ' ἀγριομάραντα», στὰ μικρὰ αὐτὰ ἄσπρα ἢ κίτρινα λουλουδάκια τῶν βράχων, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ παρακάτω παλιὸ τραγούδι τῆς συλλογῆς τοῦ Γιάννη Δεληβασίλη :

Κόρη στ' ἀγριομάραντα, στὸν ἐγκρημνὸ πού στέκει
τρῶντα οἱ αἴγες καὶ ψοφοῦν, τ' ἀγρίμια καὶ μερώνουν
τρῶντα κι' οἱ μάνες οἱ κακὲς κι' ἀρνηοῦνται τῶν παιδιῶν τους.
Νᾶχε γὰ φάη κι' ἡ μάνα μου, νὰ μ' ἀρνηθῆ κι' ἐμένα...

Οἱ γνώσεις αὐτὲς τῶν θεραπευτικῶν φυτῶν τῆς Κρητικῆς χλωρίδας, τις ὁποῖες τόσο καλὰ γνωρίζει ὁ Κρητικὸς, φαίνεται νὰ ἦσαν γνωστὲς ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχὴ. Γι' αὐτὸ βλέπομε νὰ τις ἀναφέρουν ὁ Μακρόβιος, ὁ Πλίνιος, ὁ Πλούταρχος, ὁ Διοσκορίδης, ὁ Ἀπούλειος, ὁ Βιργίλιος, ὁ Κικέρων καὶ κυρίως ὁ Θεόφραστος, ὁ ὁποῖος στὸ βιβλίον του περὶ φυτῶν ἀναφέρει ὅτι «ὅλοι οἱ θάμνοι καὶ τὰ φυτὰ πού φυτρῶνουν στὴν Κρῆτη εἶναι θεραπευτικὰ».

Μορφὲς φαρμάκων δὲν μᾶς ἀναφέρουν πολλὲς τὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μούσας. Ἐν ἑξαιρέσει μὲν τοὺς στίχους τοῦ Φόσκωλου πού περιγράφει τὰ γιαιτρικὰ πού ὁ γιατρὸς Λούρας ἔγραψε στὴ συνταγὴ του γιὰ τὴ κερά Μηλιά :

Καὶ μιὰ ρετζέτα τσὴ ἴκαμα, γαιμνιά νὰ πὰ τσὴ πάρη
τιλιόλαδο, δαφνόλαδο, οὐγκουέντο καὶ σαντάλι...

θὰ κοπιᾶζαμε πολὺ νὰ βροῦμε ἄλλο μέρος στὸ ὁποῖο νὰ ἀναφέρονται τέτοια. Κρίνοντας ὁμως ἀπὸ τὴν ἔννοια τῶν λέξεων «βοτάνια» καὶ «βοτανικά», ἔχομε τὴ γνώμη πὼς στὴν

Κρήτη κατά τὴ μεταμεσαιωνικὴ περίοδο, ἐγνώριζαν πολλὰ
γιατρικά.

Οἱ λέξεις «βοτάνια» καὶ «βοτανικά», ἐξεταζόμενες ἀπὸ
ἀπόψεως ἐννοίας, ὅπως βρίσκονται στὰ Κρητικὰ τραγού-
δια καὶ γενικώτερα στὴν Κρητικὴ γλῶσσα, ἔχουν τὴ ση-
μασίαν τοῦ βοτάνου, φαρμάκου μὲ κάποια εὐρύτερη ἔννοια.
Περικλείουν δηλαδὴ μέσα τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημασίαν τοῦ
φυτικοῦ γιατρικοῦ καὶ τὴν ἔννοια τοῦ φαρμακοτεχνι-
κοῦ σκευάσματος.

Διερευνῶντες κυρίως τὴν πρώτη ἔννοια, τὴν ἔννοια
δηλαδὴ τοῦ φυτικοῦ φαρμάκου, πρέπει νὰ καταφύγωμε
στὸ Λατίνον ἐκκλησιαστικὸ συγγραφεὶα Μακρόβιο, ὁ ὁποῖος
καλεῖ τὴν Κρήτη «πλουσίαν εἰς βοτανικά». Ἡ περίοδος
κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μακρόβιος ἐγνώρισε τὸ νησί μας, ἡ
Κρήτη ὑπῆγετο στὴν κυριαρχία τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους.
Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἔστελναν στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς
αὐτοκρατορίας των εἰδικούς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι τοὺς μά-
ζευαν βότανα, δηλαδὴ φυτικὰ φάρμακα. Τὰ φάρμακα αὐ-
τά, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γαληνός, τὰ ἔστελναν στὴ Ρώμη μέ-
σα σὲ εἰδικὰ πανέρια. Τὸ γεγονός αὐτὸ μαρτυρεῖ πῶς πο-
λὸ πῶ μὲροστὰ ἀπὸ τὸν 16ον αἰῶνα ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη
φαρμακολογικὲς γνώσεις, ἀποτελούμενες ἀπὸ τὴ γνώσιν τῆς
ὑπάρξεως φαρμακευτικῶν φυτῶν καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὰς γνώ-
σεις τῆς χρησιμοποίησεως τούτων. Οἱ γνώσεις αὐτὲς, μυ-
θολογικὰ τουλάχιστο ἀνάγονται στὴ διδασκαλίαν τῆς Δή-
μητρας στὴν Κρήτη. Στὴν πραγματικότητά ὅμως ἀποτελοῦ-
νε μινωϊκὴ κληρονομία, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὴν πρόοδο
ποῦ εἶχε ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη στὴ νῆσο, κατὰ τοὺς χρόνους
τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ γνώσεις αὐτὲς μεταδόθηκαν
αὐτούσιες στὸν Κρητικὸ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, ἐκαλλιεργή-

θηκαν και ἐπλουτίσθησαν, γι' αὐτὸ και στήν Κρήτη δὲν ὑ-
πάρχει κανεὶς — ἰδίᾳ μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ—
ποὺ νὰ μὴ γνωρίζῃ νὰ κἀνῃ πρακτικὰ γιαιτρικά. Τὰ πρα-
κτικὰ αὐτὰ γιαιτρικά, ἀποτελοῦνε κυρίως τὰ «βοτάνια»,
τῶν Κρητικῶν τραγουδιῶν.

Ἐξετάζοντες τώρα τὸ ζήτημα τῆς εὐρύτερας ἐννοίας
ποὺ δώσαμε παραπάνω στὶς λέξεις «βοτάνια και βοτανικά»,
παρατηροῦμε πῶς βρίσκεται στήν ἀντίληψι ὄχι τοῦ «βοτα-
νιοῦ»-φυτικῆς δρώγης ὅπως τὸ παραδέχεται ἡ σημερινή
φαρμακολογία ἀλλὰ τοῦ βοτανιοῦ-φαρμακευτικοῦ παρα-
σκευάσματος, ὅπως τὸ ἐννοεῖ ἡ Κρητικὴ λαϊκὴ σοφία.

Διερωτόμεθα ὅμως ὕστερα ἀπὸ τὴν τόση φιλολογία :
Ἐπάρχει ἄραγε καμμιά σχέσις μεταξὺ τῶν «βοτανικῶν»
τοῦ Μακροβίου και τῶν «βοτανικῶν» τῶν Κρητικῶν τρα-
γουδιῶν; Κατὰ τὴ γνώμη μας ναί. Οἱ λέξεις βοτάνια και
βοτανικά εἶναι λέξεις καθάρια Κρητικῆς. Ἐπάρχουν σὲ ὅλα
τὰ τραγούδια και λέγονται ὅλες τίς ἐποχὲς στήν Κρήτη μὲ
τόση εὐρύτητα μὲ ὅση δὲν λέγονται σὲ κανένα ἄλλο μέρος
τῆς Ἑλλάδας.

Φαρμακοτεχνικὰ σκευάσματα δὲν μᾶς ἀναφέρουν ἐ-
πίσης τὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μουσας. Ἐν ἐξαιρέσω-
με μάλιστα ὅσα λέει περὶ ἀλοιφῶν στήν κωμωδία «Γύπα-
ρις», ἡ γρηὰ Φροσύνη (πρᾶξις Δ. στ. 286), κ' ὅσα ὁ Φό-
σκωλος ἀναφέρει περὶ ἀλοιφῶν και φθιασιδιῶν στὸ Φουρ-
τουναῖτο του, θὰ πιστεύαμε πῶς στήν Κρήτη κατὰ τὴν ἐπο-
χὴ ποὺ πραγματεῦόμεθα, δὲν ὑπῆρχαν φαρμακοτεχνικῆς
γνώσεις. Ἐν ὑπαρξίς ἐν τούτοις φαρμάκων ὑπὸ μορφήν
ἀλοιφῶν και καλλυντικῶν, μᾶς κἀνει νὰ πιστεύομε ὅτι
ἦσαν γνωστὰ και πολλὰ ἄλλα φαρμακοτεχνικὰ σκευάσμα-
τα. Βασιζόμεθα σὲ δύο γεγονότα. Πρῶτο στήν ὑπαρξί

τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Παρακέλσου μὲ τὰ «Remedia Gale-
nica» καὶ τὰ «Remedia Spagirica», τὰ ὁποῖα ἦσαν γνω-
στὰ στὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους γιατροὺς. Καὶ
δεύτερο σὲ μιὰ παρατήρησι πού κάνομε πάνω στὶς λέξεις
βοτάνια, γιατρικὰ καὶ βοτανικὰ.

Οἱ λέξεις βοτάνι καὶ βοτάνια, συναντιοῦνται πάντοτε
στὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μούσας, ἀποκλειστικὰ ὡς
φάρμακα γιὰ πληγές καὶ γιὰ τραύματα. Ὁ Μπουνιαλῆς
ἐπὶ παραδείγματι ἀναφέρει στὴ σελίδα 486 ὅτι :

Τοῦ γενεράλε οἱ γιατροί, τοῦ βάλανε βοτάνι
σὲ μέραις καὶ νεκρώθηκε καὶ τὴν ζωὴν του χάνει.

Ἐννοεῖ δὲ ἐκ τῶν συμφραζομένων ὅτι τὸ βοτάνι τοῦ
τὸ ἔβαλαν στὴν πληγὴ πού ἔπαθε. Καθ' ὅμοιο τρόπο ὁ
Χορτάξης στὴν Ἐρωφίλη του ἀναφέρει ὅτι :

Κι' εἰς τὴν ἀγιάτρεφτη πληγὴ δὲν μοῦδωσε βοτάνι
κι' ἤλεγα ἢ τόση παιδωμὴ πὼς θέλει μ' ἀποθάνει.

Ἀκόμη καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο συναντοῦμε πολλὰ φο-
ρὲς τὸ βοτάνι ὡς φάρμακο γιὰ τὶς πληγές :

Νὰ βρῶ βοτάνι δροσερὸ καὶ τὴν πληγὴ νὰ γιάνω.

Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ πιστεύωμε πὼς οἱ λέξεις βοτάνι
καὶ βοτάνια εἶχαν παλιότερα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ
φυτικοῦ γιατρικοῦ καὶ τὴν ἔννοια κυρίως τοῦ φαρμάκου
μὲ ἐξωτερικὴ χρῆσι. Δηλαδή τοῦ φαρμάκου γιὰ τὶς πληγές.
Ἡ ἔννοια βέβαια αὐτὴ σιγὰ σιγὰ διευρύνθηκε καὶ προσέλα-
βε γενικώτερη σημασία, μ' αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει σὲ πολλὰ μέρη
τῶν Κρητικῶν τραγουδιῶν, νὰ τὴ συναντοῦμε μὲ τὴν πα-
λιότερη σημασία της. Ἡ ὑπαρξὴς ὅμως φαρμάκων μὲ ἐξω-

τερική χρῆσι τὰ ὅποια διεκρίνοντο μὲ ἰδιαίτερο ὄνομα, ἐπιτρέπει νὰ παραδεχόμεθα κάποια πολυμέρεια πάνω στὶς φαρμακοτεχνικὲς γνώσεις τοῦ Κρητικοῦ, ἢ, ἂν θέλετε, πάνω στὰ φαρμακοτεχνικὰ σκευάσματα.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἔννοια τῶν παραπάνω λέξεων, ἡ λέξις «γιατρικὸ» συναντᾶται πάντοτε στὰ Κρητικὰ τραγούδια μόνο σὰν ἡ ἀρρώστια ἔχει γενικώτερη σημασία. Γι' αὐτὸ σημαίνει, κατὰ τὴ γῶμῃ μας, τὸ γιατρικὸ ποὺ πίνεται. Δηλαδή τὸ φάρμακο μὲ ἐσωτερικὴ χρῆσι. Μὲ τὴ σημασία αὐτὴ βρίσκομε τὴ λέξι σὲ πολλοὺς στίχους :

Τὸ γιατρικὸ στὸν ἄρρωστο δίδουσι πρὶ ποθάνει
καὶ πρὶν βρωμέση ἢ πληγὴ τῆ βάνουν τὸ βοτάνι

(Γύπαρις Ε. 157)

Τὸν ἄρρωστάριν ἤκαμε κι' ὁ κύρις τὸ πιστεύγει
καὶ γιατρικὰ πολλῶ λογιῶ πέμπει καὶ τοῦ γυρεύγει.

(Ἐρωτόκριτος Α. 2047)

Κι' ὄντες μοῦ λέγαν τὴ γουλιὰ πῶς νὰ τὴν καταπίνω
καὶ ποιδ' κρᾶσι 'ναὶ γιατρικὸ καὶ ποιδ' νερὸ νὰ πίνω

(Ἐρωτόκριτος Δ. 595)

Ἀντίθετα τέλος πρὸς ὅλες τὶς παραπάνω λέξεις «βότανα» καὶ «βοτανικά» συνδέονται πάντοτε μὲ τὴν ἔννοια τῶν φαρμάκων ποὺ ἀπλῶς προέρχονται ἀπὸ τὸ φυτικὸ βασίλειο. Οἱ λέξεις αὐτὲς περικλείουν τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ φυτικοῦ θεραπευτικοῦ μέσου καὶ δηλοῦν γενικὰ καὶ τὸ φάρμακο μὲ ἐσωτερικὴ καὶ τὸ φάρμακο μὲ ἐξωτερικὴ χρῆσι. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὴ συναντοῦμε στὸν Ἐρωτόκριτο.

Γιατροὶ μὴδὲ βοτανικά νὰ γιάνου δὲν μποροῦσι
ὡσὰν τὸ στόμα ἔτουνῶ ὅση ὥρα τοῦ μιλοῦσι

Ἡ ὑπαρξὶς φαρμάκων μὲ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ
χοῆσι καὶ ἀκόμη φαρμάκων ποὺ προέρχονται ἀποκλειστικὰ
ἀπὸ τὴ φύσι, δείχνει, ὅπως μᾶς τὸ παρουσιάζουν οἱ παρα-
τηρήσεις ποὺ κάμαμε στὶς παραπάνω λέξεις, πὼς στὴν Κρή-
τη κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ πραγματευόμεθα, ὑπῆρχε μιὰ γενι-
κὴ διάκρισις τῶν φαρμάκων σὲ ὄρισμένες κατηγορίες, κάθε
μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντιπροσώπευε καὶ ἓνα τουλάχιστο
φαρμακοτεχνικὸ σκεῦασμα.

Καλύτερα ὅμως γιὰ τὶς φαρμακοτεχνικὰς γνώσεις
τοῦ Κρητικοῦ, μᾶς μιλοῦν οἱ ἀντιλήψεις ποὺ γενικὰ ἔχει
πάνω στὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή ποὺ τηρεῖ σὰν ἀρρωστήση.
Σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς στὰ διάφορα τραύματα
ποὺ παθαίνει, ἔχει τὴ γνώμη πὼς γιὰ νὰ γίνῃ καλὰ πρέ-
πει νὰ τοποθετήσῃ διάφορες φυτικὰς ἢ ζωϊκὰς οὐσίες κο-
νιοποιημένους (ἀράχνες, καβαλίνες, στάχτη, καπνὸ), ἢ ἔμ-
πλαστρα καμωμένα ἀπὸ φυτικὰς ὕλες, ἢ τέλος, νὰ τὰ κα-
θαρίσῃ μὲ ἀφεψήματα διαφόρων φυτῶν (φύλλων ἢ ρίζας
δρυγιά, χαμομηλιοῦ κλπ.). Κατὰ τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις, στὶς
ἀρρώστιες του, θέλει πάντοτε νὰ τοῦ δίδονται ὑγρὰ γι-
ατρικά. Κι' ὅταν ὁ γιατρός δὲν τοῦ δώσει τέτοια, ἔχει τὴ
γνώμη πὼς ὁ γιατρός αὐτὸς δὲν ξαίρει καλὰ τὴ δου-
λειά του.

Ἀπ' ὅλα αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε, βγαίνει τὸ συμπέρα-
σμα, πὼς ὁ Κρητικὸς ἐγνώριζε ἀπὸ παλιὰ πολλὰ φαρμα-
κοτεχνικὰ σκευάσματα. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ πιστεύωμε
πὼς ἐγνώριζε τὶς διάφορες πάστες, τὶς ἀλοιφεὶς, τὰ

χορίσματα, τὰ ἀποστάγματα, τὶς σκόνες, τὰ διαλύματα, τὰ ἀφειψήματα καὶ ἀκόμη τὰ ἐλείγματα (ματζούνια) καὶ ἴσως ἴσως πολλὰ ἐμβρέγματα. Τὰ σκευάσματα αὐτὰ τὰ κατεσκευάζε ἀπὸ φυτικές ἢ ζωϊκὲς δρωγες (σπόρους φυτῶν, φύλλα, ρίζες, ἄνθη, λάδι καὶ γλύνα), μεταχειριζόμενος τὶς ἀπλούστερες καὶ εὐκολώτερες φαρμακοτεχνικὲς μεθόδους, κατὰ πρωτόγονο τρόπο.

Ψάλλουσα ἡ Κρητικὴ μουσα τὰ γιαιτρικὰ μὲ τὶς γενικὲς λέξεις πού ἀναφέραμε παραπάνω, δὲν ἀσχολεῖται βαθύτερα μ' αὐτά. Πρῶτα γιαιτὶ ἀποτελοῦνε εἰδικὲς γνώσεις ὄρισμένων ἀτόμων καὶ δευτέρω γιαιτὶ οἱ γνώσεις αὐτὲς ἐτηροῦντο κατὰ τὸ πλεῖστο μυστικὲς. Γι' αὐτὸ στὰ Κρητικὰ τραγούδια δὲ φαίνεται μὲ σαφήνεια οὔτε τὸ εἶδος τῶν γιαιτρικῶν, οὔτε γενικώτερα ἂν ἡ θεραπευτικὴ πού ἐφάρμοζαν οἱ πρακτικοὶ γιαιτροὶ ἦταν ἡ ἴδια μ' ἐκείνη πού ἐφάρμοζαν οἱ σπουδασμένοι.

Ἔχομε τὴ γνώμη πὸς κάθε εἶδος ἀπὸ τοὺς γιαιτροὺς πού ἀναφέρομε παραπάνω, χρησιμοποιοῦσε καὶ ἰδιαίτερα φάρμακα. Αὐτὸ τὸ στηρίζομε τόσο στὸν ἰδιαίτερο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τοὺς ἐμάθαινε τὴν ἰαιτρική, ὅσο καὶ στὶς ἰδιάζουσες γνώσεις τῶν καὶ στὸν ἰδιαίτερο τρόπο πού ὁ καθένας τοὺς ἔκανε τὶς διαγνώσεις. Τὴ γνώμη μας αὐτὴ τὴν ἐνισχύουν δυὸ γεγονότα. Πρῶτο ἡ προσωπικὴ ἀντίληψις πού ἔχομε πάνω στὴ λαϊκὴ ἰαιτρικὴ ὅπως ἐξασκεῖται σήμερο. Καὶ δευτέρω ἡ ὑπαρξις στὴν Κρῆτη εἰδικῶν βιβλίων πού λέγονται «γαιτροσόφια». Βασιζόμενοι πάνω σ' αὐτά, πιστεύομε ἀπόλυτα πὸς ὁ μοιράρης-γαιτρος τῆς

Κρήτης, στή θεραπευτική του φαρέτρα, είχε φάρμακα πού ἐσχετίζοντο μόνο μὲ τὴ θρησκεία. Γι' αὐτὸ τὰ φάρμακα-ἀγιοτικά, πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε ὡς ἀποκλειστικὰ φάρμακα τοῦ μοιράρη, ὅταν δὲν ὑποβάλλονταν στὸν ἄρρωστο ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ του συνείδησι. Ὅλα τὰ ἄλλα φάρμακα πού περιλάβαμε στήν ἔννοια τῶν τεσσάρων λέξεων, βοτάνι, γιαιτρικό, βοτανικὸ καὶ ξαρρωστικὸ, ὅπως τὴν ἀναλύσαμε προηγουμένως, πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε φάρμακα χρησιμοποιούμενα ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους καὶ τοὺς πρακτικοὺς γιαιτροὺς τῶν Κρητικῶν τραγουδιῶν. Κι' ἐπειδὴ οἱ σπουδασμένοι γιαιτροί, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, μαζί μὲ τὶς γενικὲς ἱαιτρικὲς γνώσεις πού μαθαίνανε σπούδαζαν καὶ τὴ φαρμακολογία τοῦ Διοσκορίδη, τὰ παλιὰ βιβλία πού λέγονται γιαιτροσόφια, πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε ὡς βιβλία πού περιέχουν τὶς θεραπευτικὲς γνώσεις κυρίως τῶν πρακτικῶν γιαιτρῶν.

Γιὰ τὰ γιαιτροσόφια αὐτά, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μούσας, ἐπιβάλλεται νὰ κάμωμε εὐρύτερο λόγο. Πρῶτο γιαιτὶ μέσα σ' αὐτὰ βρίσκεται ἡ λαϊκὴ θεραπευτικὴ, ὅπως γινόταν ἀπὸ τοὺς ἐμπειρικοὺς γιαιτροὺς τῆς ἐποχῆς καὶ δεύτερο γιαιτὶ, διασπαρμένα ἀκόμη καὶ σήμερο στὰ διάφορα Κρητικὰ σίτια, ὡς πολὺτιμα κληρονομικὰ ἀποκτήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεχωστοῦν, γιὰ νὰ ὑποστοῦν τὸν ἔλεγχο τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης.

«Γιαιτροσόφια» ἢ ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον «ἱαιτροσόφια», εἶναι βιβλία πολὺ παλιά, πού περιέχουν συνταγὲς γιὰ τὴ θεραπεία πολλῶν νοσημάτων. Οἱ συνταγὲς αὐτὲς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστο ἀνόητες καὶ ἐπιβλαβεῖς. Μερικὲς ὅμως ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ γενικὸ κανόνα.

Παραδέχονται ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῶν τῶν βιβλίων βρῆσκειται στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὰ γιαιτροσόφια τῆς Κρήτης τὴν ἀρχὴ τους πρέπει νὰ τὴν παραδεχθοῦμε πολὺ παλιὰ ἢ τουλάχιστο τὶς γνώσεις πού περιέχουν πιὸ παλιότερες ἀπὸ τὶς Βυζαντινές. Στὴν Κρήτη πού οἱ ἄνθρωποι ἔζησαν ἀπὸ παλιὰ σὲ ἱεραρχικὰ ὀργανωμένες οἰκογένειες, οἱ γνώσεις πού ἐσχετίζοντο μὲ τὴν ἱατρικὴ, μετεδίδοντο στὴν κάθε γενιὰ ἀπὸ γονιὸ σὲ παιδί. Ἔτσι ὅλες οἱ γνώσεις καλὲς ἢ κακὲς διεσώθησαν. Ἄν παραδεχθοῦμε τώρα πὼς οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Πελασγῶν, τῶν Ἀχαιῶν, τῶν Δωριέων κ' ἀκόμη τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Σαρακηνῶν, ἄφησαν κάπου νὰ διασωθοῦν γνήσιοι Κρηῖτες, πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι καὶ πολλὲς γνώσεις πού διεσώθησαν μέχρι σήμερο καὶ δὲ σχετίζονται μὲ τὸ σημερινὸ πολιτισμὸ, εἶναι γνώσεις πολὺ παλιές.

Κι' ἐπειδὴ στὰ γιαιτροσόφια δὲν περιέχονται μόνο οἱ γνώσεις τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ καὶ οἱ γνώσεις ὅλης τῆς ἐποχῆς του, στὰ γιαιτροσόφια τῆς Κρήτης πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε ὄχι τὶς σύγχρονες ἱατρικὲς γνώσεις, ἀλλὰ τὶς γνώσεις πού ἐγνώριζε μιὰ δλόκληρη ἐποχὴ. Παλιότερα ὅμως, ὅπως εἶναι σ' ὅλους γνωστό, ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασε στὴν Κρήτη ἕνας μεγάλος πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος παρουσίασε σημαίνουσα πρόοδο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱατρικῆς. Οἱ γνώσεις ὅμως πού ἐσχετίζοντο μὲ τὴν ἱατρικὴ διεσώθησαν στὴν Κρήτη, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, κατὰ παράδοσι. Ἔτσι, παρμένες ἀπὸ τὴν παράδοσι, τὶς διέσωσαν τὰ Κρητικὰ γιαιτροσόφια. Γι' αὐτὸ οἱ γνώσεις πού περιέχουν εἶναι παλιότερες καὶ συνεπῶς ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ γιαιτροσόφια.

Ἔχω ὑπ' ὄψι μου δυὸ τέτοια γιαιτροσόφια, πού γρά-

φτηκαν στην Κρήτη, την ίδια εποχή με τα τραγούδια που
πραγματεύομεθα. Τὸ ἓνα εἶναι τὸ «γεωπονικόν» τοῦ Ἀγα-
πίου τοῦ Κρητὸς ποῦ γράφτηκε τὸ ἔτος «,αχμζ» (1647) καὶ
τὸ ἄλλο εἶναι τὸ γιαιτροσόφι ποῦ δημοσιεύει ὁ Ε. Legrand
στὴ συλλογὴ του «Λαϊκὰ Ἑλληνικὰ Τραγούδια» (Ε. Le-
grand : Recueil des chansons populaires Grecs 1874).
Τὸ τελευταῖο ὅπως ἀναφέρεται με λατινικοὺς χαρακτήρας
στὸ δεῦτερο τόμο τοῦ Λεγκράντ σελ. 18³, γράφτηκε τῷ
1635 ἀπὸ κάποιον Κρητικόν.

Stus ghiglius exacosius trianta pente eginii
in verso apoua Critico eulavia gia na d' gini

Τὸ πρῶτον γιαιτροσόφι εἶναι περισσότερον ἐκτεταμένον
ἀπὸ τὸ δεῦτερον· περιέχει πολλὰς δειδροκομικὰς συμβουλὰς
(γι' αὐτὸ λέγεται καὶ γεωπονικόν) κυρίως ὅμως ἀσχολεῖται
μετὰ τὴν ἰατρικὴν καὶ τὰς θεραπείας. Ἐὰν καὶ ἔχει ἐκδοθῆ
προσφάτως ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸν οἶκον ὁ «Φοῖνιξ», ἄς μᾶς ἐπι-
τραπῆ νὰ τὸ σχολιάσωμε, γιαιτὶ ἀφορᾷ εἰδικὰ τὰς ἰατρικὰς
καὶ θεραπευτικὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς ποῦ ἐξετάζομε.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μετὰ «ὀφελίμους ἐρμηνεῖας περὶ
σπερματώσεως», ἤγουν (ὅπως λέγει), «περὶ φυτεύσεως
δένδρων». Ἀκολούθως ὅμως, ἀπὸ τὴν 36ῃ σελίδα του,
ἀσχολεῖται «περὶ διαφορῶν ἰατρικῶν εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν»
καὶ τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι κυρίως ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Πρῶτον κεφάλαιον αὐτοῦ τοῦ μέρους, εἶναι τὸ κεφάλαιον
«περὶ συνθέσεως σώματος». Σ' αὐτὸ ὁ συγγραφεὺς μετὰ μιᾶ
χαριτωμένην δημοτικὴν γλῶσσαν, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἀν-
θρώπινον σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρα στοιχεῖα. Ἀπὸ
τὸ ὑγρὸν, ἀπὸ τὸ θερμόν, ἀπὸ τὸ ψυχρὸν καὶ ἀπὸ τὸ ξη-
ρόν. Τὰ σπουδαιότερα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὅπως

μάς πληροφοροεῖ ὁ ἴδιος, ἐκφράζων τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἰατρῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅπως λέγει, εἶναι δυό. Τὸ «καλὸν νατουράλε» (ἡ ζωϊκὴ θερμότης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερον) καὶ τὸ «οὐμὸν ραδικάλε» (οὐσιῶδες ὑγρὸ) ἢ «τὸ οὐμιδιτὰ νατουράλε» δηλαδὴ ἡ φυσικὴ ὑγρασία. Ἡ διαταραχὴ τῶν δυὸ αὐτῶν οὐσιῶδῶν στοιχείων, κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τὰς ὁποίας ἔχει ὑπ' ὄψιν του κυρίως ὁ συγγραφεύς, δύναται νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀρρώστια ἢ καὶ τὸ θάνατον.

Σὲ ἄλλο κεφάλαιο πραγματεύεται «περὶ τοῦ ἀέρος» τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς τὸ ἀναγκαιότερον ἐξωγενὲς στοιχεῖον γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Σὲ ἄλλο ἀναφέρει «περὶ κινήματος» (περὶ ἐργασίας) καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ τελεία ἀκίνησις καὶ ἡ καθιστικὴ ζωὴ, προκαλεῖ τὴν ποδάγρα. Σὲ ἄλλο κεφάλαιο πραγματεύεται «περὶ ὕπνου καὶ ἀγρυπνίας». Σὲ ἄλλο «περὶ βρωμάτων». Σὲ ἄλλο «περὶ «πομμμάτων» κλπ.

Μετὰ τὰ κεφάλαια αὐτὰ τὰ ὁποῖα περιέχουν κυρίως τὶς ἀντιλήψεις τῶν παλαιότερων γιαιτρῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Φόσκωλος στὸ «Φορτουνάτο» του, ὁ συγγραφεύς ἀναφέρει τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του πάνω στὰ διάφορα τρόφιμα καὶ συγκεκριμένα «περὶ ὄξους», περὶ «σκυλικοῦ ὄξους», περὶ «γάλακτος», περὶ «ἐλαίου», περὶ «κρεάτων», περὶ «ὀπωρῶν», περὶ «ἰχθύων», κλπ. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἐμπειρικὰ παρατηρήσεις, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφελῶς ἐρμηνευμένες, περιέχουν ὅμως κάτι τὸ τερπνὸ σὲ σκέψιν καὶ σὲ γλῶσσα.

Γιὰ τὸ ξύδι, ἐπὶ παραδείγματι, παραδέχεται ὅτι «γεννᾷ θυμὸν μελαγχολικόν, βλάπτει τοὺς χολερικούς, βλάπτει τὶς γυναῖκες ὅτου ἔχουν τὴν μῆτρα ἀσθενῆ, ἀλλὰ εἶναι ὀφέλιμον γιὰτὶ σβύνει τὴν καῦσιν τῆς χολῆς, στερεώνει τὰ

γούλα, ἀνοίγει τὴν ὄρεξι καὶ βοηθᾷ τῇ χώνεψι». Γιὰ τὸ «σκυλιὸν ὄξος», ὅπως ἀποκαλεῖ τὸ acetum Scilae, τῆς φαρμακολογίας τοῦ Διοσκορίδου, ὅτι «στερεώνει τοὺς ὀδόντας (!) καθάριζε τὴν φωνήν, ὠφελεῖ εἰς τὸν σπλῆνα, εἰς τὴν σκληρότητα τοῦ σκοτιοῦ, εἰς τὸν σεληνιασμόν κ.λ.π. Γιὰ τὸ «γάλα» παραδέχεται ὅτι ὑποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ὑποστάσεις». Ἀπὸ τὴν πρώτη τοῦ ὕδατος ἀπὸ τῆ δεύτερη ἢ «συγκεραστικήν», ἀπὸ τὴν ὁποία παράγεται ὁ βούτυρος καὶ ἀπὸ τὴν τρίτη «φλεγματοῶδη» ἀπὸ τὴν ὁποία παράγεται ὁ τυρός. Γιὰ τὸ «λάδι», ἀναφέρει ὅτι εἶναι «κινητικόν, ἀντιφάρμακον στὶς διάφορες δηλητηριάσεις, παχαίνει, δίδει δύναμιν, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, κάθε καλὸν κάμνει εἰς τὸν πάσχοντα καὶ καμίαν κακοσύνην δὲν ἔχει». Γιὰ τὸ «κρέας» γράφει ὅτι «τρέφει καλλίτερα διότι ἐν εὐκολίᾳ μετατρέπεται εἰς αἷμα». Γιὰ δὲ τὰ «ὀπωρικά» ἀναφέρει ὅτι ὅλα εἶναι σγεδὸν βλαβερὰ εἰς τὸν ἄνθρωπο διότι γεννοῦσι αἷμα διεφθαρμένον». Στὴ γνώμη βέβαια αὐτῆ τοῦ Ἁγαπίου, θὰ ἔχη νὰ ἐκφέρῃ πολλὰς ἀντιρρήσεις ἢ διακεκριμένη συνάδελφος Ἄννα Κατσίγρα. Ἀπὸ τῆ «δίαιτα» τέλος ἀπαγορεύει ὅλα τὰ «ἀγνά» (μαλάκια) καὶ τὰ ὀστρακόδερμα, γιὰτὶ εἶναι, ὅπως γράφει, «πολὺ κακοχώνευτα».

Τέλος, μετὰ τὶς ἀντιλήψεις του περὶ τροφίμων ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει πολλὰς συνταγὰς γιὰ διάφορα νοσήματα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραλαμβάνομε τμήματα. Ἔτσι ἀπὸ τὸ κεφάλαιον «ἰατρεῖα εἰς τὸν πλευρίτην ἢ πούντα», παραλαμβάνομε τὰ ἑξῆς :

«Σύναξε τὸν Μάιον μῆνα τὰ φύλλα τῆς παπαρούνας, ἡγουν κουτζουνάδας. Κάμε τα σκόνην, ἔχε τὴν φυλαγμένην, καὶ ὅταν πλευριτωθῇ τινάς, δίδε του νὰ πίνῃ ἐνάμισυ δράμι μὲ νε-

ρὸ τοῦ βουϊδόγλωσσου καὶ ἄς φυλάττεται ἀπὸ τὰ ἐνάντια καὶ ἀπὸ τὸ κρασὶν ὡς ἄνωθεν».

* Ἀπὸ τὸ κεφάλαιον «διὰ νὰ φυτρώσουν τρίχες».

«. Βράσε τὴν φλούδαν τῆς πετέλας ἤγουν φτηλιᾶς μὲ νερὸν καὶ μετ' ἐκείνον ἀλοῖφον, ἔπειτα βάνε ἐπάνω σκόνην ἀπηγάνου».

* Ἀπὸ τὸ κεφάλαιον «εἰς πᾶν εἶδος ρευματικόν» :

«Λάδι, ἐλαιόλαδον, ἄσπρον αὐγοῦ, λιβάνι καὶ κομμάτι λαρδί, στούμπισε καὶ ἀνακάτωσε καὶ τὰ τρία μαζὺ καὶ βάλε τα εἰς τὸν πόνον. Τηγάνισε πρασόφυλλα μὲ λάδι καὶ ἄς ψηθοῦν καλὰ καὶ βάλε τα εἰς τὸν πόνον ζεστὰ ὅσον δύνασαι».

* Ἀπὸ τὸ κεφάλαιον «εἰς πρίσμα ὀρχιδίων» :

«Βράσε κουνιὰ τσακισμένα ὡσάν φάβα, βάλε τα εἰς λιγὸν σακκούλι καὶ οὕτω ζεστὰ βάνε τα εἰς τὸ πάθος καὶ κάμε το πολλὰς φορὰς ἡμέραν καὶ νύκτα. Στούμπισον πήγανον καὶ βάνε τον».

* Ἀπὸ τὸ κεφάλαιον «Διὰ νὰ γνωρίσης ἀσθενῆ ἐὰν ἀποθάνῃ ἢ ὄχι» :

«Ἄς κάμη τὸ νερὸν του εἰς ἓνα γυαλί, εἰς τὸ ὁποῖον ἄς στάξῃ μιὰ γυναῖκα ὅπου ἐγέννησε ἀρσενικὸν παιδίον κάμπουσε ρανίδες ἀπὸ τὸ γάλα τῆς. Ἄν στέκεται τὸ γάλα ἐπάνω ὡσάν πυκτὸν δὲν ἀποθαίνει ὁ ἄρρωστος. Εἰδὲ καὶ σκορπίσει νὰ γενῆ ἓνα μὲ τὸ οὖρος, ἀποθαίνει».

Οἱ θεραπείαι αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ βιβλίου του ὁ συγγραφεὺς, βασίζονται κατὰ τὸ πλεῖστο σὲ φάρμακα φυτικά. Κι' ἐπειδὴ τὸ γεωπονικὸ τοῦ Ἀγαπίου γράφηκε ἀπὸ Κρητικὴν τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ γρά-

φτηκε ὁ «Ἐρωτόκριτος», ὁ «Στάθης», ὁ «Φορτουνάτος» καὶ τὰ ἄλλα τραγούδια τῆς Κρητικῆς μουσικῆς, ἔχομε τὴ γνώμη πὸς οἱ γνώσεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτό, συμπληρώνουν, ὡς πρὸς τὰ φάρμακα, τὶς μορφῆς αὐτῶν, τὴν ἐφαρμογὴν τους καὶ γενικὰ τὴ δοῶσι τους, τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ποὺ παραλείπουνε τὰ τραγούδια.

Τὸ ἄλλο γιαιτροσόφι ποὺ ἀναφέρει ὁ Λεγκράντ στὴ συλλογὴ του, γνήσιο προῖον κ' αὐτὸ τῆς Κρητικῆς σοφίας, περιέχει μόνον συνταγὲς γὰ διάφορες ἀρρώστεις. Μὰ οἱ συνταγὲς του, εἶναι περισσότερο ἀνόητες ἀπὸ τοῦ πρώτου. Παραθέτομε μερικὲς γιὰ νὰ τίς κρίνῃ ὁ ἀναγνώστης.

α) Θεραπεία εἰς «Ριγίον» (ἐλονοσία ;) :

«Γράψον εἰς πρᾶσοφυλλα τρία, ἢ σκορδόφυλλα, εἰς τὸ πρῶτον «κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, μηδὲ τῇ δορῆ σου παιδεύσῃς με». Εἰς τὸ δεύτερον, «ἐλέησόν με κύριε, ὅτι ἀσθενὴς εἰμί, ἴασόν με κύριε, ὅτι ἐταράχθην τὰ ὀσῆ μου καὶ ἡ ψυχὴ μου ἐταράχθη σφόδρα». Εἰς τὸ τρίτον «ἰλή, ἰλή, λαμὰ σαβαχθανί. Θεοῦ θεῖον θαῦμα». Καὶ ἄς τὰ τρώγῃ ὁ ἀρρωστος νηστικός».

β) Εἰς «Στένωσιν» (στένωσι λένε καὶ σήμερον ἀκόμη στὴν Κρήτη κάθε δυσχέρεια ἀναπνευστικῆ, στὴν ὁποία μετέχει καὶ ἡ κακὴ καρδιακὴ λειτουργία) :

«Χελιδόνια τρία πιάσε καὶ φτύσε εἰς τὸ στόμα τοῦ παιδιοῦ καὶ πῆς, «ἔπαρε τὴ στένωσί μου» καὶ δέσε εἰς τὸ ποδάρινον τοῦ πᾶσα ἑνός, κόκκινο μετάξι καὶ ἄφες τα καὶ ἄς πᾶσιν καὶ ὅταν τὰ δένεις πῆς «δένω ἐδῶ τὴ στένωσί μου».

Εἰς «Ἀρμοπονίαν» (Ρευματισμόν ;) :

«Ἐκδύμα ὄφρος καὶ ἀγριοχνηναρίου δέρμα κάπνισον καὶ ἴται».

Στις συνταγές αυτές δὲν διακρίνομε τίς φαρμακολογικὲς γνώσεις ποὺ περιλαμβάνει τὸ προηγουμένο γιατροσόφι. Ὅπως ἀντίθετα μάλιστα. Ὅ,τι χαρακτηρίζει αὐτὲς τίς τελευταῖες εἶναι ἡ χρησιμοποίησις ἐκκλησιαστικῶν εὐχῶν «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με», ὑποβλητικῶν ἐκφράσεων «ἔπαρε τῇ στένωσίν μου», καὶ φαρμάκων τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ ζῶα. Τὰ γεγονότα αὐτὰ μᾶς πιστοποιοῦν ὅτι τὸ τελευταῖο γιατροσόφι, εἶναι τελείως ἐπιγερασμένο ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ θρησκευτικὴ καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴ ρουπαρὰ θεραπευτικὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα.

Εἰδικότερα ἀκόμη στὴ χρησιμοποίησι ἐπὶ «ἀρμοπονίας» τῶν ἀποπεσόντων δερμάτων τοῦ ὄφρατος, θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνομε μιὰ μεμακρυσμένη ἐπιβίωσι, ὅχι ἄσχετη μὲ τίς θεραπευτικὲς ἢ μαγικὰς ἱκανότητες αὐτοῦ τοῦ ζώου.

Ἡ Βυζαντινὴ περίοδος μὲ τὴν ἀγνή μὰ σχολαστικὴ πίστι της, ἐπέδυσσε μὲ θρησκευτικὸ ροῦχο κάθε πρᾶγμα ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐθεωρεῖτο ἀνθρωπίνως ἀδύνατο. Ἔτσι γιὰ φάρμακο κάθε ἄρρώστιας ποὺ τὴ θεωροῦσαν ἀθεράπευτη, ἔταξε μερικὲς εὐχές, ποὺ ἢ τίς ἐδιάβαζαν στὸν ἄρρωστο ἢ τίς ἔδιδαν γραμμένες νὰ τίς φορεῖ σὲ φυλαχτό. Στὴ συνταγὴ ἐν τούτοις ποὺ ἀναφέρει ὁ Λεγκράντ στὸ παραπάνω γιατροσόφι, τίς εὐχές αὐτὲς τίς δίδουν στὸν ἄρρωστο νὰ τίς φάη, γραμμένες πάνω σὲ φυτὰ ποὺ μπορούν νὰ θεωρηθοῦν θεραπευτικά. Στὴν ἀφελῆ αὐτὴ πρᾶξι διακρίνομε δυὸ γεγονότα. Πρῶτο, τὴν ἀνάγκη τοῦ θεραπευτοῦ νὰ μὴν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴ μὲ τὰ φυτὰ-φάρμακα θεραπευτικὴ, τὴν ὁποῖαν ὕστερα ἀπὸ μακρὰ περίοδο παρατη-

ρήσεων είχε διαμορφώσει ή μινωική Κρήτη και είχαν υιοθετήσει οι γιατροί της κλασικής εποχής. Και δεύτερο την τάση της νέας εποχής, της εποχής του Χριστού, να υποκαταστήση τὰ φάρμακα της καλύτερης επιστήμης, με τὰ φάρμακα που τις δίδει ή νέα θρησκεία. Δηλαδή με τὰ φάρμακα που στηρίζονται στη δύναμη της πίστεως προς τὸ θεῖον.

Στὰ γεγονότα αὐτὰ παρουσιάζονται, για κάθε λεπτόλογο παρατηρητή, δυὸ δεδομένα. Ἡ στενή συμβάδιση διὰ μέσου τῶν αἰώνων τῆς Ιατρικῆς και τῆς θρησκείας και ή ἀλληλουχία που χαρακτηρίζει κάθε καινούργια μεγάλη περίοδο τῆς ζωῆς. Στὸ τελευταῖο δεδομένο, τὴν ἀλληλουχία, που ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μεγάλου νόμου που διέπει τὸ σύμπαν, γίνεται ἀντιληπτό τὸ γεγονός, ὅτι και ή Βυζαντινὴ Ιατρικὴ ἀρχίζει, ὄχι ἀπὸ τὸ σημεῖο που τελειώνει ή πρὸ αὐτῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο που ἄρχισε και ἐκείνη. Και τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ή θρησκεία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φάρμακα αὐτὰ που ἀναφέρουν τὰ γιατροσόφια στὰ Κρητικὰ τραγούδια συναντοῦμε και ἄλλα φάρμακα που δὲν εἶναι Κρητικῆς προελεύσεως. Τέτοια εἶναι τὸ «σαντάλι», που ὁ γιατρός Λούρας ἀναγράφει στη συνταγή του, τὸ «ριτσινόλαδο», που βρίσκεται ὡς φάρμακο «τῆ ντάγκας» στὸ Κρητικὸ δίστιχο, καὶ ἀκόμη ὁ «κακουλές» και ή «κανέλλα».

Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ ξύλο ἑνὸς παρασίτου δένδρου τῶν Ἰνδομαλαϊκῶν χωρῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξάγεται ἕνα αἰθέριο ἔλαιο, ή «σανδαλόλη», που ἔχει ἀντισηπτικὲς και διουρη-

τικὲς ιδιότητες. Τὸ δεύτερο εἶναι τὸ κοινὸ καθαρτικὸ πὸν παρασκευάζεται ἀπὸ τοὺς σπόρους τοῦ φυτοῦ «κύκωος τοῦ κοινοῦ» ἢ «ρικίνου τοῦ κοινοῦ», πὸν καλλιεργεῖται στὶς Ἰνδίες, στὴν Καλλιφόρνια καὶ στὴ Σενεγάλη. Τὰ δὲ ἄλλα εἶναι τὰ κοινὰ «μπαχαρικά» τῶν Τούρκων, πὸν εἰσήχθησαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή.

Τὰ φάρμακα αὐτὰ τὰ ἀναγράφουν οἱ σπουδασμένοι γιατροί. Οἱ τελευταῖοι τοῦτοι ἔχουν διδαχθεῖ στὸ Πανεπιστήμιο τὸ βιβλίον τοῦ Διοσκορίδου «Περὶ ὕλης ἰατρικῆς», πὸν ἀποτελοῦσε μέχρι τὸ 17ο αἰῶνα, τὴ μοναδικὴ πηγὴ τῆς ἐπιστημονικῆς φαρμακογνωσίας. Οἱ γνώσεις πὸν περιεῖχε, ἐπεριορίζοντο μόνο στὴν ἀπλὴ ἀναγραφή τῶν φαρμακευτικῶν φυτῶν, στὴν περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν ιδιοτήτων τούτων καὶ ἀκόμη στὴν ἀναγραφή τῆς θεραπευτικῆς τους ἐφαρμογῆς. Παρ' ὅλο ἔν τοῖτοις πὸν μὲ τίς γνώσεις αὐτὲς οἱ σπουδασμένοι γιατροί τοῦ 16ου αἰῶνα δὲν παρουσιάζονται νὰ διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν φαρμακολογία ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους συναδέλφους των, φαίνεται νὰ ἐγνώριζαν οὗτοι καὶ μερικὰ ἄλλα φάρμακα, ἀπ' αὐτὰ πὸν ἢ γνώσις των ὀφείλεται στὶς ὀρμέφυτες ἢ τυχαῖες παρατηρήσεις τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀμερικῆς ἢ τῆς Ἀσίας. Τὰ φάρμακα αὐτὰ πὸν μετεφέροντο στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τοὺς διάφορους ἐξερευνητὲς, ἀποτελοῦσαν, μέχρι νὰ διαμορφωθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ φαρμακολογία ἀπὸ τοὺς Μπουχάιν καὶ Σβίντεμπεργκ (1858 καὶ ἐντεῦθεν), τὰ φάρμακα-μυστήρια τῆς ἐποχῆς.

Μετὰ τὴν ἐξέτασι τῶν φαρμάκων ὅπως παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ διάβασμα τῶν τραγουδιῶν τῆς Κρητικῆς Μού-

σας, πρέπει, για να ολοκληρώσουμε το θέμα μας, να εξετάσουμε γενικότερα την όλη Κρητική θεραπευτική. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε, πώς βασικός κανόνας που τη διέπει είναι ένας: Ἡ γρήγορη εφαρμογή τῆς θεραπείας. Ὁ κανόνας αὐτός ἐκφράζεται ρητὰ μέσα στὰ Κρητικὰ τραγούδια :

Πρὶν νὰ βρωμέση ἡ πληγὴ τῆ βάνουν τὸ βοτάνι
καὶ τ' ἀρρωστάρη φέρουνε γιατρὸ πρὶν νὰ ποθάνη.

(Κρητικὸ δίστιχο)

Τὸ γιατρικὸ στὸν ἀρρωστο δίδουσι πρὶ ποθάνει
καὶ πρὶ βρωμέση ἡ πληγὴ τῆ βάνουν τὸ βοτάνι.

(«Γύλαρις» Ε. 157)

Μὰ θὰ γυρέψη τοῦ κακοῦ, γιατρεία κιὰμὰ νὰ δώση
πρίχου ἄλλη μεγαλύτερη κικομοιριά πλακώση.

(«Ἐρωφίλη» Β. 93)

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ θεραπευτικὴ εἶναι ἀπλουστάτη. Γιὰ κάθε ἀρρώστια ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἢ περισσότερες συνταγές. Ἐάν μάλιστα κρίνομε ἀπὸ τὰ γιατροσόφια ποὺ σχολιάσαμε παραπάνω, κάθε συνταγὴ στρεφόταν κατὰ τῆς παθήσεως καὶ οὐδέποτε κατὰ τοῦ συμπτώματος. Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ πιστεύομε πὸς ἡ συμπτωματικὴ θεραπεία, μὲ τὴ στενὴ σημασίαν ποὺ τῆς ἀποδίδομε σήμερον, ἦταν ἄγνωστη καθ' ὁλοκληρία. Θεραπεῖες βέβαια συμπτωμάτων ποὺ ἐξελαμβάνοντο σὰν πλήρεις ἀρρώστειες, ὅπως οἱ διάφοροι πόνοι, ὁ βήχας, ἡ εὐκοιλίτης κλπ., ὑπῆρχαν. Μὰ οἱ θεραπεῖες αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιληφθοῦν στὴν ἔννοια τῆς συμπτωματικῆς θεραπείας, γιατί σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν

παρατηρείται σαφής διαχωρισμός τῆς ἐννοίας τοῦ συμπτώματος, ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς νόσου.

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν αἰτιολογικὴν θεραπεία. Ἡ ἔλλειψι σαφῶν αἰτιολογικῶν δεδομένων σὲ κάθε ἀρρώστια δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ πιστεύουμε, πὸς ἡ θεραπεία ποὺ ἐφάρμοζαν σὲ κάθε περίπτωσι, ἐστρέφετο κατὰ τοῦ αἰτίου. Ἡ φυσικοθεραπεία, ἡ ὀλοθεραπεία ἢ ὕδροθεραπεία, καὶ γενικὰ οἱ φυσικοχημικῆς θεραπείες, δὲν ἀναφέρονται σὲ κανένα μέρος.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν κλιματοθεραπεία, τὴν ἀεροθεραπεία, τὴν ὑδροθεραπεία, τὴν κινησιοθεραπεία, τὴν ἡλιοθεραπεία, τὴ φωτοθεραπεία κλπ., τὸ γεωπονικὸν τοῦ Ἁγαπίου τοῦ Κρητίος, ἀναφέρει ἀρκετὰ. Οἱ γνώσεις ὅμως ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτό, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δίδονται ὑπὸ τύπον συμβουλῶν, ἔχουν παραφρασθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰπποκράτη καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους ἰατροὺς καὶ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφελῶς, σύμφωνα μὲ τὶς γενικῆς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ὅλη θεραπευτικὴ ἐπομένως περιορίζεται σὲ μιὰ ἀπλῆ μόνο φαρμακοθεραπεία, ποὺ γινόταν κ' αὐτὴ τόσο ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐμπειρικοὺς ἰατροὺς, τελείως ἐμπειρικά.

Τεχνικῆς θεραπευτικῆς γνώσεις φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχαν. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ ὅσα λέγει ὁ ὑπηρέτης Μποζίκης μὲ τὸ γιατροῦ Λούρα στὴν κωμωδία «Φορτουνάτος» (περᾶξις Α, σκηνὴ β, στίχ. 167 καὶ 169), τόσο τὰ κλύσματα ὅσο καὶ οἱ ἀφαιμάξεις, φαίνεται νὰ ἦταν γνωστά. Ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο» ἐπίσης (Ε. 47), βγαίνει τὸ συμπέρασμα πὸς κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐγνώριζαν νὰ κατασκευάζουν φορεῖα καὶ νὰ μεταφέρουν μ' αὐτὰ τοὺς πληγωμένους.

Σμίγουνσι ξύλα και καρφιά κι' άπάνω τόνε βάνου
και με μεγάλη μαστοριά, άνάπασι του κάνου.
Νά μη σαλεύγη τό κορμί και πάν τον στό παλάτι,
σ' δλη τή στράτα ό βασιλιός τή μιά του χέρα κράτει.

Πέρα όμως άπ' αυτό δέν αναφέρουν τίποτε άλλο
για τή γενική θεραπευτική, τά τραγούδια τής Κρητικής
μούσας.

Για τίς διατητικές γνώσεις τής έποχής μās μιλεῖ
έπίσης γενικώτερα, τό γιατροσόφι του 'Αγαπίου. Ειδικώ-
τερα όμως μās μιλουῖν τά τραγούδια τής Κρητικής μούσας,
πού αναφέρονται στις άρρώστιες. Ένα Κρητικό δίστιχο
λέει :

"Αν μ' άρνηθής δά πά νά πώ του τζίμπλη νά σέ πιάση
νά τρώς ψωμί με ζάχαρι, ώσπου νά σου περάση.

"Από τό δίστιχο αυτό διαφαίνεται πώς σέ μερικές
άρρώστιες, οι Κρητικοί έφάρμοζαν παλιότερα μιá διαίτα,
πού έβασίζετο κυρίως στον αποκλεισμό άπό τή διατροφή
κάθε «λαδερχής ούσίας». Η διαίτα αυτή πού εφαρμόζεται
και σήμερα άκόμη σέ πολλές άρρώστιες, συνίσταται στή
χορήγησι στον πάσχοντα μόνο ψωμοῦ και ζάχαρι, πού νο-
μίζουν στην Κρήτη πώς είναι τό έλαφρότερο φαγητό. "Αρ-
ρώστιες στις οποίες κάνουν τέτοια διαίτα, είναι κυρίως ή
«καταίβρι», όπως λένε τήν ίλαρά, ή «ρισμπίλα» όπως λέ-
νε τό έρυσίπελας και όλες γενικά οι μικροεξανθηματικές
και όφθαλμικές άρρώστιες.

Σέ άλλο Κρητικό δίστιχο συναντούμε άλλη διατητι-
κή άγωγή :

Ἄχ ἡ καρδιά μου πὼς πονεῖ κι' ἡ ψή μου ἀνεκατόνει
κι' ἡ γι' ὄρεξι μου ζήτηξε τζορμπά με τὸ λεμόνι.

«Τζορμπάδες» λένε γενικὰ στὴν Κρήτη τὶς διάφορες
σοῦπες, μὰ εἰδικώτερα τὶς ριζόσουπες. Τὰ παρασκευάσμα-
τα αὐτά, πὸν πολλὰς φορὲς βασίζονται στὴν ἀνάλαδη δί-
αιτα, τὰ θεωροῦνε στὴν Κρήτη ὡς ἕλαφρά φαγητά. Γι'
αὐτὸ τὰ δίδουνε σ' ὄλες τὶς ἀρρώστους.

Στὴν Κρήτη ὄλα τὰ φαγητὰ παρασκευάζονται, ἰδίως
ἀπὸ τὶς λαϊκὰς τάξεις, πάντοτε με λάδι. Τὸ βούτυρο σπα-
νίως ἢ οὐδέποτε τὸ χρησιμοποιοῦνε. Ἡ συνήθεια αὐτὴ
τοὺς κάνει νὰ θεωροῦνε τὸ λάδι ὡς τρόφιμο «δυναμωτικὸ»
καὶ «κακοχώνευτο». Γι' αὐτὸ, ὅταν κανεῖς ἀρρωστήση,
βασικὸς διαιτητικὸς κανόνας εἶναι νὰ τοῦ στερήσουν τὸ
λάδι. Γιὰ νὰ μὴν πεθάνη ὁμως ὁ ἀρρωστος «τοῦ πείνας»,
ὅπως λένε, τοῦ κάνουν παρασκευάσματα σὰν τοὺς τζορ-
μπάδες, πὸν πολλὰς φορὲς, ἂν ἔχη λεπτὸ στομάχι, τὸν κά-
νουν ν' ἀρρωστήση περισσότερο. Τὰ παρασκευάσματα αὐ-
τὰ τὰ χορηγοῦνε ἀκόμη καὶ σήμερο, μέχρις ὅτου ὁ γιατρός
— ἂν φωνάξουν — τοὺς καθορίσῃ τὴ δίαιτα. Κυρίως ὁμως
τὰ χρησιμοποιοῦνε κατὰ τὴν ἀνάρρωσι καὶ τὰ ὀνομάζουν
«τζορμπάδες», «χυλοὺς» ἢ «κριθόχυλους». Κριθόχυλος δὲ
στὴν Κρητικὴ διάλεκτο θὰ πῆ ζεστός πολτός ἀπὸ κριθινο
ἀλεύρι.

Μετὰ τὴν ἀνάρρωσι τοῦ ἀρρώστου, τοῦ χορηγοῦνε
φαγητὸ πὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ κρέας. Αὐτὸ τὸ λένε στὴν
Κρήτη «πάσκασμα τ' ἀρρώστου». Ἡ φράσι παράγεται
ἀπὸ τὸ ρῆμα «πασχάζω» πὸν σημαίνει «τρώγω ἢ τρέφομαι
με πασχάλινὰ φαγητά». Τὸ ρῆμα πασχάζω ἔχει τὴν κατα-
γωγὴν του ἀπὸ τὰ φαγητὰ τοῦ πάσχα, πὸν γίνονται ἀπο-
κλειστικά με κρέατα καὶ τυριά, πρὸς ἀντιπερισπασμὸ τῆς

νηστείας τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς, τὴν ὁποία στὴν Κρήτη, ὅπως τὶς ἄλλες σαρακοστές, ὁ λαὸς τὶς τηρεῖ αὐστηρότατα. Τὸ «πάσχασμα» αὐτὸ τὸ συναντοῦμε στὸν Ἑρωτόκριτο:

Λιγαίν' ὁ φόβος τῷ γιατρῷ, καθημερονὸ γνωρίζα
καλωσυνάτες τοὶ πληγῆς καὶ τὴν ὑγιάν τ' ὀλπίζα,
κ' εἰς λίγες μέρες μιὰ βουλή δίδου νὰ τὸν πασκάσου
καὶ μπλιὸ δὲν ἐφοβούντανε τοὶ κόπους τῶ νὰ χάσου.

(«Ἑρωτόκριτος» Ε. 137)

Τὸ πάσχασμα τοῦ ἀρρώστου ἔχει μεγάλη σημασία στὴν ἐξέλιξι τῆς ἀρρώστιας· κ' αὐτό, γιατί σημαίνει τὴν ἐξάλειψι κάθε κινδύνου ἀπ' αὐτή.

Γιὰ τὴν περιποίησι τοῦ ἀρρώστου θὰ μπορούσαμε νὰ γράψουμε πάρα πολλά. Περιοριζόμεθα ὁμως νὰ ἀναφέρουμε πὸς τὶς περισσότερες φορές εἶναι πρωτόγονη κ' ἀπλή, ὅσο πρωτόγονη κ' ἀπλή εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Κρητικοῦ.

Γιὰ τὴν προληπτικὴν ἰατρικὴν θὰ ἴταν περιττὸ νὰ μιλήσωμε. Στὴν Κρήτη, πού ἡ ἀντίληψις γιὰ τὴν ἀρρώστια συνδέεται τόσο στενὰ μὲ τὴ θέλησι τοῦ Θεοῦ, ἡ προφύλαξι κρίνεται ἐντελῶς ἀχρείαστη. Καὶ εἶναι ἀχρείαστη, γιατί ἂν θέλη ὁ Θεὸς νὰ ἀρρωστήσης, θὰ ἀρρωστήσης, «ἂν κρουθῆς», ὅπως λένε, «καὶ στοῦ βουγιοῦ τὸ κέρατο». Ἄλλὰ οὔτε σὲ μεταδοτικὰς ἀρρώστιας λαμβάνει προφυλακτικὰ μέτρα ὁ Κρητικὸς. Κι' αὐτὸ γιατί, κατὰ τὶς ἀντιλήψεις του, γιὰ νὰ μεταδοθῆ μιὰ ἀρρώστια, πρέπει νὰ «σάζη τὸ αἷμα». Μὲ τὴ φράσι αὐτὴ δὲν ξέρομε τί ἀκριβῶς θέλει νὰ ἐκφράσῃ. Φαίνεται ὁμως πὸς θέλει νὰ πῇ, ὅτι γιὰ νὰ

μεταδοθῆ μιὰ κολλητικὴ ἀρρώστια, πρέπει νὰ ὑπάρξουν πρόσφοροι ὄροι στὸν ὄργανισμό τοῦ λαμβάνοντος, ποὺ νὰ εἶναι σχεδὸν οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς ὄρους ποὺ ὑπῆρξαν στὸν ὄργανισμό τοῦ δίδοντος, κατὰ τὸ χρόνον ποὺ ἐκολλήθηκε τὴν ἀρρώστια. Ἡ θεωρία αὐτὴ ποὺ κρύβει μέσα της κάποια ἀληθοφάνεια, εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη μεταξὺ τοῦ λαοῦ ἔστω καὶ ἂν καταργῆ στὴν ἀπλότητά της, ὅλα τὰ μικρόβια τοῦ Παστέρ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μεταδοτικότητά τους.

Συνοψίζοντας τελικὰ κα' ἐδῶ σὲ γενικὲς γραμμές, ὅσα ἡ Κρητικὴ μούσα ἀναφέρει γιὰ τὰ φάρμακα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσωμε τὰ ἑξῆς:]

Ἡ ἔννοια τοῦ φαρμάκου, ὅπως περίπου δίδεται ἀπὸ τὰ τραγούδια, εἶναι εὐρεῖα. Φάρμακο, κατὰ τὴν Κρητικὴ Μούσα δὲν εἶναι μόνο κάθε οὐσία ποὺ ἐπιδρᾷ καθ' οἷον-δήποτε τρόπο «ἐπὶ τοῦ ζῶντος κυττάρου», ὅπως διδάσκει ἡ φαρμακολογία, ἀλλὰ κάθε μέσον μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ πετύχη κανεὶς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια. Γι' αὐτὸ στὴν ἔννοια τοῦ φαρμάκου ὑπεισήλθαν τόσο βαθειὰ στὴν Κρήτη τὰ φάρμακα-ἀγιοτικά, τὰ φάρμακα-φυλαχτά, τὰ φάρμακα-γηθειῆς καὶ τὰ τόσα ἄλλα φάρμακα-θεραπευτικὰ μέσα.

Γιὰ τὴν προέλευσιν τῶν φαρμάκων, ὁ Κρητικὸς γνωρίζει, ὅτι «ὅλα τὰ γιατρικὰ τὰ παράγει ἡ γῆς». Παραδέχεται δηλαδὴ μόνο τὴ φυσικὴν τὴν παραγωγὴν. Συνθετικὴ ἢ χημικὴ παραγωγὴ δὲν γνωρίζει γιατί οἱ μέθοδοι τῆς ταύτης παραγωγῆς δὲν ἦσαν γνωστὲς κατὰ τὴν ἐποχὴν του. Σὲ πολλὰ συνταγὰς ἐν τούτοις στὰ γιατροσόφια, συναν-

τούμε φάρμακα πού λαμβάνονται από ζῶα. Ἡ χρησιμοποίησης τέτοιων φαρμάκων ἔχει τὴν ἀρχή της στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ συνδέεται στενὰ μὲ τοὺς ἀλχημιστάς. Ἀπὸ τὴ θεραπευτικὴ αὐτὴ ἐμπνέεται ἓνα παλιὸ Κρητικὸ τραγούδι, τῆς συλλογῆς Δεληβασιῆ :

Κι' ἄντρας μου κοίτετ' ἄρρωστος καὶ λὲν πὼς ἀποθαίνει
καὶ γιατρικὸ μοῦ ζήτηξε π' ὅτι γιωργά στὸν κόσμολαγοῦ
τυρὶ μοῦ ζήτηξε κι' ἀγριολαφίνας γάλα...

Γιὰ τὴ φαρμακολογικὴ ἐνέργεια τῶν φαρμάκων πού περιγράψαμε, τὴν ἀπορρόφησι, τὴ διανομὴ καὶ τὴν προσήλωσι κι' ἀκόμη γιὰ τὴν ἀπέκκρισι καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπ' αὐτά, δὲν μποροῦμε νὰ κάμωμε καθόλου λόγος, γιὰτὶ δὲν ἦσαν γνωστά.

Φαρμακοτεχνικὰ σκευάσματα συναντοῦμε ὅσα μποροῦσαν νὰ κατασκευασθοῦν ἀπὸ φυτὰ δρόγες, μὲ τίς ἀπλούστερες καὶ κοινώτερες φαρμακοτεχνικὰς μεθόδους. Ἡ δοσολογία τῶν φαρμάκων φαίνεται νὰ ἦταν ἐμπειρική. Μορφὲς φαρμάκων ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη, ὅσες περὶ τοῦ ἀναφέραμε παραπάνω.

Ἡ ὅλη θεραπευτικὴ παρουσιάζεται ἀπλουσιτάτη. Ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ τὴ φαρμακοθεραπεία, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέραμε, ἦταν τελείως ἐμπειρική. Τεχνικὲς θεραπευτικὲς γνώσεις ἦταν οἱ ἀφαιμάξεις, τὰ κλύσματα καὶ ἡ κατασκευὴ φορειῶν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρρώστων. Ἡ διαίτα περιστρέφετο γύρω ἀπὸ περίεργες διαιτητικὲς ἀντιλήψεις. Ἡ περιποίησης τῶν ἀρρώστων ἦταν πενιχρά. Προφυλακτικὰ μέτρα, λόγῳ τῶν μοιρολατρικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τίς ἀρρώστεις, δὲν ὑπῆρχαν.

Αὐτὰ περὶ τοῦ εἶναι τὰ δεδομένα πού δίδονται γιὰ τὰ

φάρμακα καὶ τὴν θεραπευτικὴν, ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς Κρητικῆς μούσας. Τὰ δεδομένα αὐτὰ συγκρινόμενα μὲ τὰ δεδομένα πού βγάλαμε ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῆς ἀρρώστιας καὶ τοῦ γιαιτροῦ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάλογα. Ἐνῶ ἐπὶ παραδείγματι ὁ Κρητικὸς γιαιτρὸς παρουσιάζεται ἀρκετὰ μορφωμένος, ἐνῶ γνωρίζει τίς ἐπιδημικὰς καὶ πλείστες ἐνδημικὰς ἀρρώστιας, ἐνῶ διακρίνει ὅλα τὰ ὑποκειμενικὰ συμπτώματα καθὲ ἀρρώστιας, ἐνῶ γνωρίζει νὰ αἰτιολογῇ λογικοφανῶς τὴν ἀρρώστια, νὰ κἀνὴ διάγνωσι καὶ νὰ θέτῃ πρόγνωσι αἰτιολογημένην, καὶ ἀκόμη ἐνῶ γνωρίζει ὅλη τὴν φιλοσοφίαν τοῦ μεγαλυτέρου τῶν φιλοσόφων, στίς φαρμακολογικὰς γνώσεις καὶ γενικὰ στὴν θεραπευτικὴν, δὲν παρουσιάζεται προηγμένος. Σὲ πολλὰς ἀρρώστιας ὁ Σκληρὸς ἀναφέρει «ἄκος γὰρ οὐκ εὑρηται πρὸς λύσιν νόσου». Αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἀποδώσωμε κατὰ τρόπον ἄμεσο σὲ καμιά αἰτία. Εἶναι φαινόμενο πού παρατηρεῖται καὶ στὴ σημερινὴν ἐπιστήμην — σὲ μικρότερο βέβαια φαινομενικῶς βαθμῷ, — καὶ πού ὀφείλεται σὲ πολλοὺς λόγους.

Μιλώντας τέλος ὡς ἐν ἐπιλόγῳ γιὰ τίς γενικὰς ἱατρικὰς ἀντιλήψεις ὅπως βγαίνουν ἀπὸ τὸ διάβασμα τῶν Κρητικῶν τραγουδιῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ παραδεχθούμε δυὸ πράγματα: Πρῶτο, ὅτι, τόσο ἡ νοσογραφία, ὅσο καὶ τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ γιαιτρὸν καὶ τὰ φάρμακα μένουσι στὴν Κρῆτην κατὰ τίς γενικὰς τούς γραμμὰς, ὅπως περίπου μᾶς τὰ παρέδωσαν οἱ ἀρχαῖοι. Καὶ δεύτερο, πὼς τὰ ἴδια πράγματα περιβάλλονται κατὰ τὴν ἴδιαν ἐποχὴν, μὲ τὸν αὐτὸν σχεδὸν θεουργικὸν χαρακτῆρα, μὲ τὸν ὅποῖον ἀπὸ πολὺ παλιὰ περιεβάλετε γενικὰ ἡ ὅλη ἱατρική.

ὅτι ὁ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Κρητικὲς Ρίμες.

- Κρητικὰ δίστιχα (ἀτομικὴ συλλογὴ)
Κρητικὰ δίστιχα (Δελτ. Ἴστ. καὶ Ἐθν. Β. 575)
Κρητικὲς μαντινάδες (συλ. Μαρίας Λιουδάκη)
Κρητικὰ ἄσματα (συλογὴ Γιανναράκη)
Κρητικὰ ἄσματα (συλλογὴ Α. Κριάρη)
Κρητικὰ ἄσματα (συλλογὴ Π. Φαφουτάκη)
Κρητικὰ ἄσματα (συλλογὴ Σπανδωνίδου)
Κρητικὴ Μέλισσα (Ἑλπίδ. Μελαίνης).-

Β' Κρητικὰ ἔπη, Τραγωδίαι, Κωμωδίαι κλπ.

- Ἐρωτόκριτος (ἔκδοσις Ξανθουδίδου Ἡράκλειον)
Ἐρωφίλη (ἔκδοσις Ξανθουδίδου Ἀθῆναι)
Φουρτουνάτος (ἔκδοσις Ξανθουδίδου Ἀθῆναι).
Στάθης (Κρητικὸν θέατρον Σάθα)
Γύπαρις (Κρητικὸν θέατρον Σάθα)
Ζήνων (Κρητικὸν θέατρον Σάθα)
Βοσκοπούλα (Λαϊκὴ ἔκδοσις)
Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Λαϊκὴ ἔκδοσις)
Κρητικὸς Πόλεμος (ἔκδοσις Ξηρουχάκη)
Θρηῆνος εἰς τὴν Κρήτην Α. Σκληροῦ.
Ποίημα : Μάλτας πολιορκία Ἀχέλη (Λεγκράν)
Ποίημα Σαχλίκη (Ρωσικὴ ἔκδοσις, συλογὴ Λεγκράν)
Γεωργιλᾶ : Θανατικὸν Ρόδου. (Λεγκράν)
Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα (Λεγκράν)
Περὶ γέροντος νὰ μὴ πάρῃ κορίτσι (Λεγκράν)
Γαδάρου, Λύκου καὶ ἄλεπούς διήγησις Χαρίης (Λεγκράν)
Περὶ Βελισσαρίου
Σκλάβου: Συμφορὰ Κρήτης.-
Διήγησις τετραπόδων ζώων (Λεγκράν)
Πουολόγος, Πωρικολόγος, (Λεγκράν)
Ποίημα περὶ Ξενιτείας (Λεγκράν)
Ι.Πικατόρου: Εἰς τὸν σκληρόν καὶ ἀκόρεστον ἄδην.,
Περὶ Φλωρίου καὶ Πατζιαφλώρας.

Φαλιέρα ποιήματα. (Δελτ. Ἰστ. καὶ ἔθν.)

Ὁ Φάλιδος (Ξανθουδίδου) ἀπόσπασμα

Βαρδίδη: Κρητικαὶ ρίμαι (τραγοῦδι τοῦ Ἀληδάκη)

Βαρδίδη: Κρητικαὶ ρίμαι [τραγοῦδι Δασκαγογιάννη]

Ἰ Κωνσταντινίδη: Ἐκστρατεία Ὀμέρ Πασᾶ εἰς Λασσήθι.

Γ' Περιοδικὰ καὶ Ἐφημερίδες.

Κρητικὲς Σελλίδες Θάλ. Καλλιγιάννη

*Ανατολή

Δράσις

Νέα Ἐφημερίς

Ἐλευθέρα Σκέψις

Δ' Διάφορα περὶ Κρήτης.

Γ. Χατζιδάκη: Μεσαιωνικά

Σάθα: Κρητικαὶ Διαθῆκαι

Βλαστοῦ: Γάμος ἐν Κρήτη

Σταφίδα: Ἱατροσόφιον

Ἀγαπίου Κρητὸς: Γεωπονικόν

20.2

25.8

10-6

18-4

